(श्रीमद्) भागवत द्वितीय स्कन्ध - श्री सुबोधिनी प्रकाश ; of श्री पुरुषोत्तम चरण - Edited by म. चीमनलाल शास्त्री.

सूरत, 1988 Vikram era.

30 ~~40~~

1241

Bill No. 5 / 07-08

36

2008-0494

powder... Consider the Navy aircraft flying over Afghanistan. All of them can drop precision ordnance. And Navy officers can send a pilot data about new targets while he or she's in the air. The technology is hardly error-free...

till we have developed the kind cutting-edge tech they have, which would minimise human casualties. Of course, given the state of our defence research, that could take years, if not generations. Wouldn't that be luverly?

श्रीसकलगुणार्णवश्री ५ रूपनाथझानामण्डं करकमले सादरं समर्प्यते।

विजयते श्रीबालकृष्णः।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्ध-श्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

दशदिगन्तविजयिभिः श्रीमद्गोस्वामिश्रीपीताम्बरात्मज-

श्री ६ श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रणीतः।

सर्वप्रबन्धं विधाय प्रकाशकाः।

विद्वद्रत्नगो० श्री ६ श्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणाः।

श्रीबालकृष्णशुद्धाद्वैत
महासभा-मन्त्री
सुरत.
मोटा मंदिर

संशोधकोऽयं
श्रीमद्वल्लभपादपद्मपरागलिप्सुः
चीमनलालशास्त्री.
"साहित्यभूषण" 'शुद्धाद्वैतरत्ने'ति

श्रीबालकृष्णप्रभुर्विजयते ।

गो०श्रीद्विद्वद्रत्नश्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजसंस्थापिता ।

श्रीबालकृष्ण–शुद्धाद्वैत–महासभा ।

सदसो रचनात्मिका प्रवृत्तिर्बहुविधा प्रचलति ।

१ साम्प्रदायिकसंस्कृतग्रन्थानामुपयोगितां विचार्य क्रमशो मुद्रणं विधीयते ।

२ संस्कृतग्रन्था गुर्जरभाषयाऽनूद्यन्ते ।

३ अधिगतानधिगतगीर्वाणवाचां वैष्णवानामर्थे साम्प्रदायिकगुर्जरभाषानूदितग्रन्थानां परीक्षा विधीयते । परीक्ष्याः पठनमुत्सह्य यथा कुर्युस्तथा पारितोषिकप्रमाण-पत्रादीन्यपि वितीर्यन्ते ।

४ गुर्जरभाषायां साम्प्रदायिकपाठ्यपुस्तकानि नूतनप्रणाल्या रच्यन्ते ।

५ सुरतनगरे श्रीबा०गीर्वाणविद्यालयस्य छात्रालयस्य च सर्वव्यवस्था साम्प्रतमु-रीकृता । विद्यालये साम्प्रदायिकग्रन्थैः साकं व्याकरणकाव्यदर्शनशास्त्रादि-विषयाः पाठ्यन्ते । अनेन विद्यालयेन साम्प्रदायिकविदुषां संख्याः पूरयिष्यन्ते ।

(भविष्यत्कार्यम्)

६ यावत्प्राप्यसाम्प्रदायिकलिखितमुद्रितपुस्तकानि संगृह्य एकं व्यापकं पुस्तकालयं प्रादुर्भविष्यति ।

७ छित्रा व्याख्यातारो महासदसः प्रचारकार्येण साकं साम्प्रदायिकसिद्धान्त-ज्ञानप्रचारकार्यं च करिष्यन्ति इतिशम् ।

मोटामंदिर, सुरत. } मन्त्री–चीमनलालशास्त्री.

विजयते श्रीबालकृष्णः ।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्ध-
श्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

दशदिगन्तविजयिभिः श्रीमद्गोस्वामिश्रीपीताम्बरात्मज-
श्री ६ श्रीपुरुषोत्तमचरणैः प्रणीतः ।

सर्वप्रबन्धं विधाय प्रकाशकाः ।
विद्वद्रत्नगो० श्री ६ श्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणाः ।

श्रीबालकृष्णशुद्धाद्वैत
महासभा-मन्त्री
सुरत.
मोटा मंदिर

संशोधकोयं
श्रीमद्वल्लभपादपद्मपरागलिप्सुः
चीमनलालशास्त्री.
"साहित्यभूषण" 'शुद्धाद्वैतरत्ने'ति

सोयं ग्रन्थः मुंबाईगुजरातीमुद्रणालये तथा गोविन्दजीडाह्याभाइनायकस्य सुरत-अनाविलबन्धाख्य-
मुद्रणालये (बुरानपुरीभागळ,भाजीवाळीपोलेत्यत्र) संमुद्य सुरतनगरे बडामंदिरतः
चीमनलालहरिशङ्करशास्त्रिणा प्रकाशितः

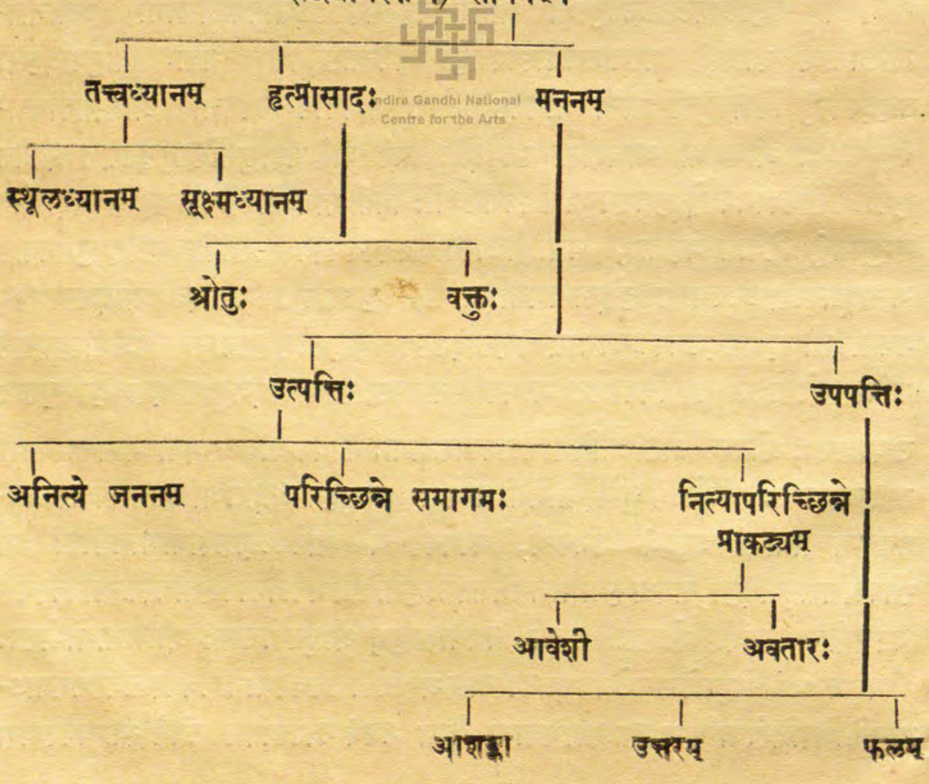
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

प्रास्ताविकम्।

अथ खलु भगवान् बादरायणः वेदगीतासूत्रोद्भूतसकलसन्देहहरणक्षमं चतुर्थं प्रस्थानं श्रीमद्भागवतं महापुराणमाविश्चकार। लीलाक्षीराब्धिशायिनो भगवतः स्वरूपेप्सूनां भागवतानामर्थं भागवतादृते नान्यज्जागर्ति साधनम्। सर्गविसर्गादि-दशविधलीलानां भगवत्त्वं सुविस्तरेणास्मिन्नेव द्वितीयस्कन्धे तद्विवरणे तट्टीकायाश्च प्रतिपादनात् निरोधमुक्त्याश्रयफलमनेनैव कल्पतरुणा सम्भवति इति सर्वमतसमञ्जसम्। परं अनेकेषां तद्धार्दलिप्सूनां टीकाकृतां मध्ये कस्मै वाचा प्रसादो वितरितः? इति तन्मर्मज्ञैर्विदितचरम्। यत् 'उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचम्" इत्यत्र यथा जाया स्वतनुं पत्ये एव प्रकटयति एवं वागपि कस्मैचिदेव स्वार्थं प्रकटयतीति श्रावणात् वन्हावेव पतित्वं वाच इति वागधीशाचार्यवर्येष्वेव वाचः पक्षपातः सिद्धो वैश्वानरावतारादित्यलं सूर्यप्रदर्शनमौढ्या। तदपि गूढार्थप्रकटनकार्यलिङ्गानुमेयं वागधीशत्वं त्वध्यक्षसिद्धमेवै-तत्। यत् तल्लीलावलोकनपटुभिः श्रीवल्लभप्रभुभिस्तत्तद्दशविधलीलानां अवान्तर-लीलानाञ्च स्वारस्यं भगवतस्तत्तत्स्वरूपेषु विन्यासपूर्वकं यथा समुपदिष्टम्, तद्वदवगन्तुं विवरितुं च नान्ये प्राभवन् इति। सर्वमपि कार्यजातं श्रीमद्गोपीजन-वल्लभाज्ञयैव श्रीवल्लभा आचरन्ति स्म इति वारं वारं महानुभावैरनुभूतम्। एवमेव सुबोधिनीविवरणप्रसङ्गे वृत्तम्। व्यासस्य विष्णोः प्रियं भागवतार्थं विवेचितुं भगवदाज्ञयैव मानुषतनुं विधाय प्रवृत्ताः, पश्चाल्लीलासाक्षिकस्वरूपस्य विप्रयोगमसहिष्णुर्भगवान् अतिगूढार्थोद्घाटनरूपाया वृद्धेस्त्यागगर्भितामाज्ञां कृतवान्। अत एव द्वादशस्कन्धेषु प्रथमद्वितीयतृतीयदशमस्कन्धानाम् एकादशस्य चतुर्णामध्यायानां पञ्चमाध्यायस्य कतिपयश्लोकानां च विवरणेन भागवतं समलङ्कृत्य अन्यदजहुः। एतावदेव युक्तम् उत्पश्यामः, श्रोतव्य इति विधिगर्भितावश्यकतायाः सार्थक्यार्थं सप्तधा भागवतस्यार्थो ज्ञातव्य इत्यतः "अर्थत्रयं तु वक्ष्यामि निबन्धेऽस्ति चतुष्टयम्" इति प्रतिज्ञाय शास्त्रस्कन्ध-प्रकरणाध्यायानां चतुष्टयं निबन्धे, भागवते च वाक्यपदाक्षरीयाणामर्थानां त्रयं सोपपत्तिकमुपदिष्टम्, तावता कृपाभाजनभक्तानां कृतार्थता भवत्येव। द्वितीयस्कन्धविवरणस्य चतस्रष्टीकाश्चत्वारो गोस्वामिचरणा रचयामासुः, श्रीपुरुषोत्तमाः श्रीचाचागोपीशाः श्रीवल्लभाः श्रीगोकुलोत्सवाश्चेतिश्रुतम्। तासु श्रीपुरुषोत्तमचरणानां विवरणावरणरूपाऽ-ज्ञानतिमिरतिरोधायिका प्रकाशाभिधाना टीका प्रथमं प्रकाश्यते। तत्रेयं स्कन्धपरम्परा

सिद्ध्यति। अधिकारिकाणां साधनानि, (प्रथमस्कन्धे)। साधनयुक्तानां श्रवणम्, (द्वितीयस्कन्धे)। तत्रादौ सर्गलीला (तृतीयस्कन्धे)। सृष्टानां धर्मादिपुरुषार्थसाधनम् (चतुर्थस्कन्धे)। सिद्धपुरुषार्थानां तत्तन्मर्यादया संस्थापनम् (पञ्चमस्कन्धे)। ततस्तन्मध्ये केषाञ्चिदनुग्रहः, (षष्ठस्कन्धे)। पुष्टौ प्राप्तस्य वैषम्यदोषस्य निवृत्त्यर्थं वासनाः (सप्तमस्कन्धे)। ततो वासनानिवृत्त्यर्थं सद्धर्माः (अष्टमस्कन्धे)। ततो निवृत्तदोषाणां भक्तिः (नवमस्कन्धे)। ततो भक्तानामासक्तिः (दशमस्कन्धे)। आसक्तानां स्वरूपेण व्यवस्थितिः (एकादशस्कन्धे)। तथा व्यवस्थितानां भगवदाश्रयः (द्वादशस्कन्धे) इति कार्यकारणरूपां सङ्गतिं बोधयितुं पुराविदां वर्तन्ते वचनानि। अत एव द्वितीयस्कन्धे "श्रोतुर्वक्तुश्च लक्ष्माद्ये द्वितीये त्वङ्गनिर्णयः" इति वाक्यात् श्रोतुर्वक्तुश्चाङ्गानि निर्णेतव्यानीति सिद्धम्। "अधिकारी साधनानि"– इत्यनेन प्रतिपाद्यमानानि द्वितीयोक्तसाधनानि दशधा विभज्यन्ते। तत्प्राप्तकालं मत्वा इहैव तन्यते।

(द्वितीयस्कन्धे) साधनम्।

प्रथमस्कन्धप्रकाशं गोस्वामिश्रीविद्वद्रत्नव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणैर्मोहमय्यां भगवदीयश्रीयुततेलीवालाकृतसंशोधनेन मुद्रयित्वा प्रथमविवरणार्थावगतौ सौकर्यं वितरितम्। एवं द्वितीयप्रकाशस्तैस्तेलीवालाकोविदैरारब्धोपि भगवदिच्छाभावात् "एकफोर्म"–मात्रं संशोध्य ते नित्यलीलामविशन्। तत एतेषां सुहृद्भिरेवं श्रीयुतमन्नलालशास्त्रिभिश्चाग्रिमकार्यार्थं सूचितोहं श्रीमद्व्रजरत्नलालजीमहाराजचरणानां निर्देशेन प्रबन्धबलेन तदर्पितसौकर्येण च मोहमय्यामेव मणिलालस्य "गुजराती"–मुद्रणालये तं प्रारब्धवान्। परं अष्टमाध्यायपर्यन्तं सम्पन्ने मुद्रणे ऋणानपाकरणात् मुद्रणयन्त्रादिकं राजपुरुषैरवरुद्धम्। तेन सहाष्टमाध्यायपर्यन्तो मुद्रितप्रकाशोपि निरुद्धोऽधिकारिभिः, कार्यारम्भे पञ्चशतमुद्रा याः प्रदत्ताः, तास्ववशिष्टास्तास्तासामपि निर्णयो नाद्यावधि उद्घोषितः। तथापि मुद्रितविभागपत्राणि तु परमभगवदीयश्रीयुतवाडिलाल "वकीलमहाशयै"र्महायासेन राजद्वारात् मुञ्चयित्वात्र प्रापितानि इतिमहानुपकारस्तेषाम्। ततो मया राजनगरे 'उत्कृष्ट'मुद्रणालये नवमाध्यायस्य प्रारम्भो विहितः। तत्रापि सौराष्ट्रादिदेशान्तरप्रयाणवशात् विलम्बायितमेव। विषादयित्र्या चिरकालतया जातनिर्वेदोप्यहं कथङ्कारं मनः समाधाय कार्यं कर्तव्यमेवेति निश्चित्य अत्रैव अनाविलबन्ध्वाख्ये नूतनसीसकाक्षराणि आनीयाङ्कितौ उपान्त्यान्त्याध्यायौ। एवं अनेकप्रत्यूहाहतोपि श्रीबालकृष्णप्रभुचरणकृपया विघ्नार्णवं उत्तीर्य प्रकटीकृतोसौ प्रकाशः निगमरसभरितभागवतरसिकानां सुबोधिन्यर्थबुभुत्सावतां करकमलेषु समर्प्यते। अस्मिन् श्रीसुबोधिनीप्रकाशे प्रहस्तवादप्रस्थानरत्नाकरभाष्यप्रकाशादीनां नृसिंहोत्तरतापनीयव्याख्यानप्रतिबिम्बवादप्रपञ्चभेदवादप्रमोत्तमविवरणटिप्पण्यन्धकारवादादीनाञ्च नाम्नामुल्लेखात् सर्वेभ्योनन्तरमस्य निर्माणं श्रीपुरुषोत्तमचरणैः कृतं स्यादित्यनुमीयते। श्रीपुरुषोत्तमचरणा अपि ह्यैतिह्यानुरूपमाज्ञापयन्तिस्म। "एतेन सुबोधिनीतः पूर्वं निबन्धमूलं कृतमिति ज्ञायते, निबन्धटीका तु सुबोधिन्यादिसर्वग्रन्थकरणोत्तरं "त्रयं वच्मि यथामति" इत्यस्य व्याख्याने मीमांसाद्वयभाष्यं भागवतटीका च परिगृहीतेति चकाराज्ज्ञायत'इति नवमाध्यायविवरणप्रकाशे आदिक्षन्।

अस्य मुद्रणव्ययार्थं श्रीमद्गोस्वामिविद्याविलासिभिः श्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजचरणैश्चि॰ द्वितीयसूनूनां श्रीमधुसूदनमहोदयानामुपनयनप्रस्तावप्रसङ्गे वागधीशवाङ्मयसेवानुरूपं द्वितीयप्रकाशस्य प्रकाशनं कारयितव्यमिति सङ्कल्पितमासीत्। अतःपञ्चशतमुद्राणां वितरणं श्रीमद्भिः कृतम्। पाटणस्थेन उजमसीभाइनाम्ना श्रेष्ठिना सार्धद्विशतञ्च समर्पितम्। अपरञ्च श्रीयुतानां"ईश्वरलाल मग्नलाल शाह"गुर्जरमुख्याध्यापकप्रभुदासभाइ-

भगवदीयरतिलालेतिसुहृदां संवादनकर्मणि साहाय्यमविस्मृतमेव। तेषां आयासः स्मरणपथो नापगच्छति। अपरश्च संशोधनकर्मणि शुद्धपुस्तकानामलाभे महन्निर्व्यथनमुपजायते इति तद्वाचका जानन्त्येव। तथापि यावद्बुद्धिबलोदयं सूक्ष्मेक्षिकया चतुर्भिर्ग्रन्थैः संवाद्यैव (प्रेसकॉपी) पत्राणि संशुध्य मुद्रणे योजितानि। नवमाध्यायतस्तु कतिपयश्लोकानन्तरमेव यावदन्तं अतीवशुद्धं कङ्करवल्लीतः श्रीद्वारकाधीशपुस्तकालयादधिगतं तेन साकं संवाद्य ततस्तत्प्रत्यर्पितम्। अपरं पण्डितप्रकाण्डैर्बालशास्त्रिभिः नूत्नं पुस्तकं प्रदत्तं प्रायोऽशुद्धं तदासीत्। तृतीयं काशीतः परमभगवदीयगृहादेकं शुद्धं पूर्वमहमानीतवान्। एतेनैव शङ्काग्रस्तं पदं समाहितम्। परं द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्याः एकं केनापि वाचितं प्राचीनतमं शुद्धतरं मन्निकटे विराजते, तस्मिन् कतिपयस्थलेषु प्रकाशटीकायाः पद्यानि उट्टङ्कितानि, तैः पद्यैः साकमादृतप्रकाशवाक्यानां संवादने भूयान् पाठभेद आयात्येव अत एव न तानि पद्यानि निवेशितानि।

एवं श्रीमदाचार्यचरणकृपया द्वितीयस्कन्धप्रकाशस्य प्रकाशनं विधाय तेषामेव चरणकमलेषु समर्प्यते, तत् सुबोधिनीसुबोधाय उपयोक्ष्यन्ते लीलास्वादनपटुभिः सुधीभिः इति अलं पल्लवितेन।

सुरत बडामंदिर
कार्तिकशुक्ला १५ सं. १९८८

निगमरसभरितभागवतरसिकवशंवदः
चीमनशास्त्री
साहित्यभूषण–शुद्धाद्वैतरत्नेति

श्री६ विद्वद्रत्नगोस्वामिश्रीव्रजरत्नलालजीमहाराजमहोदयाः ।

शुद्धाद्वैतसुधाप्रदानकुशला वादीभपञ्चाननाः श्रीमद्भागवतादितत्त्वरसिका न्यायादिशास्त्रे रताः ।
षष्ठाख्ये निधिबालकृष्णचरणे स्वासक्तचित्ताः सना श्रीमच्छ्रीव्रजरत्नलालचरणा दीव्यन्ति सर्वोपरि ॥

सुरत.

....
श्री "अनाविल बंधु" प्रेस–सुरत.

श्रीकृष्णाय नमः।
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धश्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

श्रीमद्गोस्वामिश्रीपीताम्बरात्मजश्रीपुरुषोत्तमचरणविरचितः।

श्रीकृष्णः शरणं मम। अथ द्वितीयस्कन्धं व्याचिकीर्षवः पूर्वोत्तरस्कन्धयोः कार्यकारणभावरूपां सङ्गतिं प्रदर्शयितुं पूर्वस्कन्धार्थमनुवदन्तः प्रकृतस्कन्धार्थमाहुः **स्कन्धे त्वित्यादि**। तथाच कर्तव्याधिकारिणोः कार्यकारणभावात्तन्निरूपकयोरपि सैव सङ्गतिरित्यर्थः। ननु कर्तव्यनिर्धारस्तु एकविंशतिभिरेव पद्यैः क्रियते इति कथं तस्य स्कन्धार्थत्वमित्याशङ्कायां तत्परिचायकमाहुः **तस्मिन्नित्यादि**। तस्मिन् स्कन्धार्थे एकविंशतिपद्यैर्निर्धारिते **पश्चादनन्तरं क्रियाविषयसंकथा** क्रियाविषयजिज्ञासाज्ञापको राजप्रश्नस्तदुत्तरदानं चेति। तथा च यदि क्रियानिर्धारो न जातः स्यात्, तर्हि सैव जिज्ञास्येत, यदि सा क्रिया प्रसिद्धविषया स्यात्, विषयो नोच्येत, यस्मादुभयमुच्यते, अतो विषयनिर्धारसहितः कर्तव्यनिर्धारः स्कन्धार्थ इत्यर्थः। ननु विषयसंकथा चेदत्रैव क्रियते, तदान्ये स्कन्धा निरर्थाः स्युरित्यत आहुः **अग्रे चेति**। **प्रवक्ष्यामः** प्रकर्षेण विशेषभावेन वक्ष्यामः। **उत्तमैः** मुख्यलीलानिरूपकैः। तथा च सामान्यविशेषभावस्य विद्यमानत्वान्न नैरर्थ्यमित्यर्थः। एतेन द्वितीयस्य तृतीयादिभिर्विषयिविषयभावः सङ्गतिरप्युक्तप्राया। ननु विषयनिर्धारोप्यध्यायद्वयेनैव सम्पद्यते इति शिष्टानां किं प्रयोजनमत आहुः **निर्धारणे इतिचरणत्रयम्**। **निर्धारणे** विषयनिर्धारणे। एवं चाङ्गनिरूपणमन्तरेणाङ्गी निरूपयितुं न शक्यत इत्यङ्गनिरूपणमध्यायान्तरप्रयोजनमित्यर्थः। एतेन स्कन्धार्थस्य प्रकरणार्थैरङ्गाङ्गिभावः सङ्गतिरिति स्फुटीचक्रे। नन्वेवं सत्यध्यायत्रयमेवास्तु, किं दशकेनेत्यत आहुः **वस्त्वित्यादिपादोनकारिकाचतुष्टयम्**। एतेन प्रकरणाध्यायार्थानां परस्परं सङ्गतिरपि प्रदर्शिता ज्ञेया। तथाहि। **वस्तुनिर्धारणं** नाम वस्तुन इदमित्थतया निश्चयः, स च प्रथमप्रकरणस्यार्थः, तच्च प्रमाणादिचतुष्टयाधीनम्, तेनाद्यप्रकरणाध्यायार्थयोः कार्यकारणभावः सङ्गतिः। नन्वेवं सत्यध्यायचतुष्टयं स्यादित्यत आहुः **एकत्रेत्यादि**। एकस्मिन्नध्याये श्रुत्यविरुद्धा युक्तिर्योगश्चेति प्रमाणभूते स्थूलरूपाख्यं प्रमेयं चोच्यते। 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति। **एकतः** एकस्मिन्नध्याये फलं सूक्ष्मरूपाख्यं साधनं द्विविधा भक्तिश्चोच्यते। 'साधनाधीना फलानुभूति'रिति। **अतो** हेतोः। **अत्र** स्कन्धे वस्तुनिर्धारप्रकरणे हि निश्चयेन **अध्यायद्वितयं मतं** व्यासचरणानां सम्मतमित्यर्थः।

एवमाद्यप्रकरणस्याध्यायार्थं सङ्गतिं च प्रदर्श्य द्वितीयस्याहुः **श्रद्धे**त्यादि । **ह्यध्याये**तिचरणो देहलीदीपवदिहाप्यन्वेति । एवं द्वितीयप्रकरणेऽप्यध्यायद्वयोपपादनद्वारा प्रकरणाध्यायार्थयोः सामान्यविशेषभावरूपा सङ्गतिः प्रदर्शिता । ननु श्रद्धा नामास्तिक्यबुद्धिरादरात्मिका, तस्या अधिकारिविशेषणत्वमेव, नह्यश्रद्धालुर्विहिते प्रवर्तते, सा च प्रथमस्कन्ध उक्तैवेति किमर्थमत्र तदुक्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः **फले**त्यादि । **एतत्** निष्कामानन्यभगवद्भजनकर्तव्यताध्यवसायात्मकश्रद्धारूपमङ्गमुभयनिष्ठं **फलोपकारि** परमानन्दानुभवोपकारि । **ततो** हेतोः । **अधिकारे न विशेत्** श्रवणस्वरूपोपकारित्वेपि उक्तरूपाद्विशेषात्तत्रोक्तायां श्रवणाद्यादररूपायां श्रद्धायां न विशेत्, तस्मादत्रोक्तमित्यर्थः । द्वितीयस्योपपाद्य तृतीयस्याहुः **विमर्शो**पीत्यादि । **त्रिविधे द्वे** इति । जननसमागमप्राकट्यभेदेनोत्पत्तित्रैविध्यम् । आक्षेपसिद्धान्तफलभेदेनोपपत्तित्रैविध्यं बोध्यम् । तथा च विमर्शप्रकरणस्य स्वावान्तरप्रकरणाभ्यां सह सामान्यविशेषभावः, तयोश्च परस्परमेककार्यत्वम्, तयोस्तत्तदध्यायैः सह सामान्यविशेषभाव इति सङ्गतिनिष्कर्षः । एवं स्कन्धाद्यर्थं सङ्गतिं च निरूप्य प्रथमाध्यायार्थमाहुः **तत्र त्वि**त्यादि । **कर्तव्यं** श्रवणादि तस्य सविषयत्वाद्विषयनिर्धारः । विषयस्य द्वैविध्यात्तन्निर्धारश्च । तथा च विषयसहितकर्तव्यनिर्धारः प्रथमाध्यायार्थ इत्यर्थः ।

एवं सर्वमर्थं सङ्गृह्य व्याख्यानपीठिकामाहुः **पूर्वे**त्यादि । **न निर्धारिता** इति । 'मनुष्येषु मनीषिणा'मिति प्रश्नवाक्ये मनीषिपदेनोक्ता अपि मनीषाया बहुविधत्वादेते मनीषिण इति निश्चित्य नोक्ताः । **स** चेति । चोप्यर्थे । सोपीत्यर्थः । तथा चैतावानर्थः सङ्गृहीतादधिक इत्यर्थः । ननु पूर्वस्कन्धे राज्ञा प्रश्नषट्कमन्यदपि कृतं 'यच्छ्रोतव्यमथो जाप्य' (१।१९।३८) मित्यादिना, तत्कथं द्वयं कृतमित्युच्यते, तत्राहुः **ये पुन**रित्यादि । **एतन्निरूपणे**नेति । प्रश्नद्वयोत्तरनिरूपणेन प्रथमप्रश्नोत्तरनिरूपणेन वा । तर्हि 'यद्वा विपर्यय'–(१।१९।३८) मित्यनेनोक्तस्य षष्ठस्य कुत्रोत्तरमित्यत आहुः **काँश्चि**दित्यादि । **अग्र** इति । दशमाध्यायसमाप्तौ 'अमुनी भगवद्रूप' २।१०।३५ इत्यादिना । **निरूपयिष्याम** इति । उत्तरभेदेपि विषयाभेदेनैकरूपतया निरूपयिष्यामः । तेन सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । एवं प्रथमकारिकार्थ उक्तः । अग्रिमाणामाहुः **तदर्थ**मित्यादि । ननु त्रयाणामेतेषां कुतोऽङ्गत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः **एतेषा**मित्यादि । ननूत्तरे वक्तव्ये प्रश्नाभिनन्दनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **कर्तव्ये**त्यादि । किं हेतुताबोधनेनेत्यत आहुः **यथे**त्यादि । तथा च तदाकाङ्क्षापूर्तिस्तत इति तया च व्यग्रतानिवृत्त्या सुखेन कर्तव्यसिद्धिरिति तत्प्रयोजनमित्यर्थः । एवमाद्यश्लोकप्रयोजनमुक्तम् । तदग्रिमत्रयाणामाहु**रधिकारे**त्यादि । किं तावतेत्यत आहुः **प्रेक्षे**त्यादि । तर्ह्येकः श्लोकोस्तु, किं त्रिभिरित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति । अधिकार एवोत्तरदानात् । पूर्वेषां चतुर्णां तात्पर्यमुक्त्वा व्याचक्षते **तत्रे**त्यादि । **अन्य** इति । 'अथो जाप्य'मित्यादिनोक्ताः । ते विषयाभेदेप्यन्योपकारका इति भावः ।

तच्छास्त्राभावादिति । सत्स्वपि ग्रन्थेषु तदभिज्ञगुर्वलाभेन तेषां शास्त्रत्वाभावादित्यर्थः । एतेन छान्दोग्यस्थसनत्कुमारनारदसंवादन्यायो बोधितः ।

२-१-२ **निमित्तसप्तमी**ति । 'निमित्तात्कर्मयोग' इत्यनेनोक्ता । तथा च गृहार्थं श्रोतव्यादीनि सहस्रशः सन्तीत्यर्थः । **तव प्रश्नो न साधु**रिति । प्रश्नस्तव न साधुरित्यन्वयः । **अनेने**ति । आद्याभिनन्दनेनेतरविषयकनिन्दनेन च ।

२-१-४ **विचिकित्सेति** । जुगुप्सोत्पादको गृहं दुःखदं न वेति संशयः । त्रीनपि व्याख्याय तेषामधिकारशेषत्वाय तदर्थं सङ्गृह्याहुः **बुद्धि**रिति ।

२-१-५ **तस्मादित्यत्र** । **अत्रे**ति । सर्वभयनिवृत्त्यर्थं भगवान् श्रोतव्य इत्यस्मिन्नर्थे । **बहिर्मुखस्येति** । भगवति विश्वासरहितस्य । **स्वभावतोधिकारी**ति । औत्पत्तिकविश्वासवान् । **तदाहे**ति । तस्मादाहेत्यर्थः । विशिष्टाधिकारं स्फुटीकुर्वन्ति **दौष्यन्ति**रित्यादि । **तद्धर्मपुरःसर**मित्यनेन दुर्योधनादयो व्यावर्तिताः । एवं राज्ञो दृढीकरणेन युक्तेर्वक्तव्यत्वमुपपाद्य वक्ष्यमाणां तां दृढीकर्तुमाशङ्कन्ते **नन्वि**त्यादि । **कथमिति** । केन प्रकारेण । आत्मत्वेन चेत्, वैदिकपरित्यागायोगः, प्रकारान्तरेण चेत्, तत्र विश्वासाभाव इति । **तत्राहे**ति । तादृश्यामाशङ्कायामुभयदोषनिवारकं प्रकारमाहेत्यर्थः । ननु जाता प्रमाणाकाङ्क्षा तत्पूर्त्यर्थं प्रमाणे वक्तव्ये प्रमेयविशेषणं किमित्युच्यते, तत्राहुः **प्रमाणे**त्यादि । **वक्ष्यत** इति । **बलिष्ठे**ति । पूर्वतन्त्रे तथैव निर्णीयमानत्वाद्बलिष्ठा । लोकेपि प्रमाणमेकदेशं प्रमापयति, प्रमेयं तु ततोप्यधिकमिति दृश्यते, अतः प्रमाणकाङ्क्षापूर्त्यर्थं तादृशतत्कथनं युक्तमित्यर्थः । सा केत्याकाङ्क्षायां तामाहुः **तत्रे**त्यादि । **वक्तव्य** इत्यन्तम् । **तत्रे**ति । भगवच्छ्रवणे । **नास्ति नियम** इति । नारदपूर्वजन्मनि दासीपुत्रेपि तदुक्त्या नियमभङ्गदर्शनादिदानीन्तनानामपि तथा दर्शनाच्च नास्तीत्यर्थः । **अत** इति । तादृशामुद्धार्यत्वात् **तेषामर्थे उपाय** उद्धारोपायः **वेदे** त्रैवर्णिकमात्रोपकारके **नोक्तः** उक्तो नास्तीति हेतो**स्तदर्थ** वक्तव्ये साधने आवश्यकत्वात्तेनैवेत्यादिनोक्तरीत्या लाघवादित्यन्वयः । तथा चैताभ्यां युक्तिभ्यां सर्वात्मत्वेन रूपेण भगवच्छ्रवणं विधीयत इत्यर्थः । ननु कथमेतेन प्रमाणकाङ्क्षापूर्तिरित्यत आहुः **नही**त्यादि । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्यात् प्रमाणाकाङ्क्षापूर्तिरित्यर्थः । कथं युक्तेर्बलिष्ठत्वमित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्र** श्रौते श्रवणविधौ 'आत्मनः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्याद्युपक्रममापाततोनुरुध्याभ्यर्हितत्वात् **स्वस्वात्मश्रवणे स्वपदेन** देहो वाच्यः, तथा च तत्तदवच्छिन्नस्य तत्तदभिमन्तुर्वा श्रवणे बोध्यमाने बोधकस्य **वाक्यापर्यवसानमेव** स्यात्, देहानन्त्येनात्मीयत्वानन्त्यात्तथा स्यात्, तथा चाशक्योपदेशत्वेनाननुष्ठापकत्वात् प्रामाण्यमेव तस्य भज्येतेत्यर्थः । अथात्मीयापेक्षया देहात्मन्यभ्यर्हितस्वत्वस्याधिक्यात्स्वत्वमात्मत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः **आत्मस्वि**-

त्यादि । तथा च तद्वैशिष्ट्यस्य सर्वेषु तुल्यत्वात् आत्मसु तद्व्यवच्छेदकस्य प्रकृतिविकृतिभावस्याभावात्सर्वात्मश्रवणप्राप्तौ तदानन्त्यादपि स एव दोष इत्यर्थः । अथ स्वत्वमभिन्नत्वमेवेतिचेत्, किमिदमभिन्नत्वम्, नानात्वराहित्यं वान्योन्याभावराहित्यं वा, नोभौ, अनेकात्मवादाभ्युपगमे नानात्वभेदयोस्तत्रोपगतत्वेन तदभाववत्त्वस्य तत्राशक्यवचनत्वात् । भिन्नत्ववदभिन्नत्वस्यापि प्रतियोगिसापेक्षत्वेन तदाकाङ्क्षायां स्वस्यैव तत्र निवेशे स्वयं क इति जिज्ञासायां स्वाभिन्न इति ज्ञेयतयात्माश्रयान्योन्याश्रयापातेन ज्ञानदौर्घट्याच्च । इदं चकारेण सङ्गृहीतम् । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । उपक्रमस्यानुरोध्यत्वाद्दोषस्य च परिहार्यत्वात् सर्वेषामेको य आत्मा भवति, स स्वात्मापि भवत्येवेति स एव श्रोतव्य इत्यर्थः । युक्तेर्बलिष्ठत्वायाहुः **अत** इत्यादि । **अत** इति । उक्तहेतोः । तथा चैवं श्रुत्यर्थनिश्चायकतया बलिष्ठत्वेन, अतः प्रमाणाकाङ्क्षाया अपि पूर्तिरित्यर्थः । नन्वात्मनां नित्यत्वेन प्रवाहशक्तिपक्षस्यात्रासंभवादात्मशब्दस्य व्यक्तौ जातिविशिष्टव्यक्तौ वा शक्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तदोषसंभवाच्च तान् पक्षान् परित्यज्य सर्वात्मत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात् तत्परत्वमपि त्यक्त्वा जातिवाचकत्वमादरणीयम्, ततश्च जात्या व्यक्त्याक्षेपदशायामहंवित्तिवेद्यैवाक्षेप्या, न त्वन्या, उपक्रमानुरोधात्, अतो न श्रुतावात्मपदस्य सर्वात्मपरत्वमित्यत आहुः **नचे**त्यादि । तत्र हेतुः **तथा सती**त्यादि । उक्तदोषपरिहारायात्मपदस्य जातिवाचकत्वेङ्गीकृते सति व्यक्तिरूपस्य स्वस्यात्मनो गौणत्वेनावाच्यत्वेनाश्रौतत्वात् **क्रियावद्व्रीहिभिर्जुहोती**त्यादिक्रियायां यथा व्रीहित्वादेर्होमादिसाधकत्वानुपपत्त्या व्रीह्यादिव्यक्तिराक्षिप्यते, तस्याश्चानन्यलभ्यत्वाच्छब्दार्थत्वं चाङ्गीक्रियते, तथा ज्ञानेऽनुपपत्त्यभावाच्छब्दश्रवणमात्रेण जातिज्ञाने जायमाने व्यक्त्याक्षेपकानुपपत्त्यभावाच्चाक्षेप्यत्वाभावेनाप्यश्रौतत्वा**त्रात्मनः कार्यं सिध्ये**दात्मवेदनस्याभावेन शोकतरणरूपमात्मलाभरूपं च कार्यं न सिध्येदित्यर्थः । नन्वात्मत्वजातिशब्दादेवात्मकार्यसिद्धिरस्तु, को दोष इति चेत्, न, तस्या जातिवाचकपदश्रवणमात्रेणापि भवनात् प्रियत्वलिङ्गश्रावणविरोधापत्तेः । ननु तर्हि यथाकथञ्चिदात्मश्रवणे विधिरङ्गीकार्य इति चेत्, तत्राहुः **सङ्घातेऽपी**त्यादि । श्रवणविधिमन्तरेणापि सङ्घातेऽहंवित्तिरूपस्यात्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुभ्यां जायमानस्य विद्यमानत्वात् 'न वा अर' इत्यादिश्रुतौ पत्यादिष्विव शरीर औपाधिकप्रीत्यश्रावणेन प्रकारविशेषस्यानुक्तत्वात्तज्ज्ञानार्थं श्रवणादिरूपः प्रयासो व्यर्थः स्यात्, तथा च श्रवणविधिवैयर्थ्यापातान्न तथाङ्गीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु मणिपरीक्षायामिवात्मपरीक्षायामपि वाक्यसहकृतस्य प्रत्यक्षस्यैव हेतुत्वान्न श्रवणविधिवैयर्थ्यमितिचेत्, तत्राहुः **श्रुतिश्चे**त्यादि । तथा सति वाक्यस्य चक्षुःसहकारित्वं मनःसहकारित्वं वा वाच्यम्, तत्राद्ये देहात्मभावदृढीकरणेनोपचरिता, द्वितीयेपि प्राणान्मनसश्चात्मविवेकस्याजातत्वाच्छ्रुत्यन्तर 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः। किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरमनुसञ्ज्वरे'दित्यात्मज्ञाने शारीरतापजतापनिवृत्त्यादेरेवोक्तत्वात्तस्याश्च योगेन समाधिद-

१. बोधकवाक्यापर्यवसान दोषः ।

शायां प्राणे सप्राणे स मनसि वा जायमानतया तद्विशिष्टात्मभावदृढीकरणेनोपचरिता भवेत्, तथा च लक्षणादोषापातात्तथा नोपगन्तुं शक्यमित्यर्थः । सिद्धमाहुः **अत** इति । असन्दिग्धत्वेन प्रतिपत्तिलाघवात्तत्प्रकरणगतवाक्यान्तरान्वयस्वारस्याच्च सर्वात्मैव श्रोतव्यत्वेन श्रुत्या विधीयत इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं श्रोतव्यविधिनिर्वाहः, तथाप्यात्मलाभश्रुतौ शोकतरणश्रुतौ च जीवात्मैवात्मपदेन ग्राह्यः, लाभपदस्य सिद्धासिद्धान्यतरवस्तुस्वाधीनतायामेव प्रयोगात्, ईश्वरस्य स्वतन्त्रत्वेन जीवाधीनताया अशक्यवचनत्वात्, जीवे तु विस्मृतकण्ठमणिलाभन्यायेन ज्ञानमात्रेणापि लाभस्य शक्यवचनत्वात्तेन च शारीरादिज्वराभावे शोकस्यापि निवृत्तेस्तस्यैव लाभस्य परत्वेन सिद्धेश्च, सर्वात्मश्रवणविधानाङ्गीकारे तु स्वस्याश्रुतत्वेनाज्ञाततयाऽलब्धत्वात्स्वस्य पराधीनत्वरूपया गौणतया शोकस्याप्यनिवृत्तेः, अत एतत्सामञ्जस्याय तत्रापि शारीर एव आत्मा श्रोतव्यत्वेन स्वीकार्य इत्याकाङ्क्षायामाहुः **तस्येत्यादि** । **भेदाभावा**दिति । सुवर्णतत्खण्डयोरिवांश्यंशभावेन तादात्म्यात् । तथा च तज्ज्ञानेऽप्यात्मज्ञानसिद्ध्यात्मलाभशोकतरणयोः सिद्धेः श्रुतिसामञ्जस्यात् तत्राप्यात्मपदेन सर्वात्मैव ग्राह्य इत्यर्थः । **एतेन जीवब्रह्मभेदवादो निराकृतः । विशिष्टाद्वैतवादश्च**, तत्रापि विशेषणत्वेन गौणत्वानपायात् । नन्वेवं सति तादात्म्येपि किञ्चिद्गौणतासत्त्वात्तमपि वादं विहाय शुद्धाभेदवाद एव स्वीकार्यः, तथा सति घट्टकुट्यां प्रभातमिति शङ्कायां युक्त्यन्तरमाहुः **किञ्चेत्यादि** । **फल**मिति । शोकतरणादिरूपम् । **अत** इति । दानस्य दातृसामर्थ्यसापेक्षत्वात् । **षड्गुणेत्यादि** । तथा च शुद्धाभेदवादोपि दुष्ट इति न्यायसामञ्जस्यार्थं तादात्म्यमेवाङ्गीकृत्य श्रुत्यर्थो निर्णेय इत्यर्थः । ननु तथापि यौक्तिक एवायमर्थः, न तु श्रौत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **वेदेत्यादि** । भगवानेव वेदार्थ इति तस्यैव श्रवणादिकं विधेयमिति वेदार्थ इति सर्वनिर्णये प्रथमस्कन्धे वाक्यान्वयाधिकरणे च 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुत्युपन्यासपूर्वकं 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दित्यादिन्यायोपन्यासपूर्वकं चोक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति श्रुत्यर्थनिश्चायनाय सर्वात्मा भगवान् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्, कृतमन्याभ्यामित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनमाहुः **किञ्च फल**मित्यादि । **दुःखाभाव** इत्यादि । अवान्तरभेदबाहुल्येप्येतद्द्वये एव पर्यवसन्नत्वादित्यर्थः । **तत्रेत्यादि** । तत्र तत्साधनविचारे क्रियमाणे मैत्रेयीब्राह्मणे दर्शनसाधनत्वेनोपस्थितस्य श्रवणस्यैकफलत्वे, 'द्रष्टव्य' इत्यनेनोपस्थितस्य तत्साध्यज्ञानस्य वैकफलत्वेऽमृतपदोक्तदुःखाभावफलत्वे, **सर्वफलत्वे वा** 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'न पश्यो मृत्युं पश्यति' ब्रह्मविदमुपक्रम्य 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुत्यन्तरोक्तसर्वफलत्वे वा आहारपृथक्त्वेन सर्वफलत्वनिर्धारात् । ('मैत्रावरुणीं द्विरूपामालभेतान्नकामः,' एवंवृष्टिकामः प्रजाकाम' इति नानाफलार्थं विहितानां यागानां) 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः स्पर्धमानः सङ्ग्राममुपप्रयास्यन्, सङ्ग्रामं जित्वे'तिनानावाक्यविहिते यागे, किं सकृत्करणेन सर्वफलसिद्धिः, उत तत्तदर्थमावृत्तिः कर्तव्येति सन्देहे, कालभेदादिना

आहारस्याहरणस्य यत्पृथक्त्वमावृत्तिस्तेन सर्वफलत्वम्, न तु सकृत्करणेनेति निर्धारात् । प्रथमं जाते साक्षात्कारे तेन विहितज्ञानेन तथा स्यात् । नन्वेकसाधनकत्वेन निर्दिष्टानां सन्नियोगशिष्टत्वात् सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायेन सहभवनस्य शक्यवचनत्वात्कुतो न फलद्वयमिति चेत्, तत्राहुः **सन्नियोगे**त्यादि । तत्र हेतुः **अन्यथे**त्यादि । तथा च सन्नियोगशिष्टन्यायस्य व्याकरणसिद्धत्वेन शब्दविषयत्वादुक्तन्यायस्य च क्रियानिर्णायकत्वेन तद्विषयत्वात् श्रवणस्थले तद्भङ्गे क्रियामर्यादैव भज्येत । न च भगवतोऽनियम्यत्वात्को दोष इति शङ्क्यम् । 'स्वकृतसेतुपरीप्सये'त्यादिवाक्यैस्तदभञ्जकत्वनिश्चयात्, अतस्तदभङ्गार्थत्वाच्छ्रवण एव तथेत्यर्थः । **हरित्वेने**त्यादि । तथा च यथा जातेष्टयधिकरणे 'यदष्टाकपालो भवति गायित्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन् तेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति, यदेकादशपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति-यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून्दधाति, यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपन्ति पूतस्तेजस्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान् भवती'ति श्रुत्या द्वादशकपालपुरोडाशस्य सकृत्करणेपि तद्गताष्टाकपालत्वादिधर्मेण नानाफलसिद्धिः, तथात्र श्रोतव्यगतधर्मेणेति न न्यायविरोध इत्यर्थः । ननु श्रवणस्य क्रियाकल्पत्वेन तस्यानेकफलत्वे तथानिर्णयोऽस्तु, प्रकृते तु तत्साध्यज्ञानस्य तथात्वं विवक्ष्यत इति तस्य कथं पूर्वतन्त्रेण निर्णय इत्याकाङ्क्षायामाहुः **त**मित्यादि । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वावतीति तस्मादेनमेवंवित् सर्वैरेतैरुपासीत सर्वं हि तद्भवति सर्वं हैनं तद्भूत्वावती'ति श्रुतेः । **उपासनं** चिन्तनम् । तथा चोत्तरकाण्डेपि ज्ञेयधर्मभेदेन ज्ञानफलभेदस्योक्तत्वादत्रापि तथैव निर्णय इत्यर्थः । सिद्धं वदन्तस्तस्य न्यायसिद्धतां बोधयन्ति **अत** इत्यादि । एवं श्रुतिसामानाधिकरण्यव्युत्पादनेनास्य प्रकारस्य बलिष्ठत्वं दृढीकृतम् । अतः परं सर्वोपयोगित्वं दृढीकर्तुमाहुः **नन्वि**त्यादि । **उत्तमवक्तृकथना**दिति । परमविरक्तज्ञानिभक्तेन वक्त्रा कथनात् । **अत** इति । भक्तित्वात् । तथा च सङ्ख्याभेदेन भक्तित्वसंशये सर्वोपयोगित्वस्यापि संशय इत्यर्थः । अत्र तदुक्तमुपगम्य सङ्ख्योक्तिसमर्थनेन समादधते **सत्य**मित्यादि । एवं सङ्ख्याविचारेण भगवच्छ्रवणविधेः सार्थक्यमुपपाद्य विधेयश्रवणविषयविचारेणोपपादयन्ति **ननु भगवा**नित्यादि । **इति कोर्थ** इति । अस्मिन् वाक्ये किमभिधेयम् । अत्र षट् विकल्पाः । तेष्वाद्यं दूषयन्ति **आद्य** इत्यादि । द्वितीयं विकल्प्य दूषयन्ति **गृहीते**त्यादि । द्वितीये द्वितीयं दूषयन्ति **किञ्चे**त्यादि । तृतीयं दूषयन्ति **अथे**त्यादि । **पदवाक्ययो**रिति । श्रोत्रेन्द्रियगृहीतयोः पदवाक्ययोः । **तथैवे**ति । तन्निर्धारपूर्वकं शब्दोच्चारणम्, तन्निर्धारजन्यसंस्कारजनितज्ञानमित्यर्थः । तत्र सङ्ख्यां नियमयन्तः समादधते **मैवमि**त्यादि । **पुन**रिति । विधानानन्तरम् । **उक्तदूषण**मिति । उपदेशायोगरूपम् । कारिकां व्याकुर्वन्ति **भगवा**नित्यादि । अत्र भगवच्छ्रवणं विधायाग्रे दशविधलीलानां कथनान्नायं वाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र भगवच्छब्दो योगरूढः । **श्रोतव्य** इति शाब्दविषयः कर्तव्यः । श्रवण-

पदस्य श्रोत्रेन्द्रियजन्यज्ञान इव शाब्देपि रूढत्वात् ।'गजराजः श्रुतः' 'बृंहितं श्रुत'मित्यादिप्रयोगतौल्यदर्शनादीदृशस्य श्रोतव्यत्वेऽर्थापत्तिं प्रमाणयन्ति **अन्यथे**त्यादि । नन्वेवमपि द्वितीयस्कन्धवैयर्थ्यं तु तदवस्थमित्यत आहुः **तावता**मित्यादि । दशविधलीलावाचकानां तद्युक्तवाचकानां तत्तात्पर्यकारणानां च पदवाक्यानां शक्तितात्पर्यनिर्धारः असङ्कोचसङ्कोचभेदेन द्विविधायाः शक्तेस्तादृशप्रत्यायने वक्तुरिच्छायाश्च निर्णयः सामान्यन्यायेन व्याकरणवन्मीमांसावच्चात्रैव क्रियते । यथा व्याकरणे संबन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते, तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इत्यादौ सर्वशब्दानामेकस्यां सत्तायां तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्, तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतजित्यादौ चैकस्य मतुपस्तारकितशब्दस्य चार्थे बोधिते तदन्तानां तदादीनां च तत्र तत्तार्थे शक्तिनिर्धारः क्रियते, यथा च मीमांसायां 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' 'वाक्यान्वया'दित्यादौ तात्पर्यबोधनप्रकार उक्ते तल्लिङ्गादिभिर्हेतुभिरन्येषामपि पदानां वाक्यानां च शक्तितात्पर्यनिर्धारः क्रियते, तद्वदत्रैव 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।वासुदेवात्परो ब्रह्मन्न चान्योऽर्थोस्ति तत्त्वतः' २।५।१४ इत्यादिषु 'शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्थाः' २।२।२ इत्यादिषु सर्वशब्दानां भगवति 'पातालमेतस्य हि पादमूल' २।१।१६ मित्यादिषु भगवदवयवविशेषरूपेऽर्थे शक्तितात्पर्यनिर्धारः, 'नारायणपरा वेदाः' २।५।१५ 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन' २।२।३४ इत्यादौ वाक्यानां तात्पर्यनिर्धारश्च क्रियते, तस्माच्छाब्दप्रमितिं प्रति शक्तितात्पर्यग्रहणयोः कारणत्वात्तद्ग्रहस्य च व्याकरणाद्यन्यतमाधीनत्वादस्मिन् स्कन्धे तद्ग्राहकयोर्विवृत्याप्तवाक्ययोर्निरूपणान्न कोपि दोषः, न पुनरुक्तिवैयर्थ्यं वेत्यर्थः । एतेन यथा गायकगीयमानालापगततननादिशब्दश्रवणमहिम्नार्थज्ञानविधुराणामपि श्रोतॄणां चित्तद्रुतिर्जायते, तथा भगवद्वाचकशब्दश्रवणमहिम्नाऽभयसिद्धिरपि भविष्यतीत्यपि चोद्यं निरस्तम् । ननु शक्त्यादिनिर्धारस्य सम्पूर्णस्कन्धसापेक्षत्वे विषयस्य च स्कन्धान्तरेषु निरूपणे भगवान् श्रोतव्य इत्येव वक्तव्यम्, तावतैव विधानसिद्धेः, सर्वात्महरीश्वरपदानां शेषाणां किं प्रयोजनमत आहुः **एते ही**त्यादि । **अवच्छेदकत्वेने**ति । तदितरस्य विवक्षितफलनिरूपकताव्यावर्तकत्वेन । तथा च श्रुतिसामानाधिकरण्याय **सर्वात्म**पदम्, निर्धर्मकस्यैकजीववाद्यभिमतशारीरस्य च व्यावृत्त्यर्थं **भगवत्**पदम्, तस्य केवलयौगिकत्वगौणत्वयोर्वारणाय **हरि**पदम्, भगश्चासौ वांश्च भगवानिति योगस्याथर्वशिरसि शिवे दर्शितत्वात्, 'भगवानिन्द्रः प्रतिघातमचीकरत् दृढं प्रलब्धो भगवानपां पति'रित्यादौ गौण्या प्रयोगस्यान्यत्रापि दर्शनात् । 'उत्पत्तिं च निवृत्तिं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति व्युत्पत्तेरन्यत्रापि दर्शनात्तन्निर्धारणाय**ईश्वर**पदमित्येवमितरव्यावर्तनेन भगवत एवाधिकारिणः फलम्, तेनरस्मादिति बोधनायोक्ता इत्यर्थः । ननु गुणानामनन्तत्वेपि किमिति दशानामेव श्रोतव्यविषयनियमनमित्याकाङ्क्षायामाहुः **गुणाना**मित्यादि । नन्वेवं सति 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचम्' 'गायन् गुणान् दशशतानन आदिदेवः शेषोधुनापि समवस्यति नास्य पार'मित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोध इत्यत आहुः **अनुप्रवेशोपी**त्यादि । एवं विधेयश्रवणादि-

पदार्थं विधिवाक्यार्थं च निर्णीय विधेयगतसङ्ख्याया विवक्षितत्वात्तं विचारयन्ति **अथे**त्यादि । अत्रायमर्थः । अभयार्थमत्र त्रयाणां विधानम्, तत्र विधेयानां श्रवणादीनामभयं प्रति तृणारणिमणिन्यायेन यदि कारणत्वम्, तदा सङ्ख्याविरोधोऽष्टदोषदुष्टो विकल्पश्च, यदि दण्डचक्रादिन्यायेन कारणता स्यात्, तदा समुच्चयेऽधिकारिविशेषस्य फलाभावप्रसङ्गः स्यात्, यदि व्यवस्थितविकल्पः 'उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोती'तिवत्, तदा तु श्रवणस्याधिकारिविशेषेऽनावश्यकतायां कीर्तनाद्यधिकारिणा तदकरणे तयोरप्यनिर्वाहः, अत आवश्यकत्वाच्छ्रवणमेव विधातव्यम्, कीर्तनस्मरणे त्वर्थबलादेवायास्यतः, न हि कीर्तनाभावे श्रवणं संभवति, न वाऽस्मरन् कीर्तयतीति, अतः श्रुत्यर्थनिर्णयाय श्रवणमात्रं विधातव्यम्, न तु त्रयमिति, अत्र समादधते **अत्रे**त्यादि । अर्थात् प्राप्तिं निराचक्षते **न चे**त्यादि । तत्र हेतुः **अध्यापनस्ये**त्यादि । अयमर्थः । श्रुतौ 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिना प्राप्तेऽध्ययने कस्मादध्येय इत्यध्ययनहेत्वाकाङ्क्षायां 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रुत्यन्तरगतनिञ्विहितात्मनेपदेनाचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वावगमात्ततोऽध्ययनमायाति । आचार्यश्च 'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति स्मृत्युक्तलक्षणकः । आचार्यत्वकामना च प्रतिष्ठार्थं वा वृत्त्यर्थं वा पुत्रस्नेहादिना वा । अतो विधिविचारे सांसारिककर्तव्यत्वेऽर्थात्प्राप्तिविचारे वृत्तित्वेन वृत्तिः स्नेहस्याप्युपलक्षिका, अतस्तैराचार्यत्वकामनाहेतुभिः प्रतिष्ठावृत्तिस्नेहैरध्यापनस्य प्राप्तत्वादध्ययनस्यापि सांसारिककर्तव्यत्वात्तद्विधिवदेकविधानेनान्यप्राप्तिः, सात्र न, कीर्तने मुक्तकर्तृकर्तव्यताया विवक्षितत्वेन सांसारिककर्तव्यत्वाभावात् । किं तावतेत्यत आहुः **श्रवणेने**त्यादि । तथा चान्यत्र कीर्तनस्य श्रवणविध्याक्षेपलभ्यत्वेप्यत्र विवक्षितकीर्तनस्य न तेन लाभ इत्यर्थः । नच शुकादीनां विहिताकारित्वे 'दोषबुद्ध्योभयातीत' इत्यादिवाक्यविरोध इति शङ्क्यम् । 'निवृत्ता विधिषेधत' इत्यत्र तत्परिहारस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवं कीर्तनविधिः समर्थितः । श्रवणविधिं समर्थयन्ति **तर्ही**त्यादि । **तर्हि** कीर्तनस्याक्षेपलभ्यत्वाभावे । **अर्थादेव भविष्यतीति** । भगवान् कीर्तितव्यो नाम कीर्तनगोचरीकर्तव्यः । कीर्तनं नाम ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारेण शब्दाभिव्यञ्जनम्, तदभिव्यञ्जितः शब्दो वा । धातोः फलव्यापारयो रूढत्वात् । तयोर्मध्येऽत्र तादृशशब्द एवात्र ग्राह्यः । भगवतो व्यापाराविषयत्वेन शब्दविषयत्वात् । तत्र तादृशं शब्दोच्चारणं च श्रोतारं विनाऽसंभवाच्छ्रवणमाक्षेप्स्यतीति तथेत्यर्थः । तत्परिहरन्ति **ने**त्यादि । तथा च श्रवणस्यार्थात्प्राप्तावविहितत्वे ततः फलाभावे प्रसक्ते परीक्षिति कीर्तनस्याभावात्तस्याभयं न स्यात्, तथा सत्युपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तत्सार्थक्यार्थं ततोपि फलाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः **अभये** इत्यादि । अर्थात्प्राप्ते विहिते च फलतारतम्यस्य गुरुशिष्यादौ दृष्टत्वादत्रापि तथा वक्तव्यम्, तत्त्वभये वैलक्षण्याभावाद्वक्तुमशक्यम्, तथा चोपदेशसार्थक्यार्थं श्रवणोपदेशोप्यावश्यक इत्यर्थः । एवं श्रवणस्यावश्यकत्वे तेन सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । **तस्मात्** कृतार्थीकृतस्य कीर्तनस्य विधिं विनानुपपन्नत्वात् । अतः श्रवणस्य च कीर्तनं विनानु-

पपन्नत्वात्। **अतिनिरपेक्षाणा**मिति। 'प्रियावतारे नः सती'ति तत्र वाक्यात्। अत्र तु 'महापौरुषिको भवा'निति वाक्याद्याज्ञवल्क्यापेक्षयाप्यतिनिरपेक्षाणाम्। तथा च श्रौतश्रवणविधौ कीर्तनाक्षेपसंभवेप्यत्र तदसंभवादुत्तमवक्तृप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं कीर्तनविधानमावश्यकमित्यर्थः। हेत्वन्तरमप्याहुः **तदैव श्रवणसिद्धे**रिति। वक्तुरपेक्षादोषे श्रोत्रानुसंहिते गुरुभक्तिन्यूनतायां 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति श्रुतेस्तादृशस्यार्थप्रकाशाभावान्न वाक्यतात्पर्यनिर्धारः। अतिनिरपेक्षवक्तृके तु गुरुभक्तिप्रकर्षसंभवात् तन्निर्धारः संभवत्यतो तद्विधानमावश्यकमित्यर्थः। नन्वेवं सति श्रवणस्याभयसाधनकत्वं युज्यते, कीर्तनस्य तु श्रवणं जनयित्वोपक्षयादभयरूपफलसंबन्धबोधनं न सङ्गच्छत इत्यत आहुः **फलं तु प्रत्येकमेवे**ति। प्रतिव्यक्ति भिन्नमेव। तथा च कीर्तनस्य स्वव्यधिकरणश्रवणजनकत्वेपि स्वसमानाधिकरणाभयजनकत्वमक्षतमतो नासङ्गतमित्यर्थः। नन्वेवं प्रतिव्यक्ति फलभेदे तद्वैलक्षण्यमपि संभवत्येवेति श्रवणविधिमन्तरेणापि तल्लाभाच्छ्रवणविधिवैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत आहुः **अभयं त्वि**त्यादि। **तदैवे**ति। प्रवेशेनाभेदे। तथा च न वैलक्षण्यसंभावनावसर इत्यर्थः। अत्र 'तदा तर्ही'ति शब्दाः सप्तम्यन्ततच्छब्दस्यार्थे रूढा ज्ञातव्याः। एवं श्रवणकीर्तनविधी उपपाद्य स्मरणविधिमुपपादयन्ति **तर्ही**त्यादि। **तर्ही**ति। विधिद्वयेनैव निर्वाहे। **अन्यलभ्यत्वेने**ति। कीर्तनानुपपत्तिलभ्यत्वेन। समादधते **न, सकृ**दित्यादि। अयमर्थः। अत्र श्रोतव्यः कीर्तितव्यः स्मर्तव्य इत्यानुपूर्वीविशेषेण कीर्तनानन्तरमपि स्मरणं लभ्यते, तच्च कीर्तनानन्तरभावित्वान्न तद्विधिनाक्षेप्तुं शक्यम्, प्राथमिकतदाक्षेपेणैव स्मरणाक्षेपेण स्वरूपलाभस्य कीर्तनस्वरूपलाभस्य जातत्वात्, अतः स्मरणविधिरावश्यक इति। न च तर्हि स्मरणं वा स्मरणकीर्तने वा विधातव्ये, शिष्टमर्थादायास्यतीति वाच्यम्, दशविधलीलायुक्तभगवत्स्मरणस्यात्र विवक्षितत्वेन भगवतस्तादृशत्वस्य राज्ञाऽज्ञातत्वेन वाक्यस्यानुत्तरत्वापातात्। द्वयविधानेपि दोषतादवस्थ्याच्च। गुणविशेषादप्यावश्यकत्वमाहुः **दोषान्तराप्रवेशश्चे**ति। अन्यासक्तेः फलप्रतिबन्धकत्वात्तदभावस्यावश्यकतया स्मरणेनोत्तरकालीनस्य तस्यासंभवश्चेति फलोपकारशैघ्र्यादपि स्मरणमावश्यकमतोपि तद्विधानम्। तथा च श्रीशुकस्याध्ययनापदेशेन श्रवणेन भगवति स्नेहो भगवत्स्मरणजनकसंस्कारश्चोत्पादितः, ततस्तेन स्मरणेन पूर्वस्नेहपोषकं स्नेहान्तरं कीर्तनं चोत्पादितम्, अत एव 'तं व्याससूनुमुपयामि गुरुं मुनीना'मिति मुनिगुरुत्वमुक्तम्। ततस्तेन कीर्तनेन पूर्वपोषकं स्नेहान्तरं पुनः स्मरणान्तरमुत्पादितमिति स्वानुभूतस्य दोषान्तराप्रवेशस्यान्योन्यनिर्वाहस्य च स्फुटीकरणाय शुकेन त्रितयमुपदिष्टमित्यर्थः। हेत्वन्तरमप्याहुः **किञ्चे**त्यादि। अवधी तु 'तस्मात्सर्वात्मना राज'न्निति श्लोके (२-२-३६) स्फुटौ भविष्यतः। ननु न्यायेप्यावृत्तिनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **स्मरणान्तरव्यावृत्त्यर्थ**मिति। तथा च 'अन्ते या मतिः सा गति'रिति फलप्रतिबन्धकीभूतमत्यन्तरनिवृत्त्यर्थमावृत्तिविधानाय त्रितयविधानमित्यर्थः। ननु स्नेहोत्पत्त्यनन्तरं तेनैवावृत्तिसंभवाद्व्यर्थमावृत्तिविधानमिति शङ्कायामाहुः **यद्यपी**-

त्यादि । तथा च प्रारब्धवशादन्यासक्तिरुत्पद्यते इति प्रारब्धनिवृत्त्यर्थमावृत्तिविधानमित्यर्थः । एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इति वाक्यार्थः स्मारितः । **कायवाङ्मनसां तदीयत्वस्यैव प्रपत्तिपदार्थत्वा**दिति । सिद्धमाहुः **तस्मा**दिति । स्मरणान्तरव्यावृत्तेरावश्यकत्वात् । एवं सर्ववाक्यव्याख्याने तत्र विधेयश्रवणविषयविचारेऽत्रावयुत्यानुवादाद्भगवत्त्वांशे विधिः, शेषेऽनुवाद इति श्रवणविधेरवयुत्यानुवादत्वं सिद्धम् । तत्रानुवादांशे श्रुतिविरोधमाशङ्कन्ते **नन्वि**त्यादि । तथा च मननाद्यकथनेन प्रवेशरूपाभयस्य भेदसहिष्णुतया कैवल्यश्रुतिविरोधेन मध्ये ज्ञानाङ्गीकाराज्ज्ञाने हेतुताबोधकश्रुतिविरोधेन चात्रत्यश्रवणविधेर्न श्रुतिसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । तत्र समादधते **ने**त्यादि । साङ्गस्य श्रवणस्यात्रावयुत्यानुवाद इत्यत्र गमकमाहुः **त**दित्यादि । **सिद्धमेवे**ति । भगवतः श्रोतव्यत्वविधानादेव सिद्धम्, तेनानुक्तसिद्धत्वात्तत्रेवात्रापि नोक्तमतो न दोष इत्यर्थः । ननु तथापि दृशेश्चाक्षुषे मानसे च शक्तेरत्र तदभावे द्रष्टव्यश्रुतिविरोधस्तु तदवस्थ इत्यत आहुः **प्रेम्णे**त्यादि । 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्येऽभिज्ञाया उक्तत्वात्तस्याश्च तत्तेदन्तावगाहिज्ञानत्वेन साक्षात्कारविशेषात्मकत्वात्प्रेम्णा तत्संभवे सोपि नेत्यर्थः । प्रवेशस्य लिङ्गभङ्गानन्तरभावित्वाज्जीवस्य तदानीं भेदसहिष्णुतायामपि न कैवल्यश्रुतिविरोधोपीति श्रवणविधेर्न श्रौतसामानाधिकरण्यहानिरिति भावः । नन्वेवं सति ज्ञानादेवात्र मोक्षसिद्धेर्व्याख्येयवाक्यविरोधः, वाक्ये श्रवणादीनामेवाभयकारणत्वबोधनादित्यत आहुः **तथापी**त्यादि । तथा च साक्षात्कारोत्तरमपि तस्यानन्तिमत्वे श्रवणादेः प्रेम्णावृत्तेरवश्यभावित्वात्तत्कारणतयाऽभङ्गेन न व्याख्येयवाक्यविरोध इत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तिमसाक्षात्कारेणान्यथासिद्धेस्तद्विरोधो दुर्वार इत्यत आहुः **अन्तिमे**त्यादि । **नान्तरीयकत्व**मविनाभूतत्वम् । तथा च यथासंभवं तैः प्रेमोत्पाद्यम्, सप्रेमभिस्तैः साक्षात्कारः, ततस्तदनन्तरभाविभिः सप्रेमभिरन्तिमसाक्षात्कारप्रवेशाविति न कोपि दोषलेश इत्यर्थः । ननु किमित्येवं कल्प्यते, वैदिक्येव प्रक्रिया कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः **न चाध्यात्मिके**त्यादि । **श्रवण**वदिति । सप्तम्यर्थे वतिः । अनङ्गीकारे हेतुः **नाह**मित्यादि । अत्र वेदशब्दो वेदोदितज्ञानमात्रवाची । 'सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायन'मित्यादौ तथा दर्शनात् । विदेर्ज्ञानवचनत्वादत्र सङ्कोच एव, न तु लक्षणा, न तु वेदोदितयावत्साधनवाची, तपआदीनां पृथगुपादानाल्लक्षणापत्तेश्च । दृशिस्तु ज्ञानदर्शनोभयसाधारणः, अग्रिमवाक्यस्वारस्यात् । एतेन 'नायमात्मे'ति श्रुतिरपि संगृहीता । तथा चातो नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ननूक्तैर्दोषैः श्रवणविधौ शारीरस्य विषयत्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वेपि दर्शनविधौ स एव ग्राह्यः, अभ्यर्हितत्वात् । न च वाक्यभेदापत्तिः । सर्वात्मदर्शन एव स्वदर्शनस्यापि सिद्धेः। ततश्च 'आत्मानं चेद्विजानीया'दिति श्रुत्यनुसारेण शोकस्यापि निवृत्तिरात्मलाभश्च भविष्यतीति फलत्वं तत्साक्षात्कारस्यैवोचितमिति शङ्कायामाहुः **न चे**त्यादि । तत्र हेतुः **सङ्घाते**त्यादि । अयमर्थः । अस्यामेव श्रुतौ 'यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तच्छ्रोतव्यं न शृणोति न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं

यच्छृणुयादिति, एवमेव 'यद्वै तन्न पश्यती'त्यादि । अत्र 'यद्वै तन्न शृणोती'त्याद्युक्त्वाऽश्रवणादिप्रकारं वदति 'शृण्वन्वा' इत्यादिना, तत्र च श्रुत्यादीनामविनाशित्वकथनेनात्मधर्मत्वं बोध्यते, तथा सङ्घाते विद्यमानोपि ब्रह्मभावेन ब्रह्मधर्मप्राकट्याद्व्यापकः सङ्घातादुद्गतः कैवल्यं प्राप्तः सर्वेन्द्रियकार्यं ब्रह्मैक्येन श्रवणदर्शनादिकं स्वयमेव करोति । यथा ब्रह्म 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'त्यादिश्रुत्या स्वयं करोति, तद्वत् । तादृशस्य च भगवच्छ्रवणे प्रवृत्तिः शुकेनैव वक्ष्यते 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य' इत्यनेन । एवं सति तद्विषयकश्रवणं तद्दर्शनस्यैव फलत्वम्, फलं च न शारीरदर्शनस्येत्यर्थः । नन्वेवं पुराणोक्तश्रवणेऽस्तु, न तु श्रौतेपि, मानाभावादित्यत आहुः **एतावदिति** । तथा च तत्रापि श्रुतेः सन्दिग्धत्वेन प्रकरणबलाद्दर्शनस्यापि ब्रह्मात्मविषयत्वमेव निर्णीयतेऽतो न प्रमाणाभाव इत्यर्थः । ननु श्रुतौ द्वारत्वेन प्रेम्णोनुक्तेस्तदंशे विरोध इति शङ्कायामाहुः **भगवत** इत्यादि । तथा च 'यमेवे'त्यादिश्रुत्यन्तरेण तत्रापि तदभिप्रेतमिति न विरोध इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे वादिविप्रतिपत्तिं निराकर्तुं तन्मतमनुवदन्ति **यत्त्वि**त्यादि । दूषयन्ति**तत्**दित्यादि । तथा च यदि तथा स्यात्, शुकः किमिति छायां दद्यात्, सनत्कुमारो वा किमिति स्कन्दरूपेणावतरेत्, अतो न तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । तथा चाभयपदेन भगवत्प्रवेश एव, न जीवस्वरूपलाभ इत्यात्मलाभश्रुतावपि भगवत्सायुज्यमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । अत्र गमकमाहुः **ब्रह्मैवे**त्यादि । तथा च यदि स्वरूपलाभमात्रं मोक्षपदवाच्यं फलं स्यात्, तदा ब्रह्मभावानन्तरमप्ययं न वदेत्, अतः सायुज्य एव सर्वभयनिवृत्तिरिति तदेवात्मलाभपदार्थ इत्यर्थः । ननु प्रकारान्तरेण भगवदाविर्भावाभावे फलस्याप्यभावादुपनिषत्सु भक्तेरस्फुटत्वान्निष्फलतायां तद्वैयर्थ्यापात इत्यत आहुः **न चे**त्यादि । अस्य भजनरूपस्यार्थस्याभिधेयस्य फलस्य **चाधिकारिभेदेन** मर्यादापुष्टिभेदेन **प्रकारभेदेन** अव्यक्तादिरूपान्तरादिभेदेन विधानमतो न वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु प्रकारभेदे फलभेदोप्यापद्येत लोकवदिति चेत्, तत्राहुः **फलं त्वि**त्यादि । ननु भगवद्रूपमेव प्रमेयं तत्सायुज्यरूपमेव च फलं श्रुतावप्युच्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तदाहुः **वेदश्चे**त्यादि । तथा च वेदे सर्ववेद्यत्वं यस्योक्तं तस्यैवोंकारवाच्यस्य निष्कर्षो गीतायां 'अह'मिति वक्तुरभिधायकेन पदेन क्रियते । 'ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् । स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातन'मिति परमात्मवाचकं सकलनिष्कलभेदेन द्विविधमोमिति यत्पदमेतदेव सर्वे वेदा आमनन्ति तद्बीजकत्वात्तस्यैवार्थं नानाप्रकारैरभिदधति, सोहं भगवानिति, अतः प्रमेयैक्यम्, काठके 'सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद'मिति यत्फलमुक्तम्, यदेव च 'अंभस्यपार' इत्यादिना समुद्रशायित्वलिङ्गपुरःसरं बृहन्नारायणीयोपनिषदुक्तम्, तदेवात्र 'मा'मित्यनेन निष्कृष्यते । न हि पदस्य पुरुषाद्भेद इति फलैक्यम्, अतः साधनप्रकारभेदमात्रम्, न तु प्रमेयफलभेद इत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मा**दित्यादि । नन्वत्राधिकारिभेदो वर्णपरत्वेनैव वक्तव्यः, अन्यथा विकल्पाव्यवस्थयाष्टदोषापत्तिरित्यत आहुः **न चे**त्यादि ।

तथा च 'अव्यक्तासक्तचेतसा'मिति वाक्यशेषाच्चित्तासक्तिभेदादेवाधिकारभेदः, न वर्णभेदेनेत्यर्थः । तर्हि विकल्पस्य कथं व्यवस्थेत्यत आहुः **अत एवे**त्यादि । काम्यस्थले तथैव व्यवस्थादर्शनादित्यर्थः । अत्र ऋष्यन्तरमाहुः **शाण्डिल्यस्ये**त्यादि । तच्च 'सा मुख्येतरापेक्षितत्वा'दित्यारभ्य 'प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धे'रित्यन्तं पञ्चदशसूत्रात्मकं ज्ञेयम् । तस्यार्थमाहुः **पूर्व**मित्यादि । नन्वेवं सति 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमिति न स वेद यथा पशुरेवं हि स देवानां पशु'रित्यादिवाक्यानां का गतिरित्यत आहुः **अत** इत्यादि । **अत** इति । अधिकारिभेदात् । तथा च 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवृत्ता, अपि तु विधेयं स्तोतु'मिति न्यायात्तादृशानि वचनान्यहंग्रहाद्युपासनास्तावकानीति न विरोध इत्यर्थः । फलितमाहुः **तस्मा**दित्यादि । नन्वत्र विधिर्नियमः परिसङ्ख्या वा, आद्येऽश्रौतत्वान्नैर्बल्यम्, द्वितीयादौ तु विकल्पापत्तिरित्यत आहुः **विधी**त्यादि । ननु 'प्रैषानुवादे'ति सूत्रे प्रैषपदेन विधिरेव सर्वैर्व्याख्यायत इति कथमविधानमित्याकाङ्क्षायां तदुक्तमुपगम्य हेत्वन्तरमाहुः **लोके**त्यादि । वस्तुतस्तु सूत्रकृता प्रैषमिति वदता विधिभिन्नत्वं तस्य ज्ञाप्यतेऽथापि व्याख्यातृप्रसिद्ध्या तथाङ्गीकारेप्यत्र न संभवतीत्यर्थः । ननु विध्यभावे कथं फलसाधनत्वावगमः इत्यत आहुः **फले**त्यादि । ननु विध्यभावेत्र मन्त्रादिरूपताया अप्यभावेनार्थवादत्वमेव वक्तव्यम्, तथा सति सिद्धार्थबोधकत्वेनानुवादत्वादनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात्प्रामाण्यहानिरित्यत आहुः **वाक्यार्थस्यापूर्वत्वा**दिति । तथा च भगवतः प्रसिद्धत्वेपि भजनसंसर्गस्य लोकानधिगतत्वेनापूर्वस्य बोधनान्न प्रामाण्यहानिरित्यर्थः । ननु भावनाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः **भावने**त्यादि । तन्निराकरणप्रकारस्तु **भाष्यस्योत्सन्नत्वा**दिदानीं सर्वनिर्णयस्थेन 'साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फल'मित्यादिसन्दर्भेण विवरणादवगन्तव्यः । तर्हि तव्यस्यात्र कोर्थ इत्यत आहुः **अयं चे**त्यादि । आवश्यकार्थताङ्गीकारे गुणमाहुः **प्रश्ने**त्यादि । फलितमाहुः **तस्मा**दिति । एवं वाक्यार्थस्य सिद्धत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ।

एतावानित्यत्र । **तत्र प्रथममितरासापेक्षत्वा**दिति । तयोः कीर्तनस्मरणयोर्मध्ये
प्रथमोद्दिष्टत्वेनावसरप्राप्तात्कीर्तनविचारात्पूर्वं पुरुषान्तरानपेक्षत्वात् । उपो-
२-१-६ द्घातेनाहुः **पञ्चे**त्यादि । भारते मोक्षधर्मे 'साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव च । ज्ञानान्येतानि विप्रर्षे लोके च प्रचरन्ति हि । किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने । प्रब्रूहि वै मया पृष्टः प्रवृत्तिं च यथाक्रम'मिति जन्मेजयेन पृष्टे, वैशम्पायनेन 'साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै' इत्यादिना स्वतन्त्रफलसाधकत्वेनोक्ताः । ततः 'साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते । हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः । अपान्तरतमश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते । प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदन्तीह केशवम् । उमापतिर्भूतपतिः श्रीकण्ठो ब्रह्मणः सुतः । ऊचिवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य

वक्ता नारायणः स्वय'मिति प्रवर्तककथनेन प्रवृत्तिमुक्त्वा, 'सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते । यथागतं तथाज्ञानं निष्ठा नारायणः पर' इति कथनात् । तेषां मध्ये 'पञ्चरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै' इति पाञ्चरात्रिकाणां भगवत्प्रवेशकथनेन श्रुतिवैष्णवसिद्धान्तौ समप्रधानत्वेनोक्तौ तुल्यफलतयाक्तौ । ततोग्रे 'साङ्ख्यं च योगश्च सनातने द्वे वेदाश्च सर्वे निखिलेन राजन् । सर्वैः समस्तै ऋषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराण'मित्यत्र पाशुपतस्याकथनात् पूर्वं चात्मप्रमाणेषु गणयित्वा युक्तिभिरहन्तव्यत्वस्यापि कथनात् पशुपतिमतस्य कल्पभेदेनोत्कर्षजननद्वारा श्रुतावुपयोगस्तामसपरत्वेन **परम्परया** वैष्णवसिद्धान्त उपयोगः । मत्स्यपुराणे कल्पविभागे 'तेष्वेव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गति'मित्यनेन सात्त्विककल्पेष्वेव मुक्तेरुक्तत्वात् । मोक्षधर्मे दक्षस्तवप्रसन्नेन शिवेन 'अपूर्वं सर्वतो रुद्रं सर्वतः सुखमव्ययम् । अर्थैर्दशार्धैः संयुक्तं गूढमप्राज्ञनन्दिनम् । वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं क्वचित्समम् । शतान्तरव्यवसितं मत्याश्रयमिमं स्मृतम् । मया पाशुपतं दक्ष योगमुत्पादितं मये'ति तस्य योगस्य शतान्तरे व्यवसितकथनात् । ब्रह्मपुराणे च समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्यायारंभे 'तस्माद्वक्ष्यामि भो विप्राः कृष्णे भक्तिर्यथा भवे'दिति प्रक्रम्य प्रथममन्यदेव भक्तिं ततस्तत्प्रसादेन यज्ञकरणे भक्तिं ततोऽग्निप्रसादेन भास्करे ततस्तत्प्रसादेन शंभौ भक्तिं चोक्त्वा, 'तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमा' इति व्यासवाक्य एकैकभावविमोकोत्तरं शिवभक्तेस्ततो भगवद्भक्तेः संसारमुक्तेश्च कथनात्, **क्रममुक्तिहेतुत्वेन** वा तदुपयोग इत्यर्थः । **अतः पर**मिति । एतेभ्यः परं शिष्टं साङ्ख्यादित्रयम्, ते एते **स्वतन्त्रतया** फलसाधकत्वांशे तत्र निन्दितत्वात्पूर्वोक्तेषु प्रवेशमलभमाना स्मरणशेषा भवन्तीत्याहेत्यर्थः । धर्मशास्त्रादीनां स्मरणशेषत्वमुपपादयन्ति **स्वधर्मस्ये**त्यादि । **अत** इति । उक्तवाक्यैरेवमर्थनिर्धारात् । **स्वरूपभूत** इति । अन्तिमभूतः । **तदुपयोग** इति । तस्य देहस्योपयोगः । **स** इत्यादि । स उपयोगः चेदित्यादिनोक्तप्रकारेण स्मरणं भवेत्, तदा भवेदित्यर्थः । कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः **पूर्वा**दिति । सिद्धमाहुः **अत** इति । यतः स्मरणस्यान्तिमदेहसम्पादकत्वं योगादीनामपि चैतस्मिन्नेव पर्यवसितत्वमत इत्यर्थः । एवं श्लोकं व्याख्याय तत्तात्पर्यमाहुः **अत** इत्यादि । एतेन युक्तिः प्रदर्शिता । तत्रायं प्रयोगः । अन्तकाले भगवत्स्मरणं साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः, योगादिशेषित्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्, यथा काम्यादय इति । **तथात्वा**दिति । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन् । यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गति'मिति भगवद्वाक्येन तेषामपि लाभरूपत्वात् । **तस्यास्तथात्व**मिति । अन्तकालीनभगवत्स्मृतेः परमजन्मलाभत्वम् ।

प्रायेणेत्यत्र । **इदानी**मिति । स्मरणस्य फलसाधकत्वसाधनानन्तरम् । **साधयती**ति ।

२-१-७ पञ्चभिः साधयतीत्यर्थः । **गुणानुकथन** इति । गुणपदं लीलानामप्युपलक्षकम् । **असम्प्रज्ञातसमाधय** इति । 'विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्य' इति पातञ्जलयोगसूत्रे ध्येयसर्वावयवधारणोत्तरं तद्वशीकरणे सर्वावयवत्यागोत्तरमेकैकावयवध्यानं विरामप्रत्ययः तस्य योऽभ्यासः साधनाग्रहस्तत्पूर्वः संस्कारशेषः पूर्वप्रत्ययसूक्ष्मावस्थाशेषः शिष्टपदार्थो यत्र तादृशोऽन्यः असम्प्रज्ञातसमाधिरिति लक्षणात् । 'तत्सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत् । तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि संस्मरे'-दिति भगवद्वाक्योक्तः । यत्र वेद्यं किमपि न ज्ञायते तादृशभावनाविशेषयुक्ताः । **वाक्या**दिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी, एतद्वाक्यमनुसन्धायेत्यर्थः । **विरोधाभासबोधनार्थ**मिति । एतद्बोधनं भगवद्गुणानां गुणातीतत्वबोधनायेति ज्ञेयम् । सिद्धमाहुः **तस्मा**दिति । तथा चात्रायं प्रयोगः, भगवद्गुणकीर्तनं साक्षाद्भगवत्प्रवेशहेतुः, गुणातीतरमणविषयत्वात्, 'रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयत' इति श्रुत्युक्तब्रह्मवदिति ।

इदमित्यत्र । **इदमप्रामाणिक**मिति । एवं स्मरणकीर्तनोत्कर्षसाधनम् । **आहे**ति ।
२-१-८ प्रमाणमाहेत्यर्थः । **दुर्बलत्व**मिति । श्रुत्यपेक्षया नैर्बल्यम् । **गुरुपरम्परामाहे**ति । युष्माभिः कथं ज्ञातमित्यपेक्षायां तामाहेत्यर्थः । पितृपदस्यानतिप्रयोजनकत्वमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **पितै**वेत्यादि । 'यं प्रव्रजन्त'मित्यत्रोपनयनस्यानुक्तत्वात्कदा पठनमित्याशङ्कानिरासायेदमुक्तं ज्ञेयम् ।

परिनिष्ठित इत्यत्र । **अत** इति । निगूढाशयत्वात् । **आहे**ति । निर्धारितार्थप्रतिपत्ति-
२-१-९ जनकत्वाय स्वानुभवमपि तत्र प्रमाणयितुं स्वस्यैतज्ज्ञानप्रकारमाहेत्यर्थः । **गुणै**रिति । लीलाभिः । अत्र **गृहीतचेता** इतिविशेषणेन श्रवणद्वारा श्रीभागवतरसानुभावो ध्वन्यते, तेन चोपादानबुद्धिगोचरत्वान्मम वचनैस्तव निर्धारितार्थप्रतिपत्तिः सुकरेति बोध्यते । तदुपपाद्याहुः **आकरस्थ** इत्यादिना । **स्तोत्र**मिति । स्तुत्यता । **स्वाभिव्यक्त्ये**ति । स्वस्मिन् भगवत्प्राकट्येन । फलितमाहुः **अनेने**त्यादि । उक्ताधिकारवत्त्वेपि लीलागृहीतचित्तत्वकथनेन, ईदृशं स्वाधिकारस्वरूपमुक्तमित्यर्थः ।

तदहमित्यत्र । **अत** इति । यत ईदृशी मदुपरि कृपा, तज्जन्योनुभवश्चैतादृशेष्वेव
२-१-१० प्रमितिजनक अत इत्यर्थः । **अत** इति । समानशीलत्वात् । ननु निरपेक्षस्य भवतः कथने किं प्रयोजनमत आहुः **अथे**ति । **अथ चे**त्यादिनोक्तमर्थमुपपादयन्ति **पीतस्ये**त्यादि । **सिद्ध**मित्यन्तम् । वान्तत्वदोषपरिहारायोदाहरणमाहुः **इदमि**त्यादि । अत्र सेचनादेः पानत्वकथनमन्तःप्रवेशकत्वसाधर्म्येण गौण्या ज्ञेयम् । 'नेत्राञ्जलिभिः पपु'रितिवत् । नन्वयं पानार्थक एव प्रयोग इति कथं निश्चेयमित्यत आहुः **द्वैपायने**त्यादि । अन्यथा पितृपदेनैव चारितार्थ्यादिदं न वदेत्, पदान्तरं वा वदेदतस्तथे-

त्यर्थः । कथमेतस्य तत्सूचकत्वमित्यत आहुः **द्विर्गता** इत्यादि । द्वैपायनपदगर्भस्थबहुव्रीहिणा द्विविधौ गुणौ सूच्येते, तद्धितेन च द्विविधं पातृत्वं तदुदाहृत्य दर्शयन्ति **अत** इत्यादि । **अत** इति । द्विधा द्वयोः पातृत्वात् । अत्र भगवत्प्रकटितमन्तःस्थगुणप्रकाशकम्, ब्रह्म प्रकटितं बहिष्ठगुणप्रकाशकम् । पुनः प्रकटनं च बहिःपानरूपमिति ज्ञेयम् । तेन द्वैपायनपदस्यैतत्सूचकत्वमित्यर्थः । **अत एवेति** । गुणद्वैविध्यप्रकाशनार्थत्वादेव । **अत एवेति** । गुणानां द्वैविध्यादेव । सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । अतः कथनं विना दर्शनमात्रेण ज्ञातुमशक्यत्वबोधनात् गुणा भगवदपेक्षयात्यन्तमुपकारका उक्ताः उत्पत्तौ च बहिः प्रकटिताः । अतो गुणद्वैविध्यस्य पानद्वैविध्यस्य च परम्पराप्राप्तत्वा'त्तेऽभिधास्यामी'त्यनेन बोधितं गुणद्वैविध्यं पानद्वैविध्यं च निर्विवादमित्यर्थः । **इत्याकाङ्क्षायामाहेति** । योग्यतामाहेत्यर्थः । एवमत्र प्रथमे स्वस्वरूपकथनेनोक्तार्थे स्वानुभवः प्रमाणत्वेनोक्तः, द्वितीये च फलकथनेन राज्ञः प्रतिपत्तिसौकर्ये उपाय उक्तः ।

२-१-११ **एतदित्यत्र** । **तैर्वेति** । 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति कर्तृषष्ठ्या तथेत्यर्थः । कथं तेषां निर्णेतृत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याख्यानमुखेनाहुः **प्रथमत** इत्यादि ।

२-१-१२ **किं प्रमत्तस्येत्यत्र** । **आहेति** । श्रोतृविषादस्य वक्तुद्वेगजनकत्वेन रसानुभवप्रतिबन्धकत्वात्तन्निवारणायाश्वासनमाहेत्यर्थः । **अत** इति । आकाङ्क्षाजनकत्वात् ।

२-१-१४ **तवापीत्यत्र** । **प्रमेयविरोधादिति** । अत्र हि 'तस्माद्भारते'त्यारभ्य 'तस्मात्सर्वात्मने'त्युसंहारात्सर्वात्मनाकर्तव्यप्रश्नोत्तरमेव मुख्यतया प्रतीयते, तदेव चात्र कार्यते, तेन श्रवणकरणमेव प्रमेयं तद्विरोधादित्यर्थः ।

२-१-१५ **अन्तकाले त्वित्यत्र** । श्रवणकरणस्य प्रमेयस्य विरोधमेतदाभासेनापि स्फुटीकुर्वन्ति **एवमित्यादि** । अत्र मननादिनिरूपणं कथं सिध्यतीत्यपेक्षायां तद्व्युत्पादयन्ति **मननमित्यादि** । **तदर्थं पूर्वोक्तं कर्तव्यमिति** । साध्वसनिवृत्त्यर्थं श्रवणं कर्तव्यम् । **वेतीति** । इति हेतोर्ममैते भवन्त्वित्यपेक्षामित्यर्थः ।

२-१-१९ **तत्रैकावयवमित्यत्र** । **विषयवासनामिति** । ध्यानगृहीतध्येयविषयकज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपां स्ववृत्तिमित्यर्थः ।

२-१-२० **पदं तदित्यत्र** । **ध्यानाकारेण परिणमतीति** । कार्यं करणकर्तृभावं विहायाविकल्परूपं भवति । **पुरुषोत्तमस्य स्थानमिति**, अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यनेन जीवान्तर्भगवत्स्थितेरुक्तत्वात्तस्य स्थितिस्थानमित्यर्थः । ननु महानारायणोपनिषदि जाठराग्निशिखामध्ये नारायणस्य परमात्मनः स्थितिरुक्तेति तस्याः

पदत्वम्, न जीवात्मन इति शङ्कायामाहुः **तस्या** इत्यादि। तथा च श्रुत्यन्तरस्वारस्यात्तथेत्यर्थः। ननूपक्रमविरोधात्तस्याः श्रुतेः जीवकलापरत्वं न वक्तुं शक्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवे**त्यादि। **जीवाना**मिति, लिङ्गविशिष्टजीवानाम्।

२-१-२२ **यथा सन्धार्यत** इत्यत्र। **सर्वेषामेवे**ति। एतेन सर्वसम्मतस्य सर्वाधिकारकत्वात् सुगमत्वं भवतीति तदेव वक्तव्यमित्याशय इत्यर्थः।

२-१-२३ **जितासन** इत्यत्र। **आसना**दीति। एतेन साग्रहेत्युत्तरितम्। उत्तरार्धे **स्थूल** इत्यादिकथनेन स्थूला साकारा रूपप्राधान्येनेत्युत्तरितम्। **धिये**त्यनेन निदिध्यासनं चोक्तं ज्ञेयम्।

२-१-२४ **विशेष** इत्यत्र। **कथ**मिति। केन परिमाणेन अतिमहता वा मध्यमेन वा। **अतो विशेष** इति। 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्। अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यत' इति तृतीयस्कन्धीयवाक्याल्लुप्तमत्वर्थीयं विशेषपदमित्यर्थः। अनयैवारुच्या पक्षद्वयमाहुः **विशिष्ट** इत्यादि। अत्र **विः शेषः शिष्टो यत्रे**ति पाठः प्रतिभाति। द्वितीयाङ्गीकारे हेतुमाहुः **अत्रत्याना**मित्यादि। तथा चात्रत्यानां ग्रासोत्तरमवान्तरप्रलयेऽयमेव शिष्यतेऽतस्तथेत्यर्थः। **अत एवे**ति। ग्रासानधीनत्वादेव। प्रथमाङ्गीकारे हेतुमाहुः **कालस्ये**त्यादि। **न भवन्ती**ति। तत्संयुक्ततदध्यस्ततदाविष्टेषु संयुक्तादिपदं विना केवलषष्ठ्या तत्तन्मतविवक्षितप्रतीत्यनुत्पत्तेस्तस्यायमिति प्रयोगाभावाच्च न भवन्तीत्यर्थः। **पोषार्थ**मितिपदस्यार्थमाहुः **स्वरूपे**त्यादि। **सम्मति**रिति। तथा च 'यत्र सम्मते'ति २।१।२२ प्रश्नस्येदमुत्तरमित्यर्थः। **इतरानुमान**मिति। अयं ब्रह्माण्डैकदेशः इतरावयवसंलग्नः। अविच्छिन्नैकदेशत्वात्। अस्मदादिशरीरैकदेशवत्—इत्यादिरूपम्। **अयमित्युक्त**मिति। शुकस्य योगजधर्मेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धावपीदानीं ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानं राज्ञोपि सुकरमित्येतद्बोधना**याय**मित्युक्तम्। अन्यथा असावित्येव वदेदित्यर्थः। स्थविष्ठस्थूलयोर्भेदबोधनार्थं स्थूलपदार्थं विवृण्वन्ति **अत्रे**त्यादि। **तथे**ति पृथिवीवत्। **ध्यानविषयताया**मिति। उपचितावयवप्रकारकध्यानविषयत्वे। **इति तस्ये**ति। इति हेतौ। तथा च यद्येवमर्थो बोधनीयो न स्यात्, तदायमित्यनेन विशिष्टविषयताया बोधितत्वात्तेन स्थूल(रूप)ताज्ञानस्यापि जननादिमं चरणं न वदेदित्यर्थः। स्थविष्ठपदस्य विस्तारार्थकत्वपक्षे तत्कथनप्रयोजनमाहुः **बुद्धा**वित्यादि। **स्थूले**ति। बहुविषयग्राहकतया विस्तीर्णा। **तेने**ति। सौन्दर्येण। **अत एवे**ति। अनुपचितावयवत्वादेव। **भगवच्छरीरत्वेने**ति। न तु देहत्वेनेत्यर्थः। **अस्मा**दिति। उपचितावयवत्वरूपात्। एतस्य धारणाविषयतायाः सर्वसम्मतत्वाय देहत्वविशदीकरणार्थमेव स्थविष्ठादिपदानीत्याशयमाहुः **किञ्चे**त्यादि। तुरीयचरणप्रयोजनमाहुः **कालोपी**त्यादि। ननु साङ्ख्यानुयायिभिश्चिरक्षिप्रादिव्यवहारवद्भूतभव्यभवद्व्यवहारोप्युपाधिभिरेव साध्यत इति

नानेन व्यवहाररूपेण कार्येण कालसिद्धिरित्यत आहुः **अनुदयेत्यादि**। उदयास्तमयाभ्यां रूप्यत इत्युदयास्तमयरूपा सूर्यादिगतिस्तद्भिन्नस्य नित्यस्य **कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं** भूतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वं **केनचिन्निमित्तेन** भगवदिच्छया चलनैकस्वभावत्वेन धर्मेण, **अतीतत्वादिधर्मसम्बन्धात्**, यथा भ्रमतः कुलालादिचक्रस्य तत्तद्देशप्रतियोगिकसंयोगेनातीतत्वादिसम्बन्धः, तथा ब्रह्माण्डावयवभूतं तं तं देशमतिक्रामतोधितिष्ठतः प्रयास्यतश्च कालस्य तत्प्रतियोगिकावयवसम्बन्धेनातीतत्वादिसम्बन्धादुपपद्यत इति तत्सिद्धिरित्यर्थः । ननु ब्रह्माण्डस्य नश्वरत्वात्तदभावे तत्सम्बन्धाभावात् कथं तत्सिद्धिरित्यत आहुः **अत्रेत्यादि**। तथा च सर्गादौ तन्मतेपि चन्द्रसूर्याद्यभावेन तद्गतिरूपोपाध्याभावेप्युत्पत्तिस्थितिनाशानां क्रमिकत्वस्य (नित्येन) गुणस्वभावं कालस्य भूतत्वादिसाधकत्वं भूतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वं गुणस्वभावमात्रेणोपपत्त्यभावाद्गुणत्रयप्रेरणाय कालोवश्यमभ्युपेय इति तेषां नित्यानां गुणानां प्रेरणादतीतत्वादिव्यवहारोपपादकत्वमित्यर्थः। सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । अखण्डस्यापि कालस्यैवं भूतादिव्यवहारोपपादकत्वात्तथेत्यर्थः । एवं भूतादिव्यवहारं साधयित्वा व्याकुर्वन्ति **भूतमित्यादि**। **दृश्यत** इत्यत्र । दृशिर्ज्ञानसामान्यार्थकः । ननु कालसम्बन्धरहितस्य दृश्यत्वे किं मानमत आहुः **यदित्यादि**।

आण्डकोश इत्यत्र । **तदाश्रयत्वेनेति**। ध्यानविषयाश्रयत्वेन । ननु यदि भगवा-
२-१-२५ नेव ध्येयो न देहस्तदायं किमित्युच्यते, यदि तदाधारत्वेन तदा जीव एव तथात्वेन ग्राह्यः । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यस्यात्मा शरीर'मिति शरीरत्वाधारत्वयोस्तत्र आवितत्वेनान्तरत्वेन सहजस्नेहविषयत्वेन चोत्कृष्टत्वादित्याशङ्कायामाहुः **यद्यपीत्यादि**। **युक्तमिति**। उक्तहेतुभ्यो युक्तम्, तथापि बहिष्ठ एवान्तास्तिष्ठतीति माहात्म्यज्ञाने तत्र स्नेहोऽधिको भवतीति **तत्सिद्ध्यर्थं** हृदयदेशावच्छिन्नः शारीरोऽणुरेव भवति, तत्र चेदियान् माति, तदा सोऽपि महान् भवेदिति **तन्महत्त्वसिद्ध्यर्थं** स्वात्मनीत्यादिनोक्ताद्धेतोः प्रयत्नस्य ध्यानीयस्य साफल्याय सर्वस्य भगवत्त्वे तस्यैव स्मरणत्वावच्छिन्नयावत्स्मरणविषयत्वादन्यध्याने बाहिर्मुख्यनिवृत्तौ ध्यानं सुकरमिति तत्सिद्ध्यर्थं **बहिःस्थितोऽन्तः प्रवेशनीय** इति गुणाधिक्यात्तथा निरूप्यत इत्यर्थः । **भूतैरिति**। इदमेकादशे योगेश्वरवाक्यम् । **द्वितीयपुरुषरूप** इति। अक्षररूपः । 'यो वैराज' इत्यादिना यः पुरुषः स एव वैराज इत्युद्देश्यविवरणेनाक्षरपुरुषोत्तमयोरभेदो बोध्यते । **यथेत्यादिनोक्तं** दृष्टान्तत्रयं च वैराजपुरुषभगवत्पदैः सूचितं ज्ञेयम् । तेन यथाधिकारं त्रिधा ध्यानं कर्तव्यत्वेन बोधितं ज्ञेयम् ।

पातालमित्यत्र । **इदानीमिति** । विशेषस्य कथं देहत्वं कथं च स्थविष्ठत्वमि-
२-१-२६ त्याकाङ्क्षायाम् । **तस्येति** पदं **भारतत्रभावायेत्यनेन** सम्बध्यते । **एतावतेति** । लोकद्वयोक्त्यनन्तरं भिन्नप्रक्रमकथनेन । पञ्चात्मकत्वं

स्फुटीकुर्वन्ति **तत्रेत्यादि** । **द्वितीयः खण्ड** इति । एतेन यथा लौकिके पुरुषशरीरे खण्डविभागस्तथात्रेति बोधितम् । तेन वितलातले तृतीयो मह्यादिज्योतिरनीकान्तस्तुरीयो महरादिसत्यलोकान्तः पञ्चम इति सिध्यति । **उभयावयवत्वादित्यादि** । गुल्फजानुसम्बन्धेन जङ्घायास्तद्द्वयावयवत्वेन जान्वपेक्षया नीचत्वाद्गुल्फापेक्षयोच्चत्वाच्च लोकनाम्नि पदद्वयस्य प्रयोग इत्यर्थः । आङ्प्रश्लेषे आसमन्तात्तलमित्यर्थान्तरं सम्भवतीति बलवत्त्वबोधनाय तमपि पक्षं संगृह्णन्ति **आधारत्वेन** वेति । **अत एवेति** । बलिस्थानस्य शुद्धत्वादेव । **वितलं च तलं चेत्यत्र** । **अग्रपश्चाद्भावभेदेनेति** । वितलमग्रभागः अतलं पश्चाद्भाग इति भेदेन । ननु पश्चाद्भागस्याधस्त्वाभावान्न पञ्चमस्कन्धविरोध इत्यतस्तमपि पक्षं स्वीकृत्याहुः **अत्रेत्यादि** । **तथात्वमिति** । अग्रपश्चाद्भागभेदः । तथा च न्यायमात्रादसङ्गतमेवेत्यर्थः । ननु फलतो न कश्चिद्विशेष इत्यत आहुः **अवान्तरभेदो** वेति । **चकारयोरेवमप्युपपत्तौ** । तस्मिन्नर्थे विनिगमनाविरहाल्लोके तदग्रभागादेरुपर्यादिभागत्वेन व्यवहाराच्च तं पक्षं विहायैवमादरणीयमित्यर्थः । तद्विभजन्ति **महादेवेत्यादि** । वितलं महादेवक्रीडास्थानम्, अतलं मयपुत्रस्य स्थानं स्वर्गापरूपमित्यर्थः ।

२-१-२७ **महीतलमित्यत्र** । **तस्येति** । एतेन तदिति पदं भिन्नं सुलुक्सूत्राल्लुप्तषष्ठीकमिति बोधितम् । **एवं व्यवस्थेति** । पञ्चमस्कन्धस्वारस्यावगता सेत्यर्थः । अत्र यद्यपि श्रोणिलोकनिवेशो नोक्तस्तथाप्यग्रे 'सर्वे मृगाः पशवः श्रोणिदेशे' इति मृगाद्यधिकरणतया श्रोणिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वान्मृगादीनां च भूमिष्ठत्वात्तस्मिन्नपि भूर्लोकतैव बोध्या, तथाग्रे 'निरयस्य गुदः स्मृत' इत्यनेन वक्ष्यमाणस्य नरकस्य पञ्चमस्कन्धे 'अधस्ताद्भूमेरुपरिष्टाच्च जलाशया'दिति भूम्यधस्तात्तत्स्थानकथनाच्च । **सरस्त्वेनैव निरूपणमिति** । एतेन ज्योतिरनीकस्य निराधारतापि वारिता । तथा 'पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिम'मिति वक्ष्यमाणस्य पृष्ठदेशस्यापि पर्वतादिद्वारा भूरादिमहर्लोकपर्यन्तं संलग्नतापि बोध्या । पञ्चमस्कन्धे लोकालोकसंस्थानकथने 'आदित्यानां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयोर्वाचीना एव न पराचीना भवितुमुत्सहन्ते तावदुन्नहनायाम' इति कथनात् । तत्रापि पराभूतिस्थानस्यान्तरिक्षसमानदेशत्वम्, अधर्मस्थापनस्यादित्यादिसादेश्यम्, तमःस्थानस्य ध्रुवसादेश्यमिति । एतेन प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात् 'न ध्रुवोपरि तद्गति'रितिनिबन्धोक्तः कर्मिणां सत्यलोकगमनमार्गोऽपि सङ्गमिष्यते । **ग्रीवा महरिति** । सादेश्याद्गलत्वमपि तस्यैवोन्नेयम् । **यन्तीति** । कर्मणा प्राप्नुवन्ति । एवं बहुत्वोपपादनात् 'ब्रह्मलोकमकर्मक'मित्यादीनां विरोधः परिहृतः ।

२-१-२९ **इन्द्रादय इत्यत्र** । स्थानाभावे परिभ्रमणमात्रेणावयवत्वं न वक्तुं शक्यमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि** । **उस्रावेतमित्यादि** । एतेन मन्त्रमयी देवतेति जैमिनीयं मतमसङ्गतमिति बोधितम् । **नासत्यदस्राविंत्यत्र** । यज्ञ-

स्येति । एतेन यज्ञपुरुषयोरभेदो बोधितः । स च 'तमेव यज्ञपुरुषं तेनैवायजमीश्वर' २।६।२७ मित्यत्र स्फुटो भविष्यति । **शिशुमारस्थानभूत** इति । एतेन विरुद्धधर्मवत्त्वं बोध्यते । **पक्ष्माणि विष्णो**रित्यत्र । **कालरूपस्ये**ति । अत्रापि पुरुषाभेदो गीतायां 'कालोस्मी'ति भगवद्वाक्याज्ज्ञेयः । **पूर्वमुक्ते**ति । प्रथमस्कन्धे 'अपश्यत्पुरुषं पूर्ण'मित्यत्र भगवदुपाश्रितत्वेनोक्ता । **मेढ्रं अथ इन्द्रियमि**ति । **अध इन्द्रियमि**ति पाठो भाति । **वङ्क्र्य** इति । पार्श्वास्थीनि । **महत्त्वज्ञापनार्थ**मिति । राजादिवत्सामर्थ्यादिभिर्महत्त्वज्ञापनार्थम् । **गन्धर्व** इत्यत्र । **स्मृतिं स्मृती स्मृतयः** इति मूलपदं बाहुलकादुभयथापि संभाव्यत इत एवमुक्तम् ।

ब्रह्मानन इत्यत्र । **ब्रह्मभाव** इत्यादि । ननु ब्राह्मण्यं हि लोके जातित्वेन प्रसिद्धम् तत्किमिति धर्मान्तरत्वेन स्वीक्रियते इत्यत आहुः **न जाति**रिति । तत्र
२-१-३७ हेतुः **व्यक्ती**त्यादि । नन्वपगमे किं मानमित्यत आहुः **ब्राह्मण्यादेवे**त्यादि । 'शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् । तस्यां तनयमुत्पाद्य ब्राह्मण्यादेव हीयत' इति वाक्ये एवकारेणापगमस्यैव शीघ्रं प्रतीतेरित्यर्थः । ननु 'अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिःकृता' इत्यादौ ब्राह्मणकर्मानधिकारस्य प्रत्ययात् 'येन विप्लावितं ब्रह्म वृषल्यां जायतात्मना' इत्यादावपि ब्रह्म विप्लावितं नाम ब्राह्मणकर्मानधिकारित्वं सम्पादितमिति लाक्षणिकशाब्दबोध इव उक्तवाक्येपि ब्राह्मणकर्माधिकाराद्धीनो भवति स्वयमित्येवं शाब्दबोधसम्भवान्नोक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः **वृत्त्यन्तरे**त्यादि । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चे'त्यनुशासने कर्मणिष्यञ्विधानेन भावपक्षेपि तस्य जातिभिन्नधर्मपरत्वेनाविरोधाल्लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यर्थः । किञ्च । उक्तवाक्यादौ गौण्यनवकाशाद्गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्यपावनत्वादिवदत्र फलविशेषस्याप्यप्रत्ययान्निरूढलक्षणास्थले च 'कृती कुशल' इत्यादिकोशेन डित्थादिष्विव शक्तेरेव ग्राहणेन तस्याः विप्रतिपन्नत्वात्का वा लक्षणा वाच्येत्येवमपि प्रमाणाभावो बोध्यः । ननु विश्वामित्रादौ जातिगमागमदर्शनाद्व्याप्यव्यापकभेदेन जातिचतुष्टयस्य जातित्रयस्य वा स्वीकारवदत्राप्यनपायिब्राह्मण्यव्याप्यापायिब्राह्मण्यस्वीकारे 'ब्राह्मो जाता'विति सूत्रप्रत्युदाहरणलिङ्गाद्व्याप्यवृत्तिजातिस्वीकारे वा को दोषः इत्यत आहुः **नियते**त्यादि । यदि अव्याप्यवृत्तिर्जातिर्विश्वामित्रादौ स्यात्, तदा तत्तद्व्यञ्जकं तु नियतं स्यात्, तदभावाच्च नाव्याप्यवृत्तिर्जातिरित्यर्थः । न च क्रोधतेजःप्रभृतीनां व्यञ्जकत्वं वक्तुं शक्यम् । दुर्वासःप्रभृतिषु व्यभिचारात् । प्रत्युदाहरणं तु 'मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जीबन्धना'दिति स्मार्तजननमादाय जननं जातिरिति व्युत्पत्त्या सङ्गमनीयमिति सर्वमनवद्यम् । उपाधित्वमाशङ्क्य दूषयन्ति **ब्राह्मणा**दित्यादि । तथा च ब्राह्मण्यां जातत्वं चाण्डालेऽतिव्यापकम्, ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाच्च जातत्वमुक्तस्थलेऽव्यापकम्, अतो न सखण्डोपाधिर्वक्तुं शक्य इत्यर्थः । ननु विशुद्धमातापितृकत्वं ब्राह्मणत्वमित्युक्ते न कश्चिद्दोष इत्यत आहुः **ऋषभे**त्यादि । तथा

सति नवसु भागवतत्वं दशसु क्षत्रियत्वमेकाशीतिषु यवीयःसु ब्राह्मणत्वमिति तारतम्यं न स्यादित्यर्थः । एवं विशुद्धमातृकत्वं विशुद्धपितृकत्वं च यायातेषु पुंड्रसुह्मादिषु यथायथमतिव्यापकं ज्ञेयम् । फलितमाहुः **तस्मा**दित्यादि । **उच्यन्त** इत्यन्तम् । तस्माज्जातेः सखण्डोपाधेश्चानिरूप्यत्वादखण्डोपाध्यङ्गीकारेपि तस्याः जातिकल्पत्वेन उक्तरीत्या शास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद् ब्राह्मण्यं देवता इत्यर्थः । **अत एवे**ति । देवताभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामेवेत्यर्थः । **इती**ति । प्रसिद्धमित्यर्थः । ननु देवता कथमभिव्यक्ता भवतीत्यत आहुः **सा** **चे**त्यादि । उपनयनेत्युपलक्षणम्, तदनुकूलेश्वरेच्छा च सर्वत्र सहकारिणी सैवेरेव मन्तव्येति न कश्चिद्दोषः । एतेन देवताभिव्यक्तिः समागमनरूपा ज्ञापितेति ज्ञेयम् । **बहूनि वाक्या-** **नी**ति । 'जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते । वेदाभ्यासाद्भवेद्विप्रो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृत' इत्यादीनीत्यर्थः । अयं चार्थो बृहदारण्यकीयपुरुषविधब्राह्मणे 'ब्रह्म वा इदमग्र आसी'दित्यारभ्य 'वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्र' इत्यन्तग्रन्थे स्पष्टः । एवञ्च ब्राह्मणीत्वमपि 'विवाहस्तु समन्त्रक' इत्यादिवाक्यात् विवाहानन्तरमेव । पूर्वं तु ब्राह्मणकन्यात्वमेव । तत्र व्यभिचारादावपि पापतारतम्यं प्रायश्चित्ततारतम्यं च ज्ञेयम्, अत एव तादृग्मरणे आशौचतारतम्यमपि सङ्गच्छत इति **बहूनि सङ्गच्छन्त** इति सुष्ठूक्तम् । एवञ्च 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं मरुतो वै देवानां विश' इत्यादिश्रुतयोपि सङ्गच्छन्ते । अन्यत्राप्यतिदिशन्ति **एवं क्षत्र**मिति । इदमुपलक्षणं ज्ञेयम् । ननु शूद्रत्वस्याजातित्वे शूद्रापदे टाबभावापत्तिरजातित्वादिति चेत् । न । 'वेदाक्षरविचारेण ब्राह्मणीगमनेन च । कपिलाक्षीरपानेन शूद्रश्चाण्डालतां व्रजे'दित्यादिलिङ्गात्तत्रापि जननमादायैव निर्वाहात् । तथा च यत्रैव बाधाभावः,तत्रैव जातित्वमवधेयम्, नान्यत्रेति दिक् । **अत एवे**ति । देवताद्वयसमागमादेव । **उभयनिवेश** इति । ब्राह्मक्षत्ररूपदेवताद्वयनिवेश इत्यर्थः । एतेन ग्रन्थेन भारते वनपर्वण्याजगरे 'ब्राह्मणः को भवेद्राज'न्निति प्रश्ने, 'सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं तपो घृणा । दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः' इति लक्षिते, 'चातुर्वर्ण्ये प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि । शूद्रेष्वपि च सत्यं च' इत्यादिनातिव्याप्तौ दर्शितायाम्, 'शूद्रे तु यद्भवेल्लक्ष्म द्विजे तच्च न विद्यते । न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः । यत्रैतल्लक्ष्यते सर्प स ब्राह्मण इति स्मृतः । यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमिति निर्दिशे'दित्यनेन लक्ष्यकुक्षिनिक्षेपे लक्ष्यबहिष्कारे च कृते, 'यदि ते वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः । वृथा जातिस्तदायुष्मन् कृतिर्यावन्न विद्यत' इत्यनेनानियतव्यङ्ग्यायां जातौ स्वीकृतायाम् 'जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते । संस्कारात्सर्ववर्णानां दुःपरीक्ष्येति मे मतिः । सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति सदा नरा' इत्यनेन साङ्कर्यं दूषणं जातावुक्त्वा, 'दुःपरीक्ष्ये'त्यनेन अनियतव्यङ्ग्या न जातिः, किन्तु नियतव्यङ्ग्यैव जातिरिति सूचयित्वा, 'इदमार्षं प्रमाणं चे'त्यारभ्य 'यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते । तं ब्राह्मणमहं

पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तमे'त्यन्तेन संस्कारवृत्ताभ्यां ब्राह्मण्यमुक्तम् । तदप्येतदविरोधीति ज्ञापितं ज्ञेयम् । वारद्वयं मुखाद्युक्तेस्तात्पर्यमाहुः **पूर्वमित्यादि कर्मे**त्यन्तम् । तथा च कार्यभेदान्मुखान्तराद्युक्तिः । विश्वरूपाध्याये 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र'मिति कथनादत्रापि 'सहस्रशीर्षा' इत्यनेन तत्सूचनान्न कोपि सन्देह इत्यर्थः । **ऊरुण** इति । नपुंसकप्रयोगो लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेनाशिष्यत्वाज्ज्ञेयः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरु'रिति कोशे 'सक्थी'ति रूपभेदेन नपुंसकत्वे सक्थिशब्दस्यावगते 'पुमानूरुः क्लीबे' इत्यन्वयादपि सुष्ठु ।

इयानसावित्यत्र । प्रथमपक्षे सन्निवेशमुद्दिश्य इयत्त्वमदस्त्वं चेति विधेयद्वयं
२-१-३८ बोध्यम् । द्वितीयपक्षस्य फलमाहुः **आनन्दे**त्यादि । **आत्मरूपत्वे**नेति । ब्रह्माण्डं स्वात्मत्वेन ध्यात्वा तत्र मनः सन्धार्यत इत्यर्थः । नन्वात्मत्वेन ब्रह्माण्डध्यानस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अन्यथे**त्यादि । आत्मत्वेन ब्रह्माण्डध्यानाभावे इत्यर्थः । **अतिक्रम** इति । चण्डिकादिधारणातिक्रमः । तथा चैतेषां प्रयोजनानामप्यात्मत्वेन ध्यानमुच्यत इत्यर्थः । तदेव विवृण्वते **एतस्मिन्नि**त्यादि **गच्छेयु**रित्यन्तेन ।

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व इत्यत्र । ननु राजकृतप्रश्नसप्तके आद्यप्रश्नद्वयोत्तरं सोपपत्तिकमुक्तम्, शेषाश्च निन्दिता एव इति भजनविधायकमिदं पद्यं न सङ्ग-
२-१-३९ च्छत इत्याशङ्क्य सङ्गतिं विमृशन्ति **साधारणाना**मित्यादि । अयमर्थः । शुकैर्हि 'वरीया'नित्यनेनैकं प्रश्नं स्तुत्वा, 'तस्माद्भारते'त्यारभ्य 'नामानुकीर्तन'मित्यन्तेन चत्वारोऽर्थाः उक्ताः, तेनैवं ज्ञायते, यच्छ्रोतव्यादिगतं साधारण्यमेव परिहरति, स्तुत्यगतमेकत्वं चैकविषयत्वेन समर्थयतीति । एवंसति 'नृणां यन्म्रियमाणानां मनुष्येषु मनीषिणा'मित्यत्र 'नृणा'मिति साधारण्येन कथनात्तादृशानां पञ्चप्रश्नेषु सर्वात्मना कर्तव्यमध्य एवोक्तरीत्या चतुर्णां प्रवेशात् 'भजनीयं वा ब्रूहि' इति राजप्रश्नेन वैकल्पिकपक्षत्वाच्च भजनीयप्रश्नः साधारणोऽनुत्तरितोवशिष्यते, **तमाह** तमसाधारणत्वेनाहास्मिन् पद्य इति । एवञ्चावसरः प्रसङ्गो वात्र सङ्गतिरिति भावः । मूलस्थयोः **स** इति **त**मिति पदयोः पूर्वपरामर्शित्वात्पूर्वं च वपुषः सन्निवेशस्य चोक्तत्वात्तदन्यतरस्य भजनीयत्वव्युदासाय तदर्थं विवृण्वते **य** इति **भजनीय** इत्यन्तम् । तथा च पुलिङ्गेन वपुषः प्रतिबन्धात् **सर्वे**त्यादिविशेषणेन च सन्निवेशप्रतिबन्धा'न्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय' इति न्यायाच्च 'वैराजः पुरुषो योऽसौ भगवान् धारणाश्रय' इत्यत्र यच्छब्देन यः परामृष्टः, स एव तच्छब्दार्थ इत्यर्थः । **अत्र** ब्रह्माण्डे । **श्रवणादि**नेति । श्रवणकीर्तनस्मरणानां भक्तिलक्षणयोगस्य च प्रस्तुतत्वात्तैरित्यर्थः । अन्यथा भजनीयत्वे तदुत्तरं पूर्वमेव वदेत् । **भजनीय** इति । पद्यफलितार्थकथनम् । तथा च 'भजनीयं ब्रूही'त्यनेन यः पृष्टः सोयमित्यर्थः । एतेन च पूर्वोत्तरार्धयोः सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वत्वात् स एव भजनीय इति 'तं भजेत' इत्येवंरूपो हेतुहेतुमद्भावो ज्ञापितः । **तमेवे**त्येवकारश्च तुरीयचरणार्थसङ्ग्राहको ज्ञेयः । **अत** इति । सर्वरूपत्वात् **फलमपी**त्यस्यैव विवरणम् । **एतदि**त्यादि । विराडन्तर्वर्तिनो भगवतः सर्वेषां

धीवृत्तिभिर्जन्यं सर्वानुभवं साधयितुं दृष्टान्तं व्युत्पादयन्ति **तत्रे**त्यादि । तथा च स्वराऽस्मदाद्यात्माधिष्ठितेन्द्रियानुभूतसर्वः । अस्मदाद्यधिष्ठितसर्वेन्द्रियस्वामित्वात् । तत्तद्देवाधिष्ठितेन्द्रियस्यास्मदाद्यात्मवदित्यनुमानेन तथात्वसिद्धिरित्यर्थः । **प्रतीत्यभावा**दिति । अस्मदादिदेहप्रतीत्यभावात् । तथा च स्वराट् नास्मदाद्यधिष्ठितेन्द्रियानुभूतसर्वः । समदृष्टित्वेनास्मदादिदेहप्रतीतिशून्यत्वात् । देहस्थितकीटप्रतीतिशून्यास्मदाद्यात्मवदिति । तथा च, स्वराट् न तथा । अस्मादादिदेहानभिमानित्वात् । परदेहानभिमानिपरात्मवदिति सत्प्रतिपक्षान्न तेन स्वराजस्तथात्वमित्यर्थः । **तत्राहे**ति । एवं दोषे प्राप्ते दृष्टान्तान्तरमाहेत्यर्थः । **यथे**ति मूलस्थं देहलीदीपवद्युज्यते । **स्वप्नजनानामीक्षिता** इति । स्वप्नदृष्टजनानां शरीरेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीयमानः स्वयम् । ननु स्वप्नस्य मायिकत्वेन तत्रत्यप्रतीतेरपि मायिकत्वेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्यतस्तदभावमुपपादयन्ति **स्वप्नस्ये**त्यादि । स्वप्नस्य सन्ध्यसृष्टेः मायिकत्वेपि ज्ञानं तद्विषयकं न मायिकम् । तत्र हेतुः । **तस्य** स्वाप्नज्ञानस्य । आत्मरूपत्वात् । ज्योतिर्ब्राह्मणे 'आत्मज्योतिरेवाय'मिति प्रतिज्ञाय, 'अत्रायं स्वयञ्ज्योतिर्भवती'त्युपसंहारेण तस्यात्मरूपत्वबोधनं क्रियते तस्मात् । एतेन स्वप्नस्य स्मरणरूपत्वं वदन्तोपि प्रत्युक्ता वेदितव्याः । अस्मिञ्ज्योतिर्ब्राह्मणे स्वप्नस्य 'तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नुभे स्थाने पश्यती'ति स्थानत्वेन प्रयोगादिति । नन्वस्तु ज्ञानस्य सत्यत्वम्, तथापि स्वप्नस्य मायिकत्वेन तत्र प्रतीतस्येक्षितुर्मायिकत्वात्तद्दृष्टान्तेन कथं प्रकृतसिद्धिरित्यतस्तदुपपादयन्ति **तत्रे**त्यादि । **तत्र** स्वाप्ने ज्ञाने स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति **प्रतीतिरस्ति**, पुरुषादिप्रतीतिवत्, तन्निष्ठज्ञानविषयिण्यपि प्रतीतिरनुव्यवसाय इव जायते, **तत्र** स्वप्नदृष्टपुरुषनिष्ठज्ञानविषयिण्यां प्रतीतौ, पुरुषदेहानां मायिकत्वं **न्यायसिद्धं** 'मायामात्रं तु कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति सूत्रसिद्धम् । **तथापि** न्यायरीत्यापि **तन्निष्ठा या प्रतीतिः** पश्यन्तीत्याकारिका, सा न मायिकी, सूत्रे हि 'कात्स्न्र्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति हेतुरुक्तो मायिकत्वे । तथाऽनभिव्यक्तिश्च देहादेरेव, प्रतीतिस्तु ज्ञानत्वेन रूपेण कात्स्न्र्येनाभिव्यज्यत एवेति **न मायिकी**, आत्मरूपत्वाच्च न मायिकी । ननु सा प्रतीतिर्देहान्तर्निष्ठत्वेन प्रतीयते, तेषां च मायामात्रत्वेन तेषु चैतन्याभावादात्मरूपत्वस्य दुर्घटत्वेन कथं न मायिकीत्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्र** पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीतौ, **चैतन्यान्तराभावात्** स्वप्नदृष्टपुरुषदेहानां मायिकत्वेन ऐन्द्रजालिकदेहेष्विव जीवान्तरस्याभावाद्भगवतो वा जीवस्य वा चैतन्यं भवतीति, भगवदात्मरूपा स्वप्नदृष्टजीवात्मरूपा वा सा भवतीति न मायिकीत्यर्थः । ननु संभवत्येवम्, परं द्रष्टुः सन्दिग्धत्वेन निर्वक्तुमशक्यतया तस्या अपि कात्स्न्र्येनाभिव्यक्त्यभावान्नामायिकत्वं निश्चेतुं शक्यमित्यत आहुः **स्वस्यापी**त्यादि । स्वस्य स्वप्नद्रष्टुरपि तथाभिमानाभावे स्वाप्निकदेहेषु द्रष्टृत्वेन प्रतीतः मदात्मा न भवति, तद्देहाभिमानित्वात्, यस्य यद्देहानभिमानित्वम्, तस्य न तदात्मत्वम्, मद्देहानभिमान्यात्मान्तरवदित्यनुमानेन द्रष्टृत्वाभावात् । नापीन्द्रियाण्येव पश्यन्तीति शङ्क्यम् ।

इन्द्रियाणां गोलकाभावेन प्रदर्शनासामर्थ्यात्। 'पराञ्चि खानी'तिश्रुतेः पराचामिन्द्रियाणामन्तर्गोलकाभावेनानाधाराणां प्रदर्शनसामर्थ्याभावात्। न च स्वाप्नेन गोलकेन सामर्थ्यसिद्धिरिति शङ्क्यम्। स्वाप्नस्य च गोलकस्य मिथ्यात्वादेवं निवृत्ते जीवस्येन्द्रियाणां च द्रष्टृत्वे भगवानेव पश्यतीति युक्त्याध्यवसीयते। तेषु तथा प्रतीतः अन्यो जीवात्मा न भवति, तदनभिमानित्वान्मदात्मवदित्यनुमानेन जीवमात्रनिवृत्तौ। तत्र तथा प्रतीतः स्वराडेव सर्वात्मत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं मदात्मवदित्यनुमानरूपया परिशेषरूपया च युक्त्या निश्चीयते। तथा चैवं निरुक्ते द्रष्टरि तस्याः कात्स्न्याभिव्यक्तिसिद्ध्या मायिकत्वाभावान्न दृष्टान्तवैषम्यमित्यर्थः। ननु भगवाँश्चेत्पश्येत्, तदा स्वाप्नपुरुषवत् सोपि कथं न प्रतीयते, अतो नैवमित्यत आहुः **निद्रे**त्यादि। निद्रा हि रजःसहितस्य तमस उद्रेकात् प्रवर्तमानो बुद्धिवृत्तिविशेषः, तद्वशात्तेन भगवता सह तेषां भेदो न स्फुरति, यथा स्वाप्यये, उभयत्रापि तमोभिभवस्य तौल्यात्। तथा च तदप्रतीतिमात्रेण तस्या द्रष्टृत्वं न वक्तुं शक्यमतस्तत्र स एव प्रतीतिनिश्चयो निर्बाध इत्यर्थः। अत्र पूर्वदृष्टान्तस्यापि सङ्ग्रहाज्जीवस्य द्रष्टृत्वं न निषिध्यते, किन्तु भगवतोपि साध्यते इति बोध्यम्। एवमेकत्र स्वप्ने द्रष्टृत्वं भगवतः समर्थयित्वान्यत्राप्यतिदिशन्ति **तथे**त्यादि। अध्यवसायप्रकारस्तु व्याख्यात एव। तदेतन्निगमयन्ति **तत** इत्यादि। **तत** इति। परिशेषात्। नन्वस्तु द्रष्टा, तथापि साक्षित्वेन वा इन्द्रियैर्वेति विचारणीयम्, तत्र नाद्यः, प्रतिज्ञाविरोधात्प्रकृतानुपयोगाच्च। न द्वितीयः, करणसामर्थ्याभावादतो नानेन प्रकृतसिद्धिरिति शङ्कायामाहुः **तस्य चे**त्यादि। तथा च 'नासत्यदस्रौ परमस्य नासे प्राणं च गन्ध' इत्यादिभिस्तस्य करणसामग्र्या उक्तत्वेन तत्करणेष्वस्मदिन्द्रियाणां श्लेषे स्वस्यैव करणसामग्र्या पश्यन्नस्मदिन्द्रियैः पश्यतीति न प्रतिज्ञाविरोधः, नापि प्रकृतानुपयोग इत्यर्थः। ननु लयवादिनां मते इन्द्रियाणां कारण एव लयोङ्गीक्रियते, 'इन्द्रियाणि स्वयोनिष्वि'ति पुराणवाक्येपि लयभावनायां तथाङ्गीकाराच्च, अतस्तदिन्द्रियेष्वस्मदिन्द्रियलयाभावादस्मदिन्द्रियैः पश्यतीत्यसङ्गतमित्याशङ्कायामाहुः **कारणलये**त्यादि। किमत्रेन्द्रियकारणत्वेन विवक्षितम्, भूतानि वा मात्रा वा, भूतादिर्वा तैजसो वा। तत्र पुराणवाक्योक्तबहुवचनानुरोधादाद्यविकल्पद्वयोक्तान्यतराङ्गीकारे तु विषये लयो निर्विवादः। बहुवचनमनादृत्य तृतीयाङ्गीकारोपि तत्र सूक्ष्मरूपेण मात्रासद्भावात्तथा। अथ तुरीयोवशिष्यते, तत्र लयपक्षेपि वैकारिककार्ये मनसीवेन्द्रियकारणे तैजसेपि विक्षेपस्य रजोजन्यत्वेन वासनोत्पत्तेस्तौल्ये वासनया तत्र विषयसद्भावात् तेष्वेव लय इत्यर्थः। ननु कारणे लयपक्षेपि तेष्वेव लय इत्यत्र किं मानमिति शङ्कायामाहुः **कारणस्ये**त्यादि। तस्य विक्षेपकत्वात्तदलये तत्र लीनानामिन्द्रियाणां विक्षेपेण विषयप्रकाशसंभवात्तस्यापि लयाङ्गीकारे उभयलयाङ्गीकारापातेन गौरवाच्च तथाङ्गीकार्यः। तथा च लाघवानुगृहीतं प्रकाशाभावप्रत्यक्षमेव विषयेष्विन्द्रियलये मानमित्यर्थः। ननु शास्त्रानुग्रहात्फलमुखमिदं गौरवं न

दोषायेति चेत्तत्राहुः **अन्यथे**त्यादि। तैजसस्य लयाङ्गीकारे तेत्र निद्राव्यवधायकत्वाभावेन तस्याः निवृत्त्यसंभवात्पुनर्जागरणं **कथं क्रियेत** तामसवैकारिकयोरचञ्चलत्वेनाविक्षेपकत्वात्केन प्रकारेण क्रियेत, तथा च जागरणान्यथानुपपत्त्या तैजसस्य न लीनता, तदलये च विषयप्रकाशापत्तिरिति तदभावान्यथानुपपत्त्या विषय एव लयोङ्गीकार्य इत्यर्थः। ननु सुषुप्तावहंवित्तेरभावादहङ्कारलयः प्रत्यक्षानुभवसिद्ध इति तल्लयकृतं गौरवं न दोषायेत्यत आहुः **अहङ्कार** इत्यादि। सत्यं तल्लयोनुभवसिद्धः, परं सोहङ्कारो भिन्नः आत्माध्यासरूपः, न त्विन्द्रियजनक इति तेनानुभवेनैतस्य गौरवस्य प्रामाणिकत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः। ननु विवेचकस्याभावादहंवित्तौ सर्व एव भासन्ते इति सोनुभवः सर्वाहङ्कारलयबोधक इति न तस्य गौरवस्याप्रामाणिकत्वमित्यत आहुः **तथा सती**त्यादि। विक्षेपस्य तस्यापि लये सति प्रलयदशायामिव सुषुप्तावपि पुनः सृष्ट्यभावादिन्द्रियाणि पुनर्नोत्पद्येरन्निति जागर एव स्यात्, जागरे वा ऐन्द्रियकज्ञानमेव न स्यात्, अतो जागरिताज्ञानानुरोधाद्विवेक आवश्यक इति तल्लयगौरवमप्रामाणिकमेवेत्यर्थः। न च कालस्य क्षोभकत्वात्तैजसोद्बोधे पुनः सृष्ट्युपपत्तेस्तल्लयो नाप्रामाणिक इति वाच्यम्। तथा सत्येकस्य जागरेऽन्येषामपि जागरणप्रसङ्गात्, कालस्य साधारणत्वात्, अतस्तन्नियामकत्वेनास्य स्थितिरावश्यकी। इदमेव हृदिकृत्वाहुः **अतो विषये**त्यादि। **अत** इति। कारणपक्षस्योक्तरीत्या दुष्टत्वाद्विषय एव लयो युक्त इत्यर्थः। न 'चेन्द्रियाणि स्वयोनिष्वि'ति भगवद्वाक्यविरोधः। तस्य प्रलयसामयिकदशाभावनविषयत्वेन स्वापविषयत्वाभावात्। एतेन, बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानं प्रति तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगत्वेन जागरे कारणता, हितावच्छिन्नात्ममनःसंयोगत्वेन च स्वप्ने कारणतेत्येवं कार्यकारणभावद्वयमङ्गीकृत्य स्वप्नं साधयन्निन्द्रियलयमनङ्गीकुर्वन्तो नैयायिका अपि प्रत्युक्ताः। दृप्तबालाकिब्राह्मणे 'तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'त्यादिना श्रावितस्यार्थस्य विरोधात्। तत्रादानकथनेन प्राणशब्दवाच्येन्द्रियाणां स्वस्वस्थानत्यागबोधनात्तत्तद्विधलोहितभृतासु नाडीषु लयबोधनादिति। सिद्धमाहुः **अतः स्वप्ने**त्यादि। **प्रविष्टानी**ति। इन्द्रियभावेन संबद्धानि। तथा च स्वराट् अस्मदादिसर्वेन्द्रियवृत्तिभिः सर्वं भवति, अस्मदादिसर्वेन्द्रियाधिष्ठातृत्वात्, स्वाप्नसर्वदेहाद्यधिष्ठातृस्ववदित्यनुमानेन तथात्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु स्वप्ने स्वाप्नसृष्टेर्विषयत्वाद्भवतु द्रष्टृत्वम्, जाग्रति तु विषये प्रविष्टानामिन्द्रियाणां भगवदिन्द्रिये प्रविष्टत्वे स्वप्नावस्थायामिवेन्द्रियकोटिनिवेशेन विषयभावाभावात् दृश्याभावेन पूर्वोक्तद्रष्टृत्वं न सुघटम्। यदि च लयाभावादिन्द्रियकोटावनिवेशः, तदापि विषयतयैव संयुक्तानीति भगवतोस्मदिन्द्रियापेक्षापि नास्ति इति तदिन्द्रियकरणकं तस्य ज्ञानं भविष्यति, नत्वस्मदिन्द्रियकरणकम्, अतोपि तथात्वं

१ "तस्य" पाठः।

दुर्घटमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अन्यथेति** । स्वाप इवेन्द्रियाभावत्यागेन प्रवेशे विषयाभावान्न किमपि गृह्णीयादिति सत्यम्, परन्तु जाग्रद्दशायां तैर्विषयग्रहणस्यानुभूयमानत्वेन तेषामिन्द्रियभावात्यागनिश्चयात्तेषामिन्द्रियत्वेनैव प्रवेश इति तान्यपीन्द्रियत्वेनैवाधितिष्ठति। एतावान् परं विशेषः, स्वप्ने तानि स्वेन्द्रियत्वेन गृह्णाति, जाग्रति तु परेन्द्रियत्वेनेति । एवं सति स्वप्ने स्वेन्द्रियैः स्वाप्नसृष्टिमस्मदाद्यात्मानं च पश्यति, जाग्रति तु अस्मदिन्द्रियाण्यस्मदात्मानं च । अस्मदिन्द्रियैस्तु स्वेन्द्रियरूपान् विषयानेव, न त्वस्मदात्मानमपि, परात्मनः परेन्द्रियावेद्यत्वादिति । तदेतदुक्तं **तत्रेन्द्रियेत्यादिना** । **आत्मानमिति** । अस्मदात्मानम् । **इन्द्रियस्येति** । स्वेन्द्रियरूपस्य विषयस्य । एकपदं विवृण्वन्ति **स चेत्यादि** । **स्वप्नेत्यादि** । स्वप्ने यथा स्वस्य स्वाप्नपुरुषदेहाद्यनभिमानित्वम्, तथा तत्तद्देहाद्यभिमानित्वेपि सर्वानभिमानित्वेन व्यावर्तकत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः **अत इत्यादि** । **तेनैवेति** । स्वात्मतया ब्रह्माण्डपुरुषाभेदध्यानेनैव । ननु व्यावर्तकानां चेदव्यावर्तकत्वम्, तदा देहस्थितकीटेन्द्रियादिजन्यं ज्ञानमस्माकमपि स्यादित्यत आहुः **देहेत्यादि** । तथा च सर्वात्मभावे जाते ब्रह्मभावेनाभेदस्य भानाज्जीवत्वे वा निवृत्ते वामदेवशुकादिवत्स्यादेवेति न कोपि विवादलेश इत्यर्थः ।

इति श्रीमद्द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
प्रथमाध्यायविवरणं
सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ द्वितीयाध्यायविवरणम् ।

अथ द्वितीयाध्यायविवरणं चिकीर्षवस्तयोः पौर्वापर्ये बीजस्यानुक्तत्वात्तं वक्तुं पुनस्तदर्थमनुवदन्ति **माने**त्यादि । **तत्त्वार्थ**मिति । वस्तुनोऽनारोपितरूपस्य निर्धारार्थम्, इदमुत्तरार्धेपि युज्यते । तेनैककार्यत्वरूपा सङ्गतिरपि स्मारिता । बीजमाहुः **द्विविध** इत्यादि । तत्त्वस्य श्रोतव्यस्य ध्येयस्य च वस्तुनो निर्देशो लौकिकबुद्धिविषयीकरणम् । **द्विविधः** बाह्याभ्यान्तरभेदतः द्विप्रकारकम्, तत्र तयोः प्रकारयोर्मध्ये मानमेयपुरःसरं श्रुतिमूलकतदविरुद्धयुक्तिर्योगसाधितं मनश्चेति **मानम्,** क्षरावयवविन्यासो मेयम्, तदुभयकथनपूर्वकं बाह्यो निर्देशः पूर्वाध्याये **निरूपितः** । आन्तरज्ञानस्य बाह्यज्ञानाधीनत्वादुक्तः । तथा चोपाद्घातगर्भा हेतुता पूर्वापरभावे बीजमित्यर्थः । ननु पूर्वाध्याये योग उक्तः, स सर्वगमकः, तथा विषयः सर्वात्मक उक्तः, एवं सति किं वा अज्ञातं किं वा आन्तरमित्याकाङ्क्षायामाहुः **आन्तरमि**त्यादि । यद्यपि योगमार्गेण सर्वं ज्ञातम्, तथापि 'यन्न योगेने'त्यादिवाक्यात्तदगोचरं तदप्राप्यं च **भिन्नमार्गेण** भक्तिमार्गेण **फलसाधनयोर्बोधतः** बोधनातद्वर्तते, अतः प्रथमं साधनस्य ततः फलस्य च निश्चयः क्रियते, ततस्ताभ्यां कृत्वा पूर्वोक्तयोरपि साधनफलयोस्तत्त्वं वक्ष्यमाणसाधनफलशेषतात्मकं वास्तवं रूपं **फलिष्यति,** लौकिक्या अपि बुद्धेर्विषयीभविष्यति, तथा च यथैतज्ज्ञानार्थं तत्कथनम्, तथा तत्तत्त्वनिर्धारायैतत्कथनमिति परस्परसाकाङ्क्षत्वात्प्रकरणैक्यमध्यायपौर्वापर्यं च युक्तमित्यर्थः । एतदेव विशदीकुर्वन्ति **एव**मित्यादि । **तयो**रिति । साधनत्वफलत्वयोः । **तत्रे**ति । विचारे क्रियमाणे । एवमध्यायार्थं विशदीकृत्य व्याख्यातुमारभन्ते **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति । एवमध्यायार्थे निर्धारिते ।

एवं पुरेत्यत्र । अत्र केचन व्याख्यातारो नष्टां स्मृतिं धारणया प्रत्यवरुध्य तथा
ससर्जेति योजयन्ति, तत्तात्पर्यमाहुः **तथे**त्यादि । सृष्टिसामर्थ्यं धारणाफलं
२-२-१ नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधो व्यापार इति तदभिप्राय इत्यर्थः । तद्दूषयन्ति **तदि**त्यादि । ब्रह्मणः सृष्टिसामर्थ्यस्य ब्रह्मत्वादेव सिद्धत्वादत्र स्मृतिप्रत्यवरोधस्य फलत्वेन कथनाच्च तत्तेषां मतं चिन्त्यमित्यर्थः । ननु विद्यमाने सामर्थ्ये धारणप्रयोजनाभावान्नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधस्य व्यापारत्वेन फलत्वस्याङ्गीकाराच्च मूलसङ्गतौ किमिति विचार्यत्वमुच्यत इति तत्राहुः **नष्टे**त्यादि । **सर्वथा नाश** इति । संस्काररूपस्यापि नाशे । **तोषहेतुत्व**मिति । धारणायास्तथात्वम् । तथा च तोषस्य व्यापारतायाः स्मृतिप्रत्यवरोधस्य च फलताया आपत्त्या । धारणायास्तत्रैवोपक्षयेण सामर्थ्यपर्यन्तधावनाक्षमत्वाद्विचार्यत्वमित्यर्थः । तर्हि किमत्र विवक्षितमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अत्र त्वि**त्यादि । **तदि**ति । स्मृतिप्रत्यवरोधनम् । तथा च समभिव्याहार-

वशादेवं विवक्षितं निश्चीयत इत्यर्थः। ननु स्मृतिनाशवत्सामर्थ्यकौण्ठ्यस्यापि शक्यवचनत्वाद्धारणायास्तोषहेतुत्वाङ्गीकारे को दोषः, श्लोके छन्दोनुरोधस्यावश्यकत्वेन समभिव्याहरस्याप्रयोजकतया पार्ष्णिकान्वयस्यैव बलवत्त्वादिति शङ्कायामाहुः **तोष** इत्यादि। त उपपादयन्ति **यथे**त्यादि। अत्र भगवन्निकटे स्थितिः सुषुप्तौ सत्सम्पत्त्या बोध्या। **तद्विस्मरणा**दिति। पूर्वकल्पीयपदार्थादिविस्मरणात्। **सखे**ति। 'यावत्सखा सख्युरिवे'ति वक्ष्यमाणरीत्या समानशीलः सन्। **मुख्यं साधन**मिति। स्मृतिप्रत्यवरोधस्य मुख्यं साधनम्। ननु समभिव्याहाराग्रहेण प्राञ्जलान्वयाङ्गीकारेपि तोषस्य सृष्टिहेतुना प्राप्त्या सामर्थ्यकौण्ठ्यस्यार्थात्सिद्धिरिति तत्सामर्थ्यस्य फलत्वमवर्जनीयमतो व्यर्थः प्रयास इत्यत आहुः **तोषे**त्यादि। धारणायास्तोषसाधनत्वपक्षेप्युक्तन्यायेन तोषादेव सर्वभवने स्मृतिप्रत्यवरोधस्य फलत्वमवर्जनीयमित्यावश्यकत्वात्तस्यैव फलत्वमस्तु, न तु सृष्टिसामर्थ्यस्य। तत्तु ब्रह्मत्वे रूपप्रतिकूलनिहतत्वात्तथापदेन सृष्टिकरणव्यवधानात्फलप्रतिबन्धकत्वाच्चाप्रयोजकम्, न ह्यत्र शुकस्तथा सामर्थ्यार्थं धारणारूपसाधनमुपदिशति, येन तथा प्रशंसेत्, किन्तु पूर्वं 'नान्यत्र सज्जेदि'ति २।१।३९ कथनादग्रेपि 'अतः कविर्नामसु यावदर्थः स्यादप्रमत्तः' २।२।३ इति कथनाच्च वैराग्यार्थम्। तथा सति यथा धारणया नष्टस्मृत्यवरोधेन भगवत्तोषात् सर्गेधिकृतस्य ब्रह्मणो यथापूर्वसृष्टिकरणम्, तथात्र धारणया नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधेन भगवत्तोषादस्य स्थूलाहंग्रहोपासकस्य योगिनो वा 'तुष्टे त्वि'तिन्यायेनामोघदृष्टित्वे सर्वभोगेन वैराग्यदार्ढ्यमिति तथा सामर्थ्यस्य फलत्वकथनं विचार्यमित्यर्थः। न चास्य पूर्वं सर्वाननुभवान्नष्टस्मृतिप्रत्यवरोधोऽसङ्गत इति शङ्क्यम्। इदानीं प्रत्यहं प्राज्ञे सृष्टेः पूर्वं च भगवदुदर एव सत्त्वेन, सूक्ष्मानुभवस्य विभागमारभ्येयत्पर्यन्तं च तत्तज्जन्मसु नानाप्रकारकस्थूलानुभवानां च बहुधा जातत्वादिति। तस्मादेवमेवार्थ इति निश्चयः। यत्तदोर्नित्यसम्बन्धादेकेनैव तस्य लाभेपि पुनर्यथापदग्रहणतात्पर्यमाहुः **यथा** चेत्यादि। तथा च सृष्टौ बुद्धौ च पूर्वकल्पीयप्रकारतौल्यबोधनाय पदद्वयोक्तिरित्यर्थः। एवमनेन धारणारूपस्य साधनस्य प्रकृतोपयोगाय वैराग्यशेषत्वं साधितम्, अतः पूर्वाध्यायोक्तस्य फलस्यापि प्रकृतोपयोगाय तदर्थमेव द्वाभ्यां वैराग्यशेषत्वमुपपादयन्ति **इदानी**मित्यादि। **साधनान्तर**मिति। वेदतात्पर्यविचारकरणरूपं तदित्यर्थः।

शाब्दस्य हीत्यत्र। ननु वेदेन सर्वविषयत्याजनाय स्थूलधारणैव कर्तव्यत्वेन बोध्यत इति कथमवगन्तुं शक्यत इत्याशङ्कायां तदुपपादयन्ति **सर्व**
२-२-२
इत्यादि। **प्रजाकामनादीनां वा नित्यत्व** इति। यद्यपि नित्यविधायकं वाक्यं भिन्नम्, कामनार्थं च भिन्नम्, तथापि यथा 'पुरोडाशं चतुर्धा करोति'इत्यस्याग्नेयं चतुर्धा

---

१ ०"कामार्थम्" पाठः।

करोतीत्यनेनोपसंहारः, तथा कामवाक्यस्य नित्ये वक्तुं शक्यत्वात्तथेत्यर्थः। **कर्तव्यत्वेऽवान्तरमेवेति**। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति जाबालश्रुतौ वैराग्यस्य प्रव्राजेधिकारविशेषणतया कथनात्तस्य कर्तव्यत्वे वा **आन्तरमेव** कामनात्यागेनैव अवान्तरमेव वा होमातिरिक्तसमय एव कर्तव्यं स्यात्। पक्षान्तराण्याहुः **आत्मनी**त्यादिना। एतेषु प्रथमः प्राणाग्निहोत्रोपनिषदुक्तः अग्निहोत्रेत्यादिनोक्तः, द्वितीयस्तु नवमस्कन्धे 'विरक्तो न्यासमास्थितः। सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनी'ति सौभर्युपाख्यानोक्तः **जरामर्ये**ति। तृतीयो'ऽम्भस्यपारे' इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषत्समाप्तौ 'तस्यैवं विदुषः' इत्यनुवाकोक्तः। एवं सर्वेषां प्रमाणसिद्धत्वेपि ये प्रव्राजस्यान्धपङ्ग्वाद्यधिकारकत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तान्प्रत्याहुः **सर्वेषामि**त्यादि। यदि तथा स्यात्तदा श्रुतिः प्राजापत्यामाग्नेयीं चेष्टिं जाबालादिश्रुतौ प्रव्राजपूर्वाङ्गत्वेन न विदध्यात्, 'प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमग्नीनपिबदीश्वरः' इति, युधिष्ठिरोपि धर्मावतारो न प्राजापत्यां कृत्वा प्रव्रजेत्, सौभरिश्च याज्ञवल्क्यस्यापि प्रव्राजं वाजिशाखायां मैत्रेयीब्राह्मणे न श्रावयेत्, व्यासचरणा अपि साधनाध्यायतुरीयपादे प्रव्राजनिर्णयं न कुर्युः, अतो मीमांसकानां तथा कल्पनमयुक्तमिति तद्विहाय सर्वेषामुक्तानां पक्षाणां श्रुतिमूलत्वाद्यथाश्रुता एव साधनरूपाः पदार्थाः, फले फलरूपाश्च, ते साधनेऽधिकारिभेदेन वचनानि व्यवस्थाप्यावगन्तव्याः। अन्यथा नित्याग्निहोत्रप्रव्राजविधायकयोः श्रुत्योर्विरोधो दुष्परिहर एव स्यादित्यर्थः। एवं विचारेण सिद्धं पूर्वपक्षस्यार्थमाहुः **तस्माद्वैराग्य**मित्यादि। लौकिकविषयवैतृष्ण्यस्यैव श्रुत्यभिप्रेतत्वात् दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यं धारणाकरणरूपश्च शास्त्रार्थनिर्धारो न संभवतीति शङ्कायां सर्वस्यापि वेदस्य तात्पर्यमनेन पद्येनाहेत्यर्थः। सैद्धान्तिकमर्थं व्युत्पादयन्ति **यथा परब्रह्मे**त्यादि। **प्रस्थानत्वा**दिति। प्रकृष्टस्थानत्वात्। ननु 'यजेत' 'जुहुया'दित्यादौ नियोगदर्शनात् पुरुषस्य कर्मशेषत्वेन कर्मणः फलशेषत्वेन फलस्य च पुरुषार्थतया पुरुषशेषत्वेन तद्वाक्यानां साध्यार्थत्वनिश्चये कर्मफलं पुरुषगतमेवायातीति सिद्धस्वरूपब्रह्मगतं फलमिति न वक्तुं शक्यमित्याशङ्कायां श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणत्वेनाहुः **अन्यथे**त्यादि। **अन्यथे**ति। वाक्यानां साध्यार्थत्वमङ्गीकृत्य फलस्य पुरुषशेषत्वाङ्गीकारे **अप्रामाण्यमन्यानर्थक्यं** वेति, वाक्यस्याप्रामाण्यं कर्मान्तरस्यार्थक्यं वा, तदुदाहृत्य दर्शयन्ति **यथा स्वर्गाये**त्यादि। ननु वर्ण्यत एव तात्पर्यम्, अङ्गे फलश्रुतेरर्थवादत्वात्कर्मप्रशंसामात्रमत्र क्रियते इति तत्राहुः **यथा चे**त्यादि। किमत्र बालोपलालनरूपवत्स्तोभारूपा प्रशंसा, उत यथार्था, आद्ये त्वेकत्र प्रतारकतायां सिद्धायां मुख्यफलेप्यनाश्वासप्रसङ्गेन सर्वस्य वेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः। द्वितीये तु परस्परविरोधात्प्रत्यक्षादिविरोधाच्च शब्दार्थस्यैव बाध इति नैवं तात्पर्यनिश्चय इति तदुभयदोषाभावो यथा तथा वर्णनीयमित्यर्थः। तर्हि कथं वर्णनीयमित्याकाङ्क्षायां वेदस्य सिद्धार्थत्वमनुसंधाय फलस्य ब्रह्मगतत्वं चानुसन्धाय वर्णनीयमित्या-

शयेन तत्प्रकारमाहुः **तत्रेत्यादि**। 'यज्ञो वै विष्णु'रितिश्रुत्या क्रियायां प्रविष्टतयान्यग्भूत-ऋत्विग्यजमानरूपेण स्वयमेव वर्तते, यज्ञियानां पदार्थानां जागतानामिव तदङ्ग एव निविष्टत्वात्पूर्वकाण्डे तस्यैव लीला वर्ण्यते। तत्र गमको हेतुः **यथेत्यादि**। **यथा'भगवा'**नित्यत्र यत इति पाठः प्रतिभाति। अग्रे तदिति पदस्य दर्शनात्। अथायमेव चेत्पाठः, तदा यथा-पदस्योदाहियत इत्यर्थो बोध्यः। **यत्र येन भोगेने**ति। यस्मिन् गार्हपत्यादिरूपे मुखे येन हविरदनेनेत्यर्थः। **निश्चीयत** इति। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः'। 'मां विधत्तेऽभिधत्ते मा'मित्यादिवाक्यैः सर्वस्य वेदस्य भगवत्तात्पर्यकत्वे तद्बोधकत्वे तद्विधायकत्वे तद्वाचकत्वे च बोधिते वेदस्य सर्वस्य सिद्धार्थ एव तात्पर्यं निर्धार्य विधायकादिवाक्या-बाधार्थमेवं प्रकारेणानुवादोयम्, न तु गुणवाद इति तात्पर्यं निश्चीयते। अतः काण्डद्वयेपि नामभेदेन प्रकारभेदेन च कथनात् सर्वस्य शाब्दब्रह्मणो वेदस्यास्मदुक्त एव मार्ग इत्यर्थः। नन्वेवमर्थोऽन्यैः कुतो नाङ्गीक्रियते इत्यत आहुः **किन्त्वित्यादि**। **नामभिर्वाक्यार्थसम्बन्धरहितै**रिति। फलबोधकैः पदैः वाक्यार्थत्वेनाङ्गीक्रियमाणो यः पुरुषस्तेन सह सम्बन्ध-शून्यैः। **खण्डश** इति। अवान्तरवाक्यसम्बन्धमात्रेण। **ध्यायती**ति। धीर्ध्यायति। **अत** इति। वृत्तिद्वयविरोधशब्दार्थबाधाभ्याम्। तथा च यदि वेदस्य कर्मणि तस्य पुरःस्फूर्तिके फले पुरुषे च तथा तात्पर्यं स्यात्, तदा यथाश्रुताः पदार्थाः फले साधने च ग्राह्याः स्युः, न त्वेवम्, किन्तु महावाक्यार्थविचारे उक्तरीत्या भगवत्परतैव सिध्यतीति यथाश्रुतग्रहणं न युक्तमित्यर्थः। **फलत्वेनोक्तानि**ति। अङ्गवाक्येषु फलत्वेनोक्तान्। सिद्धमाहुः **तस्मादि-त्यादि**। **तस्मा**दिति। वेदस्येश्वरात्मकत्वेन सामान्यैः ऋषिभिरपि तदर्थानिर्धारात्तत्तदंशे श्रद्धां विहायेत्यर्थः।

अत इत्यस्याभासे। **भिन्नप्रकारेणे**ति लोकानुरोधेन भगवत्परतया। **सर्वकर-णासामर्थ्या**दिति भगवद्वत्सर्वकर्मकरणसामर्थ्याभावात्। **तस्मा**दिति।
२-२-३
सर्वेषां फलदर्शनात्प्रवृत्त्यव्यतिरेकादग्निहोत्रादिवाक्येषु श्रूयमाणस्य कामप-दस्य भगवत्यनन्वयादवान्तरवाक्यानां भगवत्परत्वनिर्णयो न युक्त इति तथेत्यर्थः। एवमा-शङ्क्यातः **कवि**रिति। श्लोकस्यार्थमाहुः **यत्रेत्यादि**, येषु वाक्येषु सिद्धार्थानुवादकत्वेन भगवल्लीलानुवादकत्वेन रूपेण महावाक्यार्थोपयोगार्थं महावाक्यार्थस्य मृत्युतरणस्योपकारा-र्थमवान्तरफलानि वृष्ट्यादिस्वर्गान्तान्यनुवदन्ति तानि कर्माणि लोकसिद्धत्वात् प्रवृत्त्य-व्यतिरेकसिद्धत्वाद्युक्तियुक्तानि तत्तत्फलोपायभूतानि साधनानि, न तु प्रतारणरूपाणि, तादृशफलार्थं साक्षात्परम्परया च मृत्युतरणार्थं कर्त्तव्यान्यनुष्ठेयानि। कथं युक्तियुक्तत्वं? कथं वा उपयोगः? इत्यपेक्षायां यथा "**धन्वन्नि**"त्यग्निस्तुतिवाक्येऽग्नेरतिप्रियत्वादि-बोधनार्थं **लोकसिद्धा प्रपा दृष्टान्तीक्रियते**, इति तस्य वाक्यस्य तावन्मात्रे तात्पर्यं,

न तु तद्विधाने, तथात्यन्तं सन्मार्गविमुखस्यौन्मुख्यजननमात्रे **कारीर्यादि**वाक्यतात्पर्यम् । एवं सन्मुखस्य संसारासक्तस्य तदावेशाद्विश्वासापगमशङ्कया तद्दार्ढ्यजननमात्रे "चित्रोद्भिदा"दिवाक्यतात्पर्यम् । एवं दृष्टाद्वितृष्णस्यानुश्रविके सक्तस्य दृष्टवैतृष्ण्यदार्ढ्यजननमात्रे ज्योतिष्टोमादिवाक्यतात्पर्यं, न तु तत्तदर्थमेव तत्तत्करणे । न च फलाभावः शङ्क्यः, तथा सति विश्वासाद्यपायप्रसङ्गात् । फलन्तु तात्पर्यभ्रमेणापि करणे लोकयात्रानिर्वाहार्थत्वा'त्फलमत उपपत्ते'रिति न्यायेन भगवता दानाद्भविष्यति । तेनैतानि वृष्ट्यात्यादीनि **फलानि भगवल्लीलार्थमेव प्रतिपादितानि** । एवमितराण्यपि तानि सर्वाण्युक्तरीत्या **महावाक्यार्थे** मुक्तिरूपे विप्रकृष्टसन्निकृष्टपरम्परयो**पयुक्तानी**ति । एतेन ग्रन्थेन मूलस्थोत: शब्दार्थौ विवृतः । अत उक्तवाक्यघटितस्य पूर्वकाण्डस्योपासनाकाण्डस्य च महावाक्यार्थोपयुक्तत्वात्, **कविः** श्रुतेस्तात्पर्यं लोकदृष्टान्तरूपमवगन्तुं **निपुणो भूत्वा** नामसु यावदर्थः स्यात् । येष्वित्यादिनोक्तरीत्या तथा स्यात् । तथा च, जैमिनीयमते यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठे–"त्यादीनामनुवादत्वं, तथा सिद्धान्ते कारीर्यादिज्योतिष्टोमान्तानां पूर्वकाण्डस्थानां मुक्त्यतिरिक्तदृष्टादृष्टफलबोधकानामुत्तरकाण्डस्थानाञ्च वाक्यानामधिकारिभेदेनावयुत्यानुवादत्वमवगत्य स्वापेक्षितपरो भवेदित्यर्थः । कानि कार्यसाधनानीत्यपेक्षायामाहुः **शान्त** इत्यादि, तथा जीवात्मनः क्षरपुरुषस्य वा दर्शनेधिकृतः स शान्त्यादिपरो भवेत् । यस्याक्षरदर्शनेधिकारः 'स सर्वं ब्रह्मे'ति ज्ञानपरो भवेत् । यस्य पुरुषोत्तमदर्शने स बृहन्नारायणोपनिषदुक्तज्ञानपरो भवेदित्यर्थः । एवं यथाधिकारं सर्वासु परविद्यासु बोध्यम् । विद्यानां परापरविभागस्य परपरमोत्कृष्टविभागस्य बाह्यरहस्यविभागस्य च श्रुतिसिद्धत्वादिति न कोपि वादलेशः । **अप्रमत्त**पदतात्पर्यमाहुः **न ही**त्यादि । **व्रति न** इति । सर्वदैवं विचारनियमस्यस्य । **तत्रे**ति । चक्षुरालोकादिबलसिद्धिविषये । **न कुर्या**दिति । तथा च प्रकारान्तरेणैव तद्बलसिद्धिरित्यर्थः ।

सत्यामित्यत्र–ननु सर्वेषामिन्द्रियसाकल्याभावेन बाहोः स्वतः सिद्धत्वस्य प्रायिकत्वादुपबर्हणकैमर्थ्यं कथमुच्यते इत्यत आहुः **महापुरुषे**त्यादि । यो
२–२–४ हि राजवत् सम्पत्समृद्धाद् गृहादेवं विचारपूर्वकं विरज्यते, स भगवत्कृपयैवेति, तादृशस्य तथात्वादेवमुक्तमित्यर्थः । **उपबर्हण**पदगतबहुत्वसङ्ख्यायास्तात्पर्यमाहुः **गल्लयोः पादयोश्चे**ति । अत्रोपबर्हणकैमर्थ्यकथनेन तदर्थकप्रयासकरणवैयर्थ्यमजहत्स्वार्थया लक्ष्यते । तथा च, पादयोर्बाहुकृतोपयोगाभावात् "सत्यां क्षिता"वित्यनेनाप्युपबर्हणपदान्वयो भवति तस्यां तैः किमिति । एवं सति विकलाङ्गस्यापि तत्सिद्धिरिति तादृशास्तु सर्वथैव प्रयासो न कार्य इत्यप्युपदेशः फलति । ननु भिन्नवाक्यत्वे कथमुपदेशैक्यमित्यत आहुः **अत** इति, फलैक्यात् । एवमग्रेपि बोध्यम् । तुरीयपादसूचितमर्थमाहुः **किञ्चे**त्यादि ।

चीराणीत्यत्र । **देहश्च पराधीन** इति । 'देहः किमन्नदातुर्वे'ति न्यायात् पराधीन इत्यर्थः । **अत** इति सर्वस्य साधनसापेक्षत्वेन । **विवृतौ** ।
२-२-५ ननु मार्गे चीरसत्त्वेपि स्वतस्तद्ग्रहणे बाधकमपि संभाव्यत इति कथं निस्तार इत्यत आहुः **अतस्तेपी**ति । भगवदीयत्वात् भगवदीया अपि । तथा च, 'दिशन्ति ने'ति वाक्यस्यात्रापि योजनेऽस्माद्दोषान्निस्तार इत्यर्थः । ननु दानस्य चेतनधर्मत्वादचेतने मार्गे कथं तत्संभवः इत्यत आहुः **पादे**त्यादि । "सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमि"ति श्रुत्युक्तादचेतनत्वेपि पादसम्बन्धा**त्तद्दानं लक्ष्यते** । करणतया चीरदानं लक्ष्यते । तथा च; यथा परम्परितचेतनसम्बन्धेन दर्व्याहुतिदानं, तथा श्रौतज्ञापकोपलब्ध्या पथिभिर्वस्त्रदानमपि युज्यत इति तेपि किं वस्त्राणि न प्रयच्छन्तीति वाक्ये गौण्या दानसम्भव इत्यर्थः । 'न च लक्षणां नैव वक्ष्यामी'ति प्रतिज्ञाभङ्ग इतिवाच्यम्, तस्याः परोक्षवादभिन्नविषयत्वादत्र च परोक्षवादात् । कथमत्र परोक्षवादप्रत्यभिज्ञेति चेत्, तुरीयचरणादिति वदामः । धनमदान्धतद्भक्तौ प्रतिपद्ययमर्थः प्रत्यक्षः स्यात्तेपि प्रतिबुध्येरन्, अप्रतिबोधाच्च परोक्षः इति निश्चीयते । अत एव **नद्योऽशुष्यन्** रुद्धपदेषु विपरीतलक्षणापि सङ्गच्छते । यत्तु काक्वात्र निर्वाहान्नात्र लक्षणेत्याह कश्चित्तन्मन्दम् । किम्पदवैयर्थ्यापत्तेः । न च तत्काकुबोधकमिति वाच्यं, विनिगमकाभावात्, वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्, शब्दविकारस्यैव काकुत्वेन तस्यावृत्त्यन्तरापाताच्च । न च सा चेष्टाविशेष इति वाच्यं, 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरि'ति कोशेन तस्यां ध्वनिधर्मत्वबोधनाच्चेष्टाविशेषाभिव्यञ्जितशब्दधर्मत्वस्यैवादरणीयत्वात् । न चास्तां ध्वनिधर्मत्वं, तथापि पदधर्मत्वान्न वृत्त्यन्तरत्वापत्तिरितिवाच्यं, ध्वनिधर्मत्वेपि पदनिष्ठध्वनिधर्मत्वेन पदधर्मत्वानपायात्। अन्यथा घण्टादिध्वनावपि काक्वापत्तेः । तस्मात्किमादिपदैस्तात्पर्यार्थानुपपत्तिबोधने काकुः सहकारिणी भवतु नाम, अभिनयादिवत्, न तु शक्यविपरीतार्थबोधने, अत्र शक्तेति लक्षणावश्यक्येवेति दिक् । अत एव पूर्वश्लोकेपि लक्षणा न दोषाय । ननु वृक्षेषु भिक्षादातृत्वं कथमवधेयमित्यत आहुः **गते**त्यादि । तथा च, तत् साधर्म्यादवधेयमित्यर्थः ।

एवमित्यत्र । **अस्माद्धेतोरि**ति । उपार्जनक्लेशराहित्यादित्यर्थः । **अत** इति परिच्छिन्नत्वात् । **अत** इति एकग्राहित्वात् । ननु दक्षिणेऽनेकमहिला-
२-२-६ समरागित्वदर्शनान्नेदं साम्प्रतमित्यत आहुः **अन्यथे**त्यादि । **अन्यथा** दक्षिणदृष्टान्तेन प्रीतौ सर्वविषयत्वाङ्गीकारे । **खण्डशः क्रियमाणे**त्यादि स्पष्टम् । ननु 'तस्य तदेव हि मधुर'मिति न्यायात्तथाकरणेपि को दोषः इत्यत आहुः **प्रीतिस्त्वि**त्यादि । **तत** इत्यादेरेव विवरणं **तत** इत्यादि । **अतः** भगवतः सहजप्रियत्वात् । **चेति** आनन्दनिधित्वलक्षणप्रयोजनरूप इत्यर्थः । **अत्रे**ति स्वैश्वर्यादौ **एतावते**ति पञ्चात्मकत्वेन ।

२-२-७ **कस्तामित्यत्र** । एवमिति सप्तम्योक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

केचिदित्यत्र । अत्रेति साधननिर्द्धार इत्यर्थः । **विवृतौ, तत्रेति** आयुधेषु ।
२-२-८ **स्वयं** जीवः । **सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगममिति** । 'रविमध्ये स्थितः सोम'
इति मन्त्रे तथा सिद्धमित्यर्थः ।

२-२-१३ कथं धारयेदित्याकाङ्क्षायामाहुः **जितं जितमित्यादि** ।

यावन्नेत्यत्र पूर्वोक्तन्यायेनेति । स्वप्नजनेक्षितृन्यायेनेत्यर्थः । अत्र **'परावरे-**
२-२-१४ **स्मिन्नि'**ति(मूल)पदाभ्यां माहात्म्यज्ञानपूर्विकां भक्तिं भगवदाविर्भावं
स्वस्मिन् सूचयतीति भक्तियोगपदेन भक्तिलक्षणं योगमपि स्वस्मिन्
सूचयतीत्याशयेनाहुः **योगपदेनेत्यादि** । **स्वसाधनं** स्वकृतं चित्तनिरोधरूपं साधनम्, साध-
नभूतं भक्तेः स्थिरं रूपमुक्तमसाधारणं भक्तिनिरूपकमुक्तम्, स्वस्मिन् भक्तिलक्षणो योग उक्त
इत्यर्थः । **पूर्वोक्तस्य** क्षरस्येत्यर्थः । क्रियाया हेतुत्वाङ्गीकार इष्टापत्तौ दूषणमाहुः **प्रति-
बन्धकेत्यादि** । उत्कृष्टत्वञ्च 'एतान्यपि तु कर्माणि' 'स्वर्गः सत्त्वगुणोदय' इत्यादिवा-
क्यैरवगन्तव्यम् । प्रकृतानुशयोयमेवेत्यत्र विनिगमकमाहुः **पुण्येत्यादि** । **प्रयत** इत्यादि
च । फलानभिसन्धाने धर्मस्य किं प्रयोजनमित्यतः पक्षान्तरमाहुः **अन्येत्यादि** ।

२-२-१५ **स्थिरमित्यत्र एतदङ्गमिति**, बुद्धिपूर्वकं मरणं स्मरणस्याङ्गं सन्निहितं
सहकारीत्यर्थः । **उत्तराङ्गमिति** फलजननदशायां सहकारि ।

मनः स्वेत्यत्र अत्रैव मुक्तिरितीति । अत्रैव हृदयाकाश एवेत्यर्थः । एतेन (कठे)
२-२-१६ 'यदा सर्वे प्रलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भव-
त्यत्र ब्रह्म समश्नुत' तद् यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतै-
वमेवेदꣳशरीरꣳशेते' बृ०४-४-७ इत्यादिका श्रुतिर्व्याख्याता ज्ञेया । **एवं स्थिते** इति
स्वजीवमक्षरे संयोज्य स्थिते सतीत्यर्थः । **स्वकारणलयादिति**, देहकारणञ्च प्राणधारण-
प्रयत्नो वा अविद्याकामकर्माणि वा तल्लयश्चोपशमाज्ज्ञेयः । अत्रैवमुक्तौ प्रमाणमाहुः **तृतीय**
इति, देवहूतिसंसिद्धौ स्फुटं, ततोवधेयम् ।

न यत्रेत्यत्राभासे । **क्षोभने कालो गुणाधीन** इति, गुणाधीनत्वे युगपदेव क्षोभये-
२-२-१७ दितिक्रमदर्शनात्तथेत्यर्थः । विकारशब्दस्याहङ्कारबोधकत्वे विनिगमकमाहुः
अतो वै इत्यादि । विकारशब्देन हि षोडशकमुच्यते । तदत्र देवानाम-
नीशत्वोक्त्येन्द्रियाणां जडतया च भूतानां प्रच्यावनासमर्थत्वात् कैमुतिकेनैव परास्तमिति
विकरोतीतियोगान्महत्समभिव्याहाराच्चाहङ्कार एवोच्यत इति ज्ञापनार्थमतः सर्वथा
प्रच्यावकत्वाद् **वैशब्द** उक्त इत्यर्थः ।

परम्पदमित्यत्र उपचरितार्थत्वं वेति । **वाशब्दोप्यर्थे** । **न चेत्यादि** । अनया शङ्कया च सर्वत्र भगवद्भाववत्त्वमुत्तमाधिकारित्वमिति ज्ञाप्यते । तथा च,
२-२-१८ तदुक्तं तादृशानामेवोपयोगि, न तु सामान्यानामिति सामान्यप्रत्ययार्थं सामान्याधिकारमाहेत्यर्थः । **पूर्वोक्तन्यायेनेति** 'स सर्वधीवृत्ती'ति श्लोकोक्तन्यायेन ।

इत्थं मुनिरित्यत्र मननवत्साधनेति । अत्र मतुब्ज्ञेयो न तु वतिः ।
२-२-१९ **विज्ञान**मिति निदिध्यासनरूपं समूहालम्बनात्मकं ज्ञानमित्यर्थः ।

नाभ्यामित्यत्र । **अग्रेपदं** तालुमूलस्थानविशेषणं ज्ञेयम् । **ततोनुसन्धायेत्यत्र समावस्थितिभाव**मिति उदानसाम्यमित्यर्थः । **केचिदिच्छन्तीति**
२-२-२० क्रममुक्त्यधिकारिणा योगिविशेषा इच्छन्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः **अग्र** इत्यादिना । उपयोगश्च पवनान्तरात्मत्वम् । अथात्र प्रसङ्गादधिकारिविशेषकृतं प्रकारान्तरमाहुः **केचिदित्यादि**, ते च जीवन्मुक्तीच्छवो ज्ञेयाः । **इहैवेति**, बृहदारण्यकीयशारीरकब्राह्मणे'ऽथाकामयमान' इत्यधिकृत्य 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येती'तिवाक्यानुरोधात् प्राणानां प्राणसहितानां इन्द्रियाणा**मत्रैवात्मनि** 'अहमात्मा गुडाकेशे'तिवाक्यनिरूपितहृ(द)याकाशवर्त्तिनि भगवद्विभूतिरूपे इन्द्रियमूलभूतासन्यरूपेण स्थितिमिच्छन्तीत्यर्थः । ननु जीवः स्वयं तत्रैव सायुज्यं प्राप्तः, तत्रैव प्राणा अपि सन्ति, तर्हि प्राणैर्भोगः कुतो न कार्णत इत्यत आहुः **भोगेत्यादि**, सुषुप्ताविव पाप्मनाऽविद्धत्वाद्वेत्यर्थः । एवं प्रसङ्गाज्जीवन्मुक्तिर्व्याख्याता ज्ञेया । ननु जीवन्मुक्तिर्युज्यते, परं जीवस्यात्रैव सायुज्यप्राप्तौ इन्द्रियविसर्जनं तु दुर्घटम्, 'तमुत्क्रामन्तमि'ति(बृ०४-४-२)श्रुतिविरोधादित्यत आहुः **तमित्यादि** । **अमुक्तिविषयमिति** । तथैवोपक्रमादित्यर्थः । नन्व'स्य सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां स य एषोणिमे'ति(छा०६-८-६)श्रुतौ मुक्त्यमुक्तिसाधारण्येन वागादिचतुष्कस्यैव लय उक्तो, न त्विन्द्रियत्याग इतीन्द्रियविसर्जनं श्रुतिविरुद्धमाभातीत्यत आहुः **उत्क्रान्तीत्यादि** । 'प्राणमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा उत्क्रामन्ती'तिशारीरकब्राह्मणोक्ता या प्राणानामुत्क्रान्तिः 'हन्तास्यैव सर्वे रूपं भवामे'ति 'त एतस्यैव रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इती'ति सप्तान्नब्राह्मणोक्तं यत्प्राणव्रतचरणं तयोर्विचारेणापि 'वागि'त्यादिश्रुतावपि प्राणशब्देनेन्द्रियाण्युच्यन्ते इति तत्रापि सर्वेन्द्रियलय उच्यते एवेति स्वस्यागमनेपीन्द्रियत्यागः श्रुत्यविरुद्ध इत्यर्थः । गतशब्दस्य गमनार्थत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः **गमने वेति** । गमनेऽणुपन्थाविततः पुराणो माऽस्पृष्टोनुवितो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गलोकमितो विमुक्ता', इतिशारीरकब्राह्मणे ब्रह्मविद उत्क्रमोक्तेर्जीवस्य **गमने आयुषोऽभावात्** । आयुर्जी-

---

१ इयं श्रुतिः ४ २–१ सूत्रभाष्ये विवृता ।

वितकालः जीवितञ्च स्मरणाधीनं, स्मरणं चात्माधीनमिति तद्गमने तत्तदभावेन तदभावात् मुख्येत्यादिन्यायेन आसन्यानुरोधिनामिह लयः, 'न तस्मात्प्राणा उत्क्रमन्ती'त्युक्त्वानुपदमेव 'ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गलोकमपियन्ती'त्युक्तेरिहासन्ने प्राणलयो न श्रुतिविरुद्धः इत्यर्थः । **तस्मात्** मुक्तस्य लिङ्गभङ्गभञ्जनसमर्थत्वादित्यर्थः ।

यदीत्यस्याभासे **आद्यस्ये**ति । प्रथमाधिकारिणि इत्यर्थः । **पारध्यादिगमन-**
मिति मृगयादिगमनम् । **विवृतौ प्राणैर्वे**तिपक्षान्तरं "पवनान्तरा-
२-२-२२ त्मनामि"ति वक्ष्यमाणविशेषणाभिप्रायेण ज्ञेयम् ।

योगेश्वराणामित्यत्र **चत्वारः सन्ती**ति । एतेन विद्यादिरहिताः कुयोगिनो
योगाधीना इति ज्ञापितम् । ते च 'विदूरकाष्ठाये'त्यत्र वक्ष्यन्ते । **परमधर्म**
२-२-२३ इति 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्' इत्युक्त इत्यर्थः ।

वैश्वानरं यातीत्यत्र **तेजोरूपये**ति । तेजस ऊर्ध्वगामित्वं लोकप्रसिद्धमेवेति न
कश्चित्संशय इत्यर्थः । **सकल्कत्वा**दिति । वैद्यके जलेनैकीकृतं कल्कमि-
२-२-२४ त्युच्यते । तथा च सकल्कत्वेऽद्भिः सम्परिष्वक्तस्य शिष्टं गोलकद्वयं कल्क-
मिति पूर्वमद्भिः सम्परिष्वक्तस्य गमनादित्येको हेतुः । 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क' इत्यादौ कल्कशब्देनानिष्टकरं कर्मोच्यते । 'कल्कस्तु शमलैनसोः दम्भेपी'तिकोशात्तमर्थमादाय कामनाबाहुल्येनेति द्वितीयो हेतुर्ज्ञेयः ।

तद्विश्वनाभिमित्यत्र । विरजशब्दलिङ्गकं गोलकत्रयं पक्षान्तरेणाहुः **अथ**
वेत्यादि । विरजशब्दस्यार्थान्तरमाहुः **सत्त्वमिश्रेण** वेति । विगतं
२-२-२५ कवलं रजो यस्मादित्युत्तरपदलोपी ज्ञेयः । तत्र हेतुः **केवले**त्यादि ।
स्थानमन्यैर्नमस्कृतमिति अत्र स्थानान्यपदयोरध्याहारः । **कल्पायुष** इति । 'अथो अनन्तस्ये'ति लिङ्गकृतो ज्ञेयः ।

२-२-२६ **अथोऽनन्ते**त्यत्र–**अथो**शब्दार्थकथनेन वायवीयदेहापरित्यागः सूचितः ।

न यत्रेत्यत्र **अन्यस्मादृते** इति । अन्यस्मात्कुतश्चित् पदार्थभूताद्वक्ष्य-
माणलक्षणादुद्वेगाद् ऋते विनेत्यर्थः । तं विशदयन्ति **किन्तु स्वत**
२-२-२७ **ए**वेति ।

घ्राणेनेत्यत्र **कर्मेन्द्रियसहितेने**ति । इदं साहित्यं घ्राणेन चेति **च** का-
२-२-२९ रेण द्योतितं ज्ञेयम् ।

एते सृतीत्यत्र । राज्ञा मार्गद्वयप्रश्नस्याकृतत्वात् **त्वयाभिपृष्टे** इत्युक्तिर्न सङ्गच्छते
इत्याशङ्क्याहुः **साधने**त्यादि । म्रियमाणसाधनप्रश्नेन तत्प्रश्न उक्तो-
२-२-३२ भवतीत्यर्थः ।

न ह्यतोन्य इत्यत्र **स** इति । स्नेहत्वावच्छिन्न स्नेह इत्यर्थः । **तद्धेतुर्मार्ग** इति
श्रवणादिरूप इत्यर्थः । **तत्रे**ति मार्गे **पूर्वभागः** श्रवणादिः । **मध्यभागः**
२-२-३३ मनननिदिध्यासने । **अग्रिमः** सूक्ष्मध्यानरूपः । **तत्रे**ति गमनसामग्री-
विचार इत्यर्थः ।

भगवानित्यत्र **पूर्वोक्त**मिति । पूर्वं स्वयमुक्तमित्यर्थः । **तत्साधकत्वेने**ति
भक्तिसाधकत्वेनेत्यर्थः । **अन्यदि**तिपदाभ्यां मूलस्थतत्पदं तुरीयचरणश्च
२-२-३४ विवृतौ ज्ञेयौ ।

भगवान् सर्वभूतेष्वित्यत्र **आहे**ति सकलदर्शनानां लक्षकत्वमाहेत्यर्थः ।
विवृतौ **तैः सर्वै**रिति शास्त्रकारैरित्यर्थः । कथं ज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाहुः
२-२-३५ **नैयायिकै**रित्यादि । **अन्धहस्तिव**दिति । अन्धानुमितहस्तिव-
दित्यर्थः । तद्विशदयन्ति **अनुभवे**त्यादिना । **दृश्यै**रिति शास्त्रकारैरित्यर्थः । एतदेव मोक्षधर्म उक्तं 'तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदन्ति मनीषिणः' इत्यादिना । मूलस्थं **दृश्यै**रीतिपदं कर्तृवाचकमिदं ज्ञेयम् । जीवेष्वित्यादि । तादृशाश्च क्रियादयः सर्वकर्मका ज्ञेयाः । तथा च सर्वविषयकक्रियावत्त्वं, सर्वविषयककर्मत्वं, सर्वात्मत्वं, सर्वकरणत्वं, सर्वविषयक-ज्ञानत्वं, सर्वज्ञातृत्वं, सर्वज्ञानाधिष्ठातृत्वं च तत्तन्मते भगवल्लक्षणं ज्ञेयम् ।

तस्मादिति एकदेशज्ञापकत्वादित्यर्थः । **तस्मा**दित्यत्र **उत्तराङ्गसाहित्येने**ति,
२-२-३६ चित्ताचाञ्चल्यसाहित्येनेत्यर्थः ।

पिबन्तीत्यत्र **विषयसहितै**रिति इन्द्रियैरित्यर्थः । एतेन मूलस्थं **विषयपदं**
२-२-३७ पापिवाचकपापपदवद्विषयिवाचकमिति ज्ञापितम् ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ तृतीयाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ तृतीयाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणस्य समाप्तत्वात्तदर्थमनुवदन्तः प्रस्तूयमानप्रकरणार्थनिरूपणमुखेन तयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपं सङ्गत्यन्तरमपि स्फुटीकुर्वन्ति, अन्यथा एतादृशे महाफले कुतो न सर्वेषां प्रवृत्तिरिति शङ्का स्यादिति तामपि निवारयन्ति (कारिकायां) **श्रोतव्ये**त्यादि । श्रोतव्यविषयेत्यत्र कर्मधारयः । तेन रूपेणैवं प्रमाणादिपूर्वकं द्वाभ्यां वस्तुतत्त्वं **शुके**न उद्देशेन निरूपितम् । **अस्य** श्रवणस्य **निपुणं** फलोपकारि **साधनं विनिरूप्यते**, इदानीं शुकेन व्यासपादैश्चोच्यते इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं पूर्वप्रकरणार्थनिरूपणमुखेन सामान्यतस्तं प्रत्यस्य हेतुतां प्रदर्श्योत्तरं प्रत्यपि तां दर्शयितुं विशेषाकारेणास्यार्थमाहुः **अदृष्ट**मित्यादि । **अदृष्टं दृष्टञ्च** साधनमत्रापि **सम्मत**मवश्यं **वाच्यं**, वचसा स्फुटीकरणीयम् । ननु शाब्दज्ञानस्य सङ्केतग्रहमात्रसापेक्षस्य पूर्वाध्यायाभ्यां जातत्वात् किमन्येन स्वरूपोपकारिणा, श्रवणस्य फलजननेऽसहायशूरत्वात्किमन्येन फलोपकारिणेत्याशङ्कायां दृष्टादृष्टसाधनस्य सम्मतत्वेऽवश्यवाच्यत्वे च गमकमाहुः **अन्यथे**त्यादि । साधनान्तरस्यासम्मतत्वेऽनावश्यकत्वे च क्रियमाणः ब्रह्मवर्चस्कामेनेत्यादिना शुकेना "युरि" त्यादि २।३।१।शौनकवाक्योपन्यासाद् व्यासचरणे 'भूयः' २।४।६।इत्यादिप्रश्ने राज्ञा, पुनः २।४।१२। नमनादिवाक्यैः शुकेन क्रियमाणः अग्रिमप्रकरणे **क्रियमाणो विमर्शो व्यर्थतां व्रजेत्**, जाते शाब्दज्ञाने मुधैव स्यादतो ज्ञायते निर्धार उद्देशमात्रेण न भवतीति तेन दृष्टादृष्टसाधनकथनमावश्यकमित्यर्थः ॥ २ ॥

किन्तादित्याकाङ्क्षायामाहुः **इन्द्रिये**त्यादि**सार्द्धेन, साध्यं** श्रवणं कीर्त्तनञ्च **पूर्णं** तात्पर्यनिर्द्धारान्तं तत्पूर्वकञ्च सम्पद्यते । **अतो** हेतोः **अत्र** प्रकरणे **द्वयं** पूर्वार्द्धोक्तमदृष्टं दृष्टञ्च साधन**द्वयमीर्यते** । तमेवाभिप्रायमनुसन्धाय द्वयोः श्रद्धापि ज्ञाप्यते, **गम्यत** इति णिजन्तात्कर्मणि प्रयोगः । एवञ्चात्र साधनद्वयस्य प्रतिपाद्यत्वेप्यदृष्टस्य दृष्टद्वारैवावगमादृष्टाया भगवदनन्यत्वरूपायाः श्रद्धायाः स्फुटत्वात्तस्या एव मुख्यतया प्रकरणार्थतेति न पूर्वोक्तविरोध इत्यर्थः ॥ ३–३½ ॥

तेन फलितमभिप्रायान्तरमाहुः **तस्मादि**त्यादि । एवं प्रकरणार्थनिर्द्धारादयं व्यासाशयो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ (कारिकाङ्कः समाप्तः)

एवं सङ्गतिं दर्शयित्वाऽन्यभजनबोधकवाक्यानामुपोद्घातरूपां सङ्गतिं प्रकृतार्थे दर्शयिष्यन्तः पीठिकामाहुः **एवमि**त्यादि, **तयो**रिति, तयोर्मध्ये । **बहिर्मुखत्वा**दिति इन्द्रियाणां तथात्वात् । **इति**र्हेतौ ।

ब्रह्मवर्चसेत्यादीनां तात्पर्योक्तौ **निराकरणार्थ**मिति । तद्भजनमनुवदतीति
२-३-२ शेषः । **वेदे**त्यादि । तथा च, बृहदारण्यके 'कत्येव देवा' इति शाकल्य-
प्रश्ने याज्ञवल्क्येन तथा निर्द्धारात्तावतीषु यथा सर्वान्तर्भावस्तथात्रापीति। तावतैव सर्वेतरभजननिराकरणसिद्धिरित्यर्थः । **सर्वे** इति । तत्र पक्षान्तरेणोक्ताः अन्यत्रोक्ताश्च । **ते चे**त्यादि । तथा च, त एवात्र नामान्तरेणोच्यन्ते इत्यर्थः । अन्तर्भावश्च द्वादशादित्येषु श्रौतानां मासानां 'आददानायन्ती'तिव्युत्पत्तेरुभयत्र साधारण्यात् । साहङ्कारेष्विन्द्रियेषु, प्राणरूपाणां रुद्राणां, सोमे नक्षत्राणां, 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यात्, शेषाः स्फुटा इवेति ज्ञेयम् । **सत्त्वाभिमानिनी**त्यादि । इन्द्रस्य सत्त्वाभिमानित्वं देवमुख्यत्वात्, देवानां सत्त्वारब्धत्वादिति । **प्रजापती**निति । एतेषां तमोधिष्ठातृत्वं प्रजायाः संसाराविच्छेदापादकत्वेन तामसत्वात् तत्पतित्वेन तत्राधिकृतत्वात् ।

देवीमित्यनेन ब्रह्मानन्दरूपा व्यावर्त्यते । **वागभिमानिनी**ति 'तेजोमयी
२-३-३ वागि'तिश्रुतेर्वाचस्तेजोविकारत्वेन तेजस्कामस्य तद्भजनकथनादिदम-
वगम्यते । वसूनां गन्धाभिमानित्वं गन्धगुणकभूर्लोकजयश्रावणेनाग्रे व्युत्पाद्यम् । तथैव रुद्राणामाकाशाभिमानित्वमाकाशजयेनाग्रेतनग्रन्थाद्बोध्यम् । रुद्रभजने तात्कालिकफलकथनं विश्वासजननेन तद्भजनस्य दुर्वारत्वायेति बोध्यम् ।

अन्नम् अद्यम्, आद्यं वा यत्रे**त्यन्नाद्य**मिति व्युत्पत्तौ समृद्धिरप्य**न्नाद्य**पदेनाया-
२-३-४ तीत्यतः पक्षान्तरमाहुः **अन्नसमृद्धि**र्वेति । **जलस्ये**ति विश्वेषां जला-
भिमानित्वं, 'सर्वा देवता आप' इति श्रुतेर्जलस्य तथात्वेन विश्वेषां च सर्वदेवाधिष्ठातृत्वाज्ज्ञेयम् । **साध्या**नां वाय्वभिमानित्वं फलबलाद्वायुवदन्तर्बहिर्वर्त्तित्व एव चित्तपरावर्त्तनादिसिद्धिरिति । **लोकमातृत्वं गुण** इति । एतं गुणमनुसन्धायैव तद्भजनार्थमयमुक्त इत्यर्थः । श्रुतौ 'इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु पितर्मातरि'त्युक्तत्वादेवं मातृत्वं न युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **मातृके**त्यादि । 'गौरी १ पद्मा २ शची ३ मेधा ४ सावित्री ५ विजया ६ जया ७ । देवसेना ८ स्वधा ९ स्वाहा १० मातरो लोकमातर' इति स्मृतौ तासु तथात्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्रूपत्वमनुसन्धायेत्यर्थः । **पुण्यजना जलस्ये**ति । अत्र **स्पर्शस्ये**तिपाठः प्रतिभाति । पूर्वमग्रे च स्पर्शदेवताया अनुक्तत्वात् । 'प्रतिसिञ्चन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिवे'त्यादौ तेषु स्पर्शसुखवत्त्वप्रसिद्धे विश्वेषु देवेषु स्पर्शसुखगमकानुपलम्भाच्च । अत्र यद्यपि मूले ब्रह्मणस्पतिप्रभृतीनां रजआद्यधिष्ठातृत्वं न प्रोक्तं, तथापि श्रुतिपुराणान्तराद्युक्तं ज्ञेयम् । वाराह आदित्रेतावृत्तान्ते, गणपतेराकाशाभिमानित्वस्य स्कन्दस्याहङ्काराधिष्ठातृतायाश्चोक्तत्वेनान्यत्रैवं क्रमस्यापि सम्भावितत्वादिति । नन्वत्रेतरभजननिराकरणार्थं तेषु वाक्येषु

तत्तत्कामनाया उल्लेखो न युक्तः, लोकप्रवाहसिद्धत्वात् । तथा देवतानामप्युल्लेखो न कर्त्तव्यः । **अकाम** इतिश्लोकस्थस्य यजेतेतिपदस्य परिसङ्ख्यात्वे सुखेन तन्निवृत्तिसम्भवादित्याकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनं वक्तुं तेषु यजिप्रयुक्ताया देवपूजायाः स्वरूपमाहुः **इयमि**त्यादि । 'वाक्यान्वया'धिकरणे 'पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते रति'रित्यत्र प्रथमस्कन्धे चोपपादितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु तत्तत्कामना तर्हि न स्यात् सर्वासु कामनासु स एव स्नेहविषयत्वेन तदर्थकक्रियोद्देश्यत्वेन च प्रकाशेतेत्याकाङ्क्षायां तथा तदप्रकाशे हेतुमाहुः **स त**थेत्यादि । ननु वेदे ब्रह्मण औपनिषदत्वस्य उक्तत्वात्तेन तत्प्रकाशस्य सम्भवान्न तत्र तेजोपेक्षेत्यत आहुः **वेदे**नेत्यादि । निषेधतयैव निरूपणात्तथेत्यर्थः । **साक्षा**दिति केवला इत्यर्थः । **ननु** तर्हि धर्मोक्तेः का गतिरित्यत आहुः **नापी**त्यादि । तदुक्त्या यथाकथञ्चन शाब्दं भवतु न तु तत्प्रत्यक्षमपि वेदोक्तसाधनैः प्रत्यक्षेपि ब्रह्मणि समवेता अपि धर्मा अभिव्यञ्जकस्य सहकारिणोऽभावात्प्रत्यक्षतया न प्रकाशन्ते इत्यर्थः । **सामर्थ्य**मिति कामयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः **न ही**त्यादि । तथा चात्र कामितस्य लोकप्रवाहसिद्धत्वाभावात्तदुल्लेख इत्यर्थः । देवतोल्लेखप्रयोजनमाहुः **तद्ब्रह्मे**त्यादि । तथा चात्रोक्तानां देवतानामप्यतिरिक्तत्वात्परिसङ्ख्यापि वक्तुमशक्येत्यतस्तदुभयकथनमित्यर्थः । इममेव प्रकारमग्रेप्यतिदिशन्ति **एवमि**त्यादि । 'इन्द्रस्ये'त्यादिश्रुतिस्तु तैत्तरीयसंहिताद्वितीयाष्टकेस्ति । 'इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुष इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनुष्यार्च्छत्तदोषधयोविरुधोभवन्निति स प्रजापतिं पशूनब्रवीदेतस्मै सन्नयतेति तेध्यात्मन् समनयत्, तत्प्रत्यदुहन्नि'त्याद्युक्त्वा तत इन्द्रेण 'न तु मयि श्रयते' इत्युक्ते, 'एतदस्मै श्रितं कुरुते'त्याज्ञप्ते, ततः श्रयणोत्तरमिन्द्रेण 'न तु मा धिनोती'त्युक्ते,'एतदस्मैदधिकुरुते'ति दधिकरणं तत्रोक्तम् । तेनेन्द्रस्य तथात्वात्स एव सेव्य इत्यर्थः । अत्रान्नान्नाद्ययोः कथं सेवासाधनत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः **यद्यदिष्टे**त्यादि । तदभावे लोक इष्टतमस्य स्वप्रियस्य चाभावाद्वाक्यार्थबाधापत्तिरिति तेन तयोस्तथात्वमित्यर्थः । अदित्युपाख्यानं "त इमं लोकमजयन्नि"त्यादिश्रुतिश्च सप्तमाष्टके पठ्यते । **तद्वत्तानुवृत्त्ये**ति रोदस्योः वृत्तस्य लोकमातृत्वरूपस्य पोषकत्वनुसरणेन । 'रूपमि'तिश्रुतिस्तु वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणस्था । एवमेतेन सन्दर्भेण कामनाया भगवत्सेवोपयोगित्वेन देवतानाञ्च वायोः क्षेपिष्ठत्ववत्तत्तत्सामर्थ्यवद्भगवदंशत्वेन लोकप्रवाहसिद्धेभ्यो भेदः साधितः ।

अकाम इत्यत्र तद्भजननिराकरणबीजमाहुः **भगवतैवे**त्यादि । तथा च, पूर्वं
२-३-१० 'श्रोतव्यादीनि राजेन्द्रे'ति (२-१-२) "नान्यत्र सज्जेदिति" (२-१-३९) "तन्निवृत्तो नियतार्थो भजेते"त्यादिभिः (२-२-६) पर्युदस्तस्य पुनः पर्युदासायोगादप्ययमेव शुकाशय इत्यर्थः ।

ज्ञानमित्यत्र सिद्धसाधनसाध्य इति । तया सिद्धं यद्भगवद्भक्तसङ्गरूपं
२-३-१२ साधनं, तत्साध्यः ।

तरव इत्यत्र **हस्तादाना** इति । एतदग्रे 'पुरुषो हस्तिमर्कट' इति वाक्य
२-३-१८ शेषात्तथेत्यर्थः ।

श्वविडित्यत्र नैतदित्यादि । एतन्निन्द्यपशुत्वं न पुरुषमात्रसाधारणमिति ज्ञापयितुं
येषां तत्रोपयोगोस्ति **तद्व्यावृत्त्यर्थमाह** श्रुतिविशेषमाहेत्यर्थः । तं
२-३-१९
बोधयितुं श्रुतित्रयं दर्शयन्ति **"मोघमि"**त्यादि । आद्या तैत्तरीयब्राह्मणद्वितीयाष्टकेस्ति । 'मोघमन्नं विन्दतेऽप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य, नार्यमणं पुष्यति नोसखायं केवलाघो भवति केवलादी'ति भार्यापुत्रादिमात्रपोषकस्य कुक्षिम्भरेष्वत्र निन्दोक्ता । अग्रिमद्वयं तु बृहन्नारायणीयोपनिषदि (७९) अन्नेन प्राणाः, प्राणैर्बलं, बलेन तपस्तपसा श्रद्धा, श्रद्धया मेधा, मेधया मनीषा, मनीषया मनो, मनसा शान्तिः, शान्त्या चित्तं, चित्तेन स्मृतिंस्मृत्या स्मारंस्मारेण विज्ञानं, विज्ञानेनात्मानं वेदयति, तस्मादन्नं ददन् सर्वाण्येतानि ददात्यन्नात्प्राणा भवन्ति, भूतानां प्राणैर्मनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिरि'त्येकस्मिन् प्रकरणे द्विवारमाम्नानादुभयोपयोगौ निरूपितावित्यर्थः । **तत्रे**त्यादिपक्षद्वयमध्ये आद्ये अप्रचेतस्त्वपक्षे तादृशानां पूर्वोक्तपशुतुल्यतेत्यर्थः । **स्वानामिति** वाक्यं तु 'प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहमि'ति वक्ष्यमाणं ज्ञेयम् । शेषमतिरोहितार्थम् ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ चतुर्थाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः

अथ चतुर्थाध्यायविवरणं चिकीर्षवः सङ्गतिं बोधयितुं द्वाभ्यां पूर्वाध्यायार्थमनुवदन्ति **साधनमित्यादि** । **क्रिये** श्रवणकीर्त्तनरूपे, तयोः कर्त्तारौ एकशेषकृतं द्वित्वं तयो**र्विभेदतः** अतिवैराग्यरूपाद्वैलक्षण्यादत्र द्विविधं दृष्टादृष्टरूपं साधनं प्रकर्षेणास्मिन् प्रकरणे उक्तम् । तत्र पूर्वाध्याये **क्रियाङ्गानि** श्रवणाद्यङ्गानि भगवद्रतिभगवदीयसङ्गौ तदुभयसाधिका कथारतिश्चेत्येतानि साक्षात्परम्पराभेदेन **द्विरूपतो** वर्णितानि । न च तानि शुकोक्तावेव सिद्धानि, न शौनकोक्ताविति शङ्कनीयं, **प्रश्नेपि** शौनककृते उत्तरशेषत्वात् । उत्तरं प्रति कारणतया तदङ्गत्वात् क्रियायाः तदङ्गभूतायाः सत्सङ्गमक्रियाया निरूपणाच्च तानि वर्णितानि यतः **कार्यसिद्धिः** श्रवणसिद्धि**र्यतः** स्वरूपतो ज्ञानतश्च द्विप्रकारिका । तथा चैवं श्रवणस्य शब्दग्रहणेऽर्थज्ञाने चैतदुक्तसाधनैरुपकारादेतस्य पूर्वप्रकरणाङ्गत्वहेतुतासङ्गतिरित्यर्थः ।

एवं पूर्वाध्यायार्थमनूद्योत्तरकरणं प्रत्यपि येन रूपेण हेतुता तद्बोधयितुं चतुर्थाध्यायार्थं सार्द्धैश्चतुर्भिराहुः **साधनमित्यादि** । **यतो** येन साधनेन **मुख्ययोः** श्रोतृवक्त्रो**र्विमर्शाधिक्रिया** विचाराधिकारस्तत्साधनमुच्यते । तत् किं क्षौमे वसानावादधीयातामितिवदुभयकर्तृकमेकम्, उत तत्तत्कर्तृकं पृथगित्याकाङ्क्षाया**माद्ये** श्रोतरि **ससाधनः** सद्बुद्ध्यादिरूपसाधनसहितः **प्रश्नोऽधिकारकृत्** । अथैतादृशप्रश्नान्तरं **ज्ञात्वा** देवगुर्वोः स्वरूपमवगत्य **देवे गुरावपि विशेषतः यन्नमनं तद्धि यतो** हेतोः प्रश्नस्य **सामान्यमुत्तरम्** । अतो **वक्तुरधिकारकृत्** । तथा च, विशेषप्रश्नरूपत्वेन सङ्क्षिप्तोत्तररूपत्वेन चैतस्मिन्नुक्तस्य तत्तत्कृतसाधनस्योत्तरप्रकरणं प्रति हेतुतेत्यर्थः । अत्र **ज्ञात्वेति** पदमुपचक्रम इत्यस्यार्थसूचकम्, 'ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः' इतिकोशात् । फलितमाहुः **अत** इत्यादि । सूतोक्तिसङ्गतिमाहुः **व्यवसायेत्यादि** । तथा चाङ्गनिरूपकत्वात्सङ्गतिरित्यर्थः । एवं व्यासोक्तिसङ्गतिमुक्त्वा व्याचिख्यासवः सूतोक्तेऽवसररूपां सङ्गतिमाहुः **एवमित्यादि** ।

इति कारिकाप्रकाशः ।

वैयासकेरित्यत्र अनेनेति । शुकवचसा **मूले तत्त्वनिश्चयमित्यत्र** तत्त्वस्य
२-४-१ निश्चयः इति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

पप्रच्छेत्यत्र उन्नतिसिद्ध्यर्थमिति, उन्नतिज्ञानार्थम् । ननु राजप्रश्नानामुत्तरं सर्वं शुकेनोक्तमेवेति तदवगतौ पुनः किमिति पृच्छ्यत इति शङ्कायामाहुः
२-४-३ **उक्तार्थस्य च साधनतासिद्ध्यर्थमिति** । पूर्वं शुकेनोक्तस्यार्थस्यापि

प्रश्नसाधनतासिद्ध्यर्थम् । तथा च, पूर्वोक्तार्थस्यापाततोवगमाद्भवद्वाक्यस्यैव सन्देहजनकतेति शुकबोधनार्थं पुनः पृच्छयत इत्यर्थः । **साधनत्वा**दिति दुर्ज्ञेयत्वेन प्रश्नप्रयोजकत्वात् ।

संस्थामित्यत्र **पुनश्च भूया**दिति । प्रार्थनावाक्येनैव रतिदार्ढ्यस्योक्तत्वे नात्र पुनः कथनप्रयोजनाभावादात्मपदवैय्यर्थ्याच्च नेदं युक्तमित्यरुच्या पक्षा-
२-४-४
न्तरमाहुः **आत्मन** इत्यादि । **अग्रे स्थितिरूपा**मिति भावविकाराद्भि-न्नाम् । अस्मिन् पक्षे गत इत्यत्रादिकर्मणि'क्तः' । अस्य क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः **आत्मत्वं** वेति, अहंग्रहेण तदभेदमित्यर्थः ।

समीचीनमित्यत्र **अभिनन्दन**मिति । राजकृतं तद्, अर्थाज्ञाने कथं वाक्यस-मीचीनत्वमित्याकाङ्क्षायामुत्तरार्द्धस्यार्थमाहुः **तथापि मम**त्यादि । तथा
२-४-५ च, कार्यबलात्तथा ज्ञायत इत्यर्थः ।

भूय एवेत्यत्र **अर्थापरिज्ञाना**दिति, भूतभव्यव्यवहारविषयत्वानन्तत्वबोध-कयोर्वाक्ययोः परस्परविरोधेन तत्तात्पर्यापरिज्ञानात् । **आधार** इति
२-४-६
उपादाने । **नाशितस्य नाशन**मित्यादि, नष्टः पुनरुत्पन्नः पुनर्नष्ट इतिवद्वा । काष्टादेर्वह्नित्वं ततो भस्मत्वं ततो वायुजलादिना तस्याप्यभाव इतिवद्वा तथेत्यर्थः ।

यां यामित्यत्र **अत्रे**ति, सृष्टिप्रक्रियायां विश्वस्मिन्वा । **पश्यस्वपी**ति सन्देहेषु **न करोती**ति चकारलभ्योयं पक्षः । **अन्यदेवे**ति इन्द्रजालमिवेत्यर्थः ।
२-४-७
अन्येपि पक्षा इति, एकां शक्तिं क्रीडयन् आत्मानं विकरोति, शक्त्य-न्तरं वा विकरोति, कालादीन् वा आत्मरूपान् करोतीत्येवमादयः ।

नूनमित्यस्याभासे **अत** इति, 'अतिवादांस्तितिक्षे'तिवाक्येन ममातिवादोपे-क्षकत्वात् । **विवृतौ, केन गुणे**नेति, ऐश्वर्यादिषट्कमध्ये केन । **अत**
२-४-८
एवेति, अद्भुतकर्मत्वादेव । **अत** इति, अब्रह्मरूपत्वात् ।

२-४-९ **यथा गुणा**निति श्लोकं व्याकुर्वन्ति **किञ्च के**नेत्यादि ।

इत्युपामन्त्रित इत्यत्र **स्कन्धादा**वित्यादि । एतेन प्रार्थनां विना भगवद्गुणा न
२-४-११ वक्तव्या इति भक्तिमार्गीयः सिद्धान्तः सूच्यत इत्यर्थः ।

नमः परस्मा इत्यत्र कारिकासु **एताव**दिति, उपक्रमशब्दवाच्यमेतावदित्यर्थः । **अन्य**दिति, एतदेवेतिश्लोकोऽग्रिमश्च । **क्रीडार्थ**मिति क्रीडेच्छया ।
२-४-१२
एतेन **सदुद्भवस्थाननिरोधलीला**पदे मयूरव्यंसकादिसमासो बोधितः । सदुद्भवस्थाननिरोधार्था लीलेतिसमासादरणे "स वै नैव रेमे" इत्यादिपुरुषविध-

ब्राह्मणविरोधादिति । अत्र श्लोके **भूयस** इत्यादिविशेषणद्वयेन व्यष्टिरूपनिरूपणं बोध्यम् । इदञ्च पद्यं 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभिरि'त्येतद्व्यतिरिक्तसर्वप्रश्नोत्तररूपं ज्ञेयम् ।

भूय इत्यत्र–**इदानीमवतारे**त्यादि । एतेन 'कुर्वन् कर्माणी'त्यस्योत्तरमिदमिति ज्ञाप्यते । **इति भूयः पद**मिति, अस्मिन् पक्षे भूयः सद्वृजिनच्छिदे इति
२–४–१३ मूलान्वयः । **दुःखदूरीकरण**मिति, वृजिनपदस्य पापवाचित्वेपि दुःखस्य पापजन्यत्वाद्दुःखमूलस्य पापस्य छेदेपि दुःखच्छेदनमेव प्रयोजनत्वेनायातीति तथोक्तम् । दुःखोच्छित्तेरेव पुरुषार्थत्वादिति । तदेतत्स्फुटीकुर्वन्ति **यद्यपी**त्यादि । **भगवद्भिर्निर्गमनमारभ्ये**ति, भगवतः सकाशाद्विभागमारभ्येत्यर्थः । ननु भूयःपदस्य नमस्कारविशेषणत्वपक्षेऽवतारस्य किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तत्र कार्यस्यैव गमकत्वमाहुः **किञ्चे**त्यादि । **पुनरुत्पत्त्यभावाये**ति । सम्भवः पुनरुत्पत्तिः तस्याभावो यस्मादित्यर्थः । **देहग्रहण** इति, इदमावेशस्थलमादायोक्तम् । **सत्त्वसन्देह** इति । उत्पत्त्युत्तरकालीनस्य तस्य भावविकारत्वेनागन्तुकत्वात्तथेत्यर्थः । **अत** इति, साधनाभावमाकलय्य । **अत** इति, तदीय इत्यादिना वक्ष्यमाणाद्धेतोः । ननु साधनानां सत्त्व एवोपक्षयेऽवतारस्यापि तादर्थ्ये कथं चिदानन्दयोः प्राप्तिरित्यत आहुः **किञ्चाखिले**त्यादि । तथा च, सत्त्वगुणादेव प्राप्तिरित्यर्थः । भूयःपदस्यावतारविशेषणत्वपक्षे कथं दुःखं दूरीकरोतीति प्रकाराकाङ्क्षायां **सतामसम्भवाये**ति तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तमखिलेत्यादिनान्वेतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **अखिलानी**त्यादि । तद्व्युत्पादयन्ति **अनेने**त्यादि । **अनेने**त्यस्य **नैवंविधे**त्यादिनान्वयः । उद्धार्याणां सतां प्रारब्धवशेनानन्तजन्मसम्भवेपि मुक्त्यविलम्बार्थं 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः पुण्यकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि'ति श्रुत्युक्तन्यायेनोद्धार्यप्रतिनिधितया सर्वविधोत्पादनादुत्पादितानां भगवदवतारेणैव सम्माननहननाभ्यां स्वप्रतिनिधितया जाते भोगे उद्धार्याणां सर्वप्रारब्धादिभारावतारात्तेषां पुनरनुत्पत्तिप्रकारबोधनादेवं प्रकारेण तादृशं रूपमुक्तमित्यर्थः । ननु तादृशां सनकादितुल्यत्वात् किं मृग्यमित्याकाङ्क्षायामत्र 'पुंसामि'ति साधारणपदात्तेषां स्वरूपं तन्मृग्यञ्च स्फुटीकुर्वन्ति **सनकादी**त्यादि । ते हि द्विविधाः, पूर्णज्ञाना अतादृशाश्च । तत्र द्वितीयानां दयापात्रत्वात्तेषां क्रममुक्त्यादिदात्र इत्यर्थः । **अनुमृग्य**मित्यत्रानुलक्षणे कर्मप्रवचनीयः, तेन द्वितीया । **अनुमृग्यानां दात्र** इति त्वर्थकथनं "**दाशुष**"इतिपदेन सूचितमर्थमाहुर्**वैदिके**त्यादि । नन्वेवं सति साधारणानामेवार्थे भगवदवतारो न तु ज्ञानिनां तस्योपयोग इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **विचार्ये** वेति । **इदानी**मिति पूर्णज्ञानोत्तरम् । **स्वात्मद** इति हंसरूपेण स्वात्मप्रकाशक इत्यर्थः । तदुपपादयाहुः **न ही**त्यादि, **प्रकारान्तरेणे**ति, अवतीर्य दानव्यतिरिक्तेन । नन्वेवं सति ज्ञानस्य वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत आहुः **ज्ञानेनापी**त्यादि । तथा च, भानान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यवस्थितपदसूचितमर्थमाहुः **पुनः**

पुनरिति, अन्यथा व्याख्याने व्यवेतिव्यर्थं स्यादित्यर्थः । **मानस** इति, 'मानसं वै प्राजापत्यं पवित्रमि'ति श्रुत्युक्तेः* १.................................एवञ्च मूलेऽनुमृग्यपदे एकशेषमहिम्नार्थान्तरलाभान्न वृत्तिद्वयविरोध इतिबोधितम् । ननु ज्ञाने जाते विचार्यत्वं न युज्यते इत्याकाङ्क्षायां प्रकारान्तरेणाहुः **आत्मे**त्यादि ।

नमो नम इत्यत्र **इदानीमि**त्यादि । सन्देहपञ्चकनिवारणोत्तरं नमनपौनःपुन्यफलस्य वास्तविकफलस्य च सन्देहं निवारयन्नित्यर्थः । **अत एवे**ति 'पुरुषः
२-४-१४ स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये'तिवाक्येऽनन्यभक्तिलभ्यत्वकथनादेव । **तदेवे**ति भक्तिमेव, सामान्ये नपुंसकम् । **सर्वैरेव साधनै**रिति, सर्वसाधनप्रयोजनं भगवत्साक्षात्कारस्तस्मिंश्च जाते इदमेव कर्त्तव्यमिति सर्वेषां तेषामेतावदेव प्रयोजनमित्यर्थः । ननु सामान्यतो नमनापेक्षयात्र नमने को विशेष इत्यपेक्षायामाहुः **किञ्चे**त्यादि । इदं नमनं न वन्दनमात्रमिति ज्ञापनायाहुः **किञ्च सात्त्वते**त्यादि । **अस्वाधीन** इति जीवानधीनः । ननु भगवतो व्यापकत्वात् कथं दूरकाष्ठात्वमित्याशङ्कायां तत्स्वरूपमाहुः **प्रासी**त्यादि । **अत** इति । विशेषणद्वयोक्त्या एतावतेतिपदं इतिसूचितमित्यनेनान्वेति । **एतावते**ति, उत्तरार्द्धेन । **अत** इति, गृहसेवकत्वाभावात् । **अनये**ति, नहि कश्चित्कञ्चित्स्नेहव्यतिरेकेण गृह आनयतीति गृहानयनरूपयेत्यर्थः । **अत** इति तादृशप्रेम्णा केवलं भगवदेकतन्त्रत्वात् ।

यत्कीर्त्तनमित्यत्र । ननु भक्तिमध्ये ईक्षणस्य भक्तिमध्ये गणनाभावेन तत्राप्रवेशात्कथं तस्याः षड्विधत्वमित्यत आहुः **ईक्षणमि**त्यादि । तथा च, पादसेवनसाध्य-
२-४-१५ ताघटितस्यैव तस्यात्र विवक्षितत्वात्तेन धर्मेण षड्विधत्वोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वत्र बाह्यभक्तिरेव चेद्विविवक्षिता स्यात्तदा श्रवणादिक्रमं न जह्यादतो नायमाशय इत्यत **अत्रे**त्यादि । **अत्रे**ति संसारिकृतेषु । तथा च, प्रयोजनभेदात्क्रमभेद इति न दोष इत्यर्थः । तर्हि कीर्तनादिक्रमे को हेतुरित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति पदार्थभेदे विवक्षिते । **स्वस्ये**ति कीर्त्तयितुः । नन्वसति क्रमे विवक्षिते क्षणमेवात्रोच्यत इत्यत्र किङ्क्रमकमित्यपेक्षायामीक्षणान्तरे बाधकमनुवदन्तः प्रकृतं साधयन्ति **एवमि**त्यादि । **निवृत्ति**रित्यन्तम् । **अन्तर्भावनये**ति सानुभावाधिष्ठानस्यान्तर्भावनया । किन्तादित्याकाङ्क्षायामाहुः **यदि**त्यादि । श्रुतिस्तु तैत्तिरीयकारण्येस्ति, 'यदन्नमद्म्यनृतेनदेवादास्यन्नदास्यन्नुत वा करिष्यन् । यद्देवानां चक्षुष्यागोस्ति यदेव किञ्चित् प्रतिजग्राहमग्निर्मातस्मादनृणं कृणोतु, यदन्नमसि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामधिं यद्देवानामि'त्यादि । 'यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन, सर्वस्मात्तस्मान्मेलितमोग्धितᳲ हिवेत्थ, यथातथमि'ति । **प्रतिप**-

---

१ अन्यसंवादप्रतिफलकेऽपि नास्ति इयं पङ्क्तिः ।

त्तिरूपमिति अवान्तरविनियोगरूपम् । **तत्त्वेने**ति सत्काररूपार्हणत्वेन । अत्राग्रहेणैवं भक्तीनां भेदनिरूपणे मूलस्थं लोकपदं फलकथनञ्च बीजत्वेन बोध्यम् । एवमेतत्फलकथनेन यत् सिद्धं तदाहुः **अत** इत्यादि । **मूले** यच्छब्दावृत्त्या भगवत्सम्बन्धेनैव तेषां फलजनकत्वबोधनात् सर्वत्र भगवत्कीर्त्तिरेव तथात्वं पर्यवस्यतीति **सा तथे**ति सिद्धमित्यर्थः । ननु तर्हि प्रायश्चित्तवद्भद्रत्वमस्तु कथं सुभद्रत्वमित्यत आहुः **भद्रे**त्यादि । 'कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते' (६-१-११) इतिवाक्यात्प्रायश्चित्तानां बुद्धिस्थवासनात्मकपापनाशकत्वाभावेन । अस्यास्तु भद्रे वासनात्मकतन्नाशकत्वेनाभद्रे चोभयविधतन्नाशकत्वेन समीचीनासमीचीनयोस्तुल्यत्वादियमभद्रस्यात्यन्तनाशिकातस्तथेत्यर्थः ।

विचक्षणा इत्यत्र **षड्विधपापे**ति । स्वसमानाधिकरणस्वव्यधिकरणाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकभगवदपराधजनकभगवन्माहात्म्यज्ञानप्रतिबन्धकमा-
२-४-१६ यातत्कार्यान्यतरभेदेन षड्विधे पाप इत्यर्थः । उपसादनस्य निकटगतौ ज्ञापने च छान्दोग्यादिषु प्रसिद्धत्वात्, 'षद्लृ'धातोः विशरणगत्यवसादने रूढत्वादत्र मूले चरणोपसादनस्य को वार्थो विवक्षितः ? इत्यपेक्षायां प्रकारविशेषेण सर्वेप्यपेक्षिता इति बोधयन्तो व्याकुर्वन्ति **एवमि**त्यादि । **अवसन्ना भवन्ती**ति । वैचक्षण्येन चरणनिकटगताः प्रथमं पूर्वावस्थानुसन्धानेन क्लिष्टा भवन्ति, तस्यैव फलं **न तत** इत्यादि । **तदे**ति, अनुपयोगदशायाम् । **शैथिल्य**मिति, विशरणरूपम् । **उभयतः सङ्गव्युदास** इति, बहिश्चान्तरतश्च सङ्गविशरणम् । **उपसन्ना** इति, निकटे प्राप्ताः । **अत** इति उक्तप्रकारेण गतिसामर्थ्यलाभात् । समासद्वयस्य तात्पर्यमाहुः **अक्षरस्ये**त्यादि । एतेन 'ब्रह्मैव गतिर्ब्रह्मगतिरि'तिसमासे गतिपदवैयर्थ्यं बोधितम् । सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि । नन्वक्षरस्य व्यापकत्वेन गत्यसम्भवात्तेन सह गतिरनुपपन्ना इत्याशङ्कायां तद्गतेः स्वरूपं वदन्तस्तस्य गतिमुपपादयन्ति **तस्य** हीत्यारभ्य **क्रियास्वरूपमि**त्यन्तेन । गतेर्ज्ञानरूपत्वे गमकमाहुः **अत एवे**ति । अक्षरगतेर्ज्ञानरूपत्वादेव ज्ञानस्य क्रियात्वं गतिकर्मकधात्वर्थत्वं चोपपद्यते । अन्यथा ज्ञानस्य क्रियारूपत्वाभावात्तदर्थकानां जानात्यादीनां धातुत्वमेव न स्यात्, क्रियावाचित्व एव तत्सञ्ज्ञाविधानात् । 'ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्था' इति च । तथा च, व्याकरणस्मृतिरेव तत्र गमिकेत्यर्थः । ननु क्रियाया यत्नोत्तरभावित्वात्तत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य कथं क्रियात्वं व्याकरणस्मृतेस्तु पारिभाषिकत्वाङ्गीकारेप्युपपत्तेरित्यत आहुः **ज्ञानस्य** चेत्यादि । तथा च, पारिभाषिकत्वस्यागतिकगतित्वाद्भगवति ज्ञानप्रयत्नादीनां नित्यत्वेन तत्पूर्वोत्तरभावस्य लौकिकत्वेन च तत्रादूषणत्वान्न ज्ञानस्य क्रियात्वाङ्गीकारे कोपि दोष इत्यर्थः । अत्र 'यस्य ज्ञानमयं तप' इतिश्रुतिरपि अनुग्राहिका ज्ञेया । नन्वेवमाग्रहे किम्बीजमत आहुः **भगवत** इत्यादि । तथा चासम्भवोऽप्रसिद्धिश्च

बीजमित्यर्थः । ननु 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुतेरस्त्येव प्रसिद्धिरिति चेत्तत्राहुः **यागानां** त्वित्यादि । तथा च, सापि प्रसिद्धिराविर्भावोत्तरकाल एव, नत्वनाविर्भाव इति मोक्षाधिकरणे सा न वक्तुं शक्येत्यर्थः । ननु 'तदेजती'त्यादिषु तादृशेप्यस्ति प्रसिद्धिरित्यत आहुः **तदि**-त्यादि । तथा चेदमपि रूपान्तरप्रतिपादकत्वात्तत्तुल्यमेवेत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मादि**त्यादि **तस्मादि**ति । उक्तश्रुत्यादीनामेव चारितार्थ्यात् । ननु तथापि विभागपूर्वसंयोगनाशोत्तर-संयोगानां क्रियागमकानामभावात्कथं तथात्वावगतिरित्यत आहुः **अत** इत्यादि, **अत** इति । अव्यक्ते सच्चिदानन्दातिरिक्ताभावाद्यथा विषयाद्विषयान्तरं गृह्णन्मनः मनो गच्छतीति प्रतीतिमुत्पादयति, न तु हृदयं विहाय गच्छति, हृदय एव तथाभानात् । गमनेऽमनः-स्कत्वापत्तेश्च । तथा ज्ञानमिव प्रकाशस्वभावमव्यक्ते ब्रह्मणि तद्रूपेण वर्त्तमानान् विषयान् प्रकाशकत्वेन क्रमाद्व्यञ्जयद् गच्छतीव प्रतिभाति, तेनालोचनात्मकं ज्ञानमेव भगवतः क्रियारूपमित्यर्थः । तथा च, यथाविर्भावदशायां 'प्राणन्नेव प्राणो भवती'त्यादिश्रुत्या तत्तत्कार्यकर्तृत्वात्प्राणादिरूपत्वं ब्रह्मणस्तथाविर्भावपूर्वदशायां ज्ञानात्मकस्य तस्यैव क्रिया-कार्यकर्तृत्वात्क्रियारूपत्वमितिभावः । ननु भवत्वेवं ज्ञानरूपस्यैव क्रियात्वं, तथापि प्राप्तिः कथं, नहि तदालोचनं जीवः प्राप्नोति, अभिध्यातृत्वस्य भगवदसाधारणत्वादित्या-काङ्क्षायामाहुः **तस्मादि**त्यादि । भगवतो ज्ञानस्यैव गतिरूपत्वाद् भगवतो ज्ञानं यथा भगवद्रूपेण भगवति वर्त्तमानसर्ववस्तुप्रकाशकत्वेन धर्मेण गतिरूपम्, तथा सृष्टीच्छावशगो मुख्यजीवोपि सृज्यमानसर्ववस्तुप्रकाशकत्वाद्गतिरूपः । **गतिं चैतन्यरूपं** सृष्टीच्छावशगं मुख्यजीवं विन्दन्ति, सूत्रोक्तरीत्या तदात्मका भवन्ति । तथा च, तदात्मकत्वमेव प्राप्ति-रित्यर्थः । एतस्य श्लोकस्यायमेवाशय इत्यत्र गमकमाहुः **अत एवे**त्यादि । तथा च, मध्यमकक्षात्वादेव 'नमो नमस्तेऽस्त्वि'तिश्लोके उत्तमकक्षारूपा भक्तिः दास्येन भगवद्रसं मुख्यं प्रापयति । 'यत्कीर्तनमि'तिश्लोके हीनकक्षारूपा पापनाशं करोति । अत्र श्लोके मध्यमक-क्षारूपा ब्रह्मरूपतां सम्पादयति इतिफलभेदविवेकः । **फलभेद** इति स एव गमकः इत्यर्थः । नन्वेवं सति ज्ञानमार्गात् को विशेषः इत्याकाङ्क्षायामाहुः **गतक्लमा** इत्यादि, **वैलक्षण्यमित्यन्तम्** । **अत एवे**ति, अस्मादेव विशेषात् । **उभयत्रे**ति, पूर्वश्लोकेऽत्र च ।

तपस्विन इत्यत्र **तेषां स्वरूपसन्देहमि**ति । केवलकर्मैकनिष्ठाः शुद्धकर्मिणः उत भगवति कर्मार्पकाः शुद्धकर्मिण इत्येवं प्रकारकं सन्देहमित्यर्थः । विवृतौ
२-४-१७
'कूपारामादी'त्यादिपदेन यशोजनकानां काव्यकरणादिरूपाणां कर्मा-न्तराणामपि सङ्ग्रहः । ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इत्यादिवाक्यैः केवलस्य कर्मण एव संसिद्धिसाधनतावगतेः समर्पणे को वा विशेष" इत्याशङ्कायां समर्प-

णादेव संसिद्धिर्न तु केवलेन कर्मणेत्युपपादयिष्यन्तः प्रथमं तदवान्तरभेदरूपस्य तपसस्तथात्वमाहुः **तप** इत्यादि। तपःशब्दस्य सन्तापार्थकधातुनिष्पन्नत्वादर्थस्य च कृच्छ्रादिरूपत्वात्तादृशं तत्सन्तापात्मकम्। तपस्तु **पाकवत्साधनपर्यवसायि**, पाकः अन्नादिविक्लितिः, सा यथा सुखसाधनीभूते भोजने पर्यवस्यति, तथेदमपि देहेन्द्रियाणि पाचयत्सुखसाधनीभूते भोगे पर्यवस्यतीति **न सुखं प्रयच्छति,** न सुखदमित्यर्थः। ननु पाकजन्यस्य तापस्यान्यनिष्ठत्वेन तपसश्च स्वनिष्ठत्वेन वैलक्षण्याद् अग्रे सुखलाभदर्शनाच्च सुखदत्वमङ्गीकार्यमित्यत आहुः **नहीत्यादि**। सुखानुभवदशायां क्लेशराहित्यदर्शनेन सन्तापात्मकस्य तपसस्तदानीमभावान्न तस्य सुखदत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमित्यर्थः। ननु 'तपसा देवा देवतामग्र आयन्' तपसर्षयः सुवरन्वविन्दन् तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीस्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः परमं वदन्ती'त्यादिश्रुत्युन्नीतविधिभिस्तपसः फलदातृत्वस्य विहितत्वाद्देवत्वादिद्वारास्तु तपः सुखदमित्यत आहुः **विहितत्वादित्यादि**। उक्तरीत्या विहितत्वात् साक्षात्सुखददेवत्वादिलक्षणफलदानेपि **दातुस्तपसः** सम्बन्धाभावाद्देवत्वादिकं जनयित्वोपक्षयेन सुखकरणत्वस्याशक्यवचनतया सुखेन सह सम्बन्धाभावात् साधनपर्यवसायित्वमेव, न तु सुखदत्वमित्यर्थः। ननु केवलतपसः सुखसम्बन्धाभावकथने भगवदाज्ञप्ततपःफलबोधकस्य 'ब्रह्मणे दर्शयन् रूपमि'त्यादिवाक्यस्य विरोधः स्यादित्यत आहुः **आज्ञामात्रेत्यादि**, भगवदाज्ञामात्रेण। **तथाकरणेपि** भगवद्विचारानुरूपतपःकरणेपि **स्वात्मसमर्पकत्वेनैव तद्बोधनाभिप्रायात्**। 'तपोधन' इत्यादिप्रयोगेण तपोरूपं यत् स्वं धनं तेन सहित आत्मा स्वात्मा, तत्समर्पकत्वेनैव तस्या आज्ञाया बोधने तथा ज्ञापनेऽभिप्रायात्। मदीयः सन् तपः कृत्वा मामर्पयेत्येवं प्रकारकभगवत्तात्पर्यात्। न केवलतपसा तादृक्फलम्, अपि तु समर्पिते तपसि भगवतैव तादृशं फलम्, अतो नोक्तवाक्यविरोध इत्यर्थः। स चाभिप्रायः सप्तमाध्याये 'तप्तं तप' इत्यत्र नवमे च 'दुस्तोषः कूट्योगिना'मित्यत्र स्फुटो भावी। ननु दृष्टद्वारा मास्तु तपसः सुखसाधनत्वमदृष्टद्वारा तत्कल्पने को दोष इत्यत आहुः **अदृष्टेत्यादि**। तथापि **फलजनने मानाभावात्**, दृष्टेन समर्पणेनैव फलसिद्धौ सम्भवत्यामदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, तत्कल्पने प्रमाणानुपलम्भात्। ग्रहिलतयाऽदृष्टाङ्गीकारेपि 'कर्षयन्त' इतिवाक्ये भूतग्रामकर्षणरूपबाधश्रवणाच्च नादृष्टद्वारापि तत्कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः। नन्वेवं सति 'फलमत उपपत्तेरि'तिन्यायेन साक्षात् परम्परया वा भगवत एव फलदातृत्वाद् भगवदाज्ञप्तेपि तपसि सन्तापात्मकत्वतौल्येन साधनपर्यवसायित्वस्यापि तौल्यात्केवलतपस्यपि यथा कथञ्चिद्भगवतैव यदा कदाचित्सुखसम्भव इति को विशेषः समर्पणे इत्यत आहुः **मत्त** इत्यादि **करोतीत्यन्तम्**। 'सुखं दुःख'मित्यारभ्य 'मत्त एव पृथग्विधा' इत्यन्ते वाक्ये स्वस्यैव **सुखहेतुत्वव्यपदेशात् परम्पराकल्पने** मानाभावात् भगवदाज्ञप्तमपि तपः देहेन्द्रियादिपाचनेन तेषां **भगवत्क्रीडौपयिकतां सम्पादयद् देहं भगवद्योग्यं**

करोति, भगवद्विचारितकार्यकरणक्षमं करोति। तथा सति तदा प्रसन्नः स्वयं साक्षादेव सुखं प्रयच्छतीति अयमेव विशेष इत्यर्थः। ननु फलस्य तौल्ये परम्परयैव तदस्तु को दोष इत्यत आहुः **यत्त्वित्यारभ्यार्हतीत्यन्तम्।** तथा च, परम्परादृतेऽयं दोष इत्यर्थः। नन्वेवं दानेन भगवान् किं साधयतीत्यत आहुः **एवमित्यादि।** एवं तन्निर्बन्धेन अवशिष्टानि भोग आच्छिन्ने तत्करणार्थमुर्वरितानि अकृतभोगानीति यावत्। तादृशान्याच्छिन्नभोगानि देहेन्द्रियाणि शोधयति, स्वकार्यकरणक्षमानि करोतीत्यर्थः। एवं सति भगवद्विचारितानुपूर्वीकतपःकरणे भगवदीयत्वम्। विहितेन कृत्वा समर्पणे शुद्धकर्मित्वम्, असमर्पणेऽशुद्धत्वम्, अविहितकरणे चासुरत्वमिति तत्स्वरूपविवेकः। इदमेवं 'यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्' 'अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते' 'अभिसन्धाय तु फलं' मूढग्राहेणात्मनो यदि'-त्यादिवाक्यैर्भङ्ग्यन्तरेणोच्यते इति ज्ञेयम्, तेन सर्वमनवद्यम्। एवं तपसः साधयित्वा दानस्यापि साधयन्ति **दत्तेत्यादि प्राप्तिरित्यन्तेन।** ननु 'दानयज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारꣳ सर्वभूतान्युपजीवन्ति दानेनारातीरपानुदन्त दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्वं प्रतिष्ठितं, तस्माद्दानं परमं वदन्ती'त्यादिश्रुत्या दानस्य परमत्वबोधनादस्तु केवलक्षेमसाधकत्वमिति पूर्वपक्षनिरासे तुः। तथा च, दानस्य तथात्वेपि दत्तद्रव्यस्येत्याद्युक्तरीत्या द्रव्यस्य तथात्वात् केवलदानस्य न फलसाधकत्वं निश्चितम्, अपि तु द्रव्यविनियोगसहकृतस्यैव तन्निश्चितम्, अन्यथा'ऽर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोपि दुष्करः'। 'अपात्रेभ्यश्च दीयते तत्तामससमुदाहृतं' 'सत्यं ब्रवीमि वध इत्सतस्य' 'दीयमानं रुदत्यन्नमि'त्यादीनि वाक्यानि विरुध्येरन्। अतः द्रव्यविनियोगसहितस्यैव दानस्य फलसाधकत्वात्तद्विनियोगस्य च ज्ञातुमशक्यत्वाद् भगवत्कर्त्तव्यभूते तस्य सम्प्रदानस्य पोषणे दानक्रियायाः पर्यवसानात्। यस्य भक्तादिरूपस्य सम्प्रदानस्य पोषणं भगवता कर्त्तव्यमस्ति तत्रैव दानक्रियायाः फलसाधकत्वं पर्यवस्यति। पात्रापात्रविवेकबोधकशास्त्रे तदसमर्पणे 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर ईश कुर्युरि'तिवाक्येन सर्वस्य भगवदीयत्वाद् दत्तस्य भगवत्यसमर्पणे स्वातन्त्र्ये दानार्थमपि ततः स्वयं ग्रहणेन स्वातन्त्र्ये **सुतरां न क्षेमप्राप्तिः।** चौर्येण प्रत्युतानिष्टमिति तपोवदस्यापि व्यवस्थेत्यर्थः। एतेन 'ददासि यत्' 'दातव्यमिति यद्दानमि'त्यादीन्यपि पूर्ववदेव ज्ञेयानि। एवं दानस्य साधयित्वा यशोजनकेषु कूपारामादिष्वतिदिशन्ति कूपेत्यादि। **दानवदेव तस्य निर्णय** इति। कूपादौ पशुमनुजपातादिना क्षारकटुभावादिना वाऽपेयत्वे, आरामादौ शुष्कीभावे, चौरजारमद्यपादिभिरुपद्रुतत्वे तत्कर्तुः पापमेव निमित्तमन्यथा सर्वत्र तथा स्यात्। एवं सति तत्कर्मणोपि कूपादिविनियोगसहितस्यैव फलसाधकत्वाद्विनियोगस्य च ज्ञातुमशक्यत्वात्तदसमर्पणे स्वातन्त्र्ये पूर्वोक्तपापभावित्वम्। सद्विनियोगेपि स्वाम्यस्य करणादेव कुधीत्वम्। समर्पणे तु विश्रामजनकेत्याद्युक्तरीत्या तस्य कूपादिकर्मणो निर्णय इत्यर्थः। काव्येपि 'न

तद्वचश्चित्रपदं' 'तद्वाग्विसर्गो जनता' इत्यादिवाक्यैस्तथात्वं स्पष्टम् । अत्रापि 'यत्करोषि' 'कार्यमित्येवे'त्यादीनि पूर्ववदेव ज्ञेयानि । अथ योगस्य तथात्वं साधयन्ति **मनस्विन** इत्यादि । अत्र 'मनस्वि'शब्दो दानशौण्डे युद्धवीरे अन्येषु च तादृशेषु प्रयुज्यते, तत्र योगिपरामर्शे किं बीजमित्याशङ्कानिरासे तुः । **मनस्विशब्दवाच्या योगिन एव** । तत्र हेतुः, **न** इत्यादिः । **विचारिता** इति । तथा चाग्रे निराकार्यत्वाभावे पूर्वं न ते विचारिताः स्युः । अतो न पुनर्निराकार्यास्तथाप्यत्र तदुक्तिस्तु 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन'मिति धर्मप्रकरणे पाठेन प्राकरणिकत्वाज्ज्ञेया । ननु 'योगेनैव दहेद्देहं धारणाभिश्च किल्बिषा'नित्यादिवाक्यैर्योगस्य पापनिवारकत्वस्मरणात्कुतो न क्षेमप्राप्तिरित्यत आहुः **सर्वेषामि**त्यादि, **सम्भवती**त्यन्तम् । तथा चैतान्यपि वाक्यानि समर्पणपराण्येव । एवं पूर्वत्रापि यथासम्भवं ज्ञेयानि । एवं योगस्य साधयित्वा श्रौतस्मार्तधर्मस्यापि तथात्वं साधयन्ति **धर्ममार्ग** इत्यादि । **आदि**पदेन '**वासिष्ठोह** सात्यहव्य' इतिश्रुत्युक्तोपाख्याने भगवदसमर्पणहेतुकसृञ्जयपराभवोक्तेः । सापि स्मार्यते । श्रुतिस्तु वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽपि यजोयज्ञे यज्ञं प्रत्यतिष्ठिपा यज्ञपताविति सहोवाच यज्ञपताविति, सत्याद्वैसृञ्जयाः पराबभूवुरिति होवाच, यज्ञे वा यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमानस्यापराभावायेती'ति । सप्तम्यन्तेन यज्ञपदेन 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुत्युक्तो भगवानुच्यते । प्रतिष्ठाप्येत्यनेन च समर्प्य इति । अन्यथा स्वरूपेण यज्ञस्य स्वस्मिन् सत्त्वात् को वा प्रतिष्ठापदार्थः स्यादिति । तथा चोक्तवाक्यादिषु कीर्तनादसमर्पणादिभिर्नाशसम्भवोक्तेस्तदभावाय समर्पणं युक्तमित्यर्थः । सुमङ्गलपदोक्ताः सदाचारास्तु सर्वानुगाः पूर्वोक्तविचारेणैव विचारितप्राया इति पुनर्न विचारिताः । नन्वत्र कीर्त्तिपुरःसरं नमने किं बीजमित्याकाङ्क्षायां फलोत्कर्ष एव बीजमिति सदृष्टान्तमाहुः **लोकेपी**त्यादि । **कालनाशः**, कालेन पदार्थनाश इत्यर्थः । भगवदीयानां भगवति समर्पितानां तपआदीनामित्यर्थः । ननु यत्पुरःसरं नम्यते सा कीर्त्तिः का वेत्यत आहुः **मार्गत्रये**त्यादि । **अन्येषां** पद्यत्रयोक्तविधेभ्यो भिन्नानाम् । **तत्र** भक्तिमार्गे ज्ञानमार्गे वेत्यर्थः ।

किरातेत्यस्याभासे **त**दिति । तस्माद् उक्तभगवद्वाक्यादित्यर्थः । अत्र कोटि-
२-४-१८ द्वयकथनेन 'वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तर्व्यवस्थितिः । न शौरिचिन्ताविमुखजनसंवादवैशसमि'तिस्मारितं ज्ञेयम्, अन्यथा **किराते**तिपद्योक्तिरसङ्गता स्यादित्यर्थः । विवृतौ **प्रभविष्णुत्वमि**ति प्रकर्षेण सत्तासम्पादकत्वमित्यर्थः । ननु भगवदाश्रितत्वमात्रेण चेच्छुद्धिस्तदा भगवतो विश्वाधारत्वेन दुष्टदैत्यानामपि तदाश्रितत्वात्तेपि शुद्ध्यन्तामित्यत आहुः **अपे**त्यादि । **निवारित**मित्यन्तम् । तथा च, "अप"

नामातिशयोधिकः व्याप्तो वा परितो वा आश्रयः अपाश्रयो, यो भगवानपाश्रयो येषां ते यदपाश्रयाः, तानाश्रयन्त इति **यदपाश्रयाश्रयास्ते शुद्ध्यन्तीति** कथनाद्येषां यथाकथञ्चिदाश्रयस्ते न शुद्ध्यन्तीत्यपोपसर्गेणायाति। **तेन** हेतुना तेषां शुद्ध्याश्रयत्वं निवारितमित्यर्थः।

स एष इत्यत्र। ननु प्रसादस्यैव साधनत्वे स एष भगवान् प्रसीदतामित्येव वक्तव्यं विशेषणान्तराणां किं प्रयोजनमित्यत आहुः **अन्यत्त्वित्यादि**।
२-४-१९
तथा च, साधनान्तरोपक्षयज्ञापनमेव प्रयोजनमित्यर्थः। ननु प्रसादे कथं सर्वसाधनोपक्षय इत्यपेक्षायामाहुः **लोकेत्यादि**। तथा च, लोकादेर्भ्रान्तित्वात्प्रमाणाकुलीभावे तदुक्तसाधनानामपि तथात्वात्तत्प्रमित्याद्यर्थं प्रमेयप्रसाद एवावश्यक इति तथेत्यर्थः। ननु कथमिदं विनिगन्तव्यमित्याकाङ्क्षायां कारिकाभ्यां श्लोकार्थं सङ्गृह्य विनिगमनोपायमाहुः **तत्रेत्यादि**। एते आत्मादिपदोक्ता अधिकार्यादयोऽ**प्यापाततः प्रसादहेतवः प्रोक्तास्तस्मादापातप्रतिपन्नान्निश्चितं प्रार्थनमेव** श्रेष्ठम्। तत्र हेतुः **सम्प्रार्थने हीत्यादि**। तस्मादत्र श्लोके साधननिश्चय एव क्रियते, अन्यथा प्रसादातिरिक्तं साधनान्तरमेव प्रार्थयेदतस्तथेत्यर्थः। अत्रा**त्मवतामिति**पदे आत्मा चात्मा चात्मानौ, तदुभयवतामित्यर्थो विवक्षित इत्यभिप्रेत्याहुः **आत्मशब्देनेत्यादि करोतीत्यन्तम्**। मयडत्र प्राचुर्य इत्यभिप्रायं स्फुटीकुर्वन्ति **तन्निरतये**त्यादि। तेन सिद्धमाहुः **तत** इत्यादि। तथा च **'यमैवेष'** इति श्रुत्या 'अनुमृग्यदाशुष' इति पूर्वं निर्द्धारणेन च दानं विनाधिकारप्रमाणाभ्यां तत्फलं न लभ्यत इति दानं प्रसादाधीनमिति तत्रैव सर्वसाधनोपक्षयात् स एव साधनमित्यर्थः। ननु तर्हि उत्तरकाण्डोक्तया गुरूपसत्त्या लभ्योऽस्त्विति चेत्तत्राहुः **सतामित्यादि**। तत्र हेतुः **यत** इत्यादि। 'तज्जनितमिती'त्यत्र **इति** हेतौ। ननु ते तु प्रसन्नश्चेत्प्रत्यक्षोभूत्तर्हि तत्तर्कितं फलजनकमिति निश्चितम्, तथा सति तदुपसादनेन तदुक्तं कर्त्तव्यं, किं प्रार्थनयेत्यत आहुः **तत्रेत्यादि**। तथा च, यथा तत्र प्रत्यक्षं गमकं तदतिरिक्तस्वरूपतत्प्रसादप्रकाराणां शब्दो गमक इति प्रमाणयोः परस्परविरोधे प्राप्ते विहितकरणेनैव तेषां तथासामर्थ्यात्तत्प्रत्यक्षस्य शब्दोपजीवकतया न तद्बाधनसामर्थ्यम्। तस्य कार्यलिङ्गकानुमानगृहीतत्वाच्छब्दो न तं बाधितुं शक्नोतीति समानबलतायामुभयसामञ्जस्यार्थं स्वरूपसाधनयोस्तावन्मात्रत्वाभावो निश्चीयत इत्यर्थः। ननु यद्येवं स्यात्ते तावन्मात्रत्वाभावमवगच्छेयुस्ततश्च न कल्पयेयुरतो नैवमत आहुः **ते त्वित्यादि**। (तथा च, यद्यपि) तथापि, तेषामेकसाधनकत्वाभावात्तद्विकल्पे प्राप्ते व्यवस्थापकत्वाभावान्मम केन साधनेन प्रसाद इत्यनिश्चये प्रसादप्रार्थनमेव युक्तमित्यर्थः। तदेतद्धृदिकृत्वाहुः **तस्मादित्यादि**, **तस्मादिति**, प्रसादसाधनेषु स्वोपकारकत्वेनैकतरस्यानिश्चयात्। फलितमाहुः **तस्मात्प्रार्थनायामित्यादि**। **तस्मादिति**। एवं शास्त्रतर्काद्यालोचने प्रार्थनाया एवोपकारकत्वनिर्णयात्।

श्रियः पतिरित्यत्र । प्रसादप्रार्थनायामधिकारिणं निश्चेतुं श्लोकमवतारयन्ति **यदि प्रार्थनायामि**त्यादि, **साधारण्यादि**ति । एतस्यैव विवरणम**न्यस्याप्रा-**
२-४-२०
र्थितत्वादिति **सामान्येपी**ति प्रसाद इत्यर्थः । **रूपमि**ति प्रार्थनीयस्य धर्मं **तद्येषामि**त्यादि । तथा च, ये पतित्वेन भगवन्तं नानुसन्दधते त एवानधिकारिण इति तादृशैरेव प्रसादप्रार्थने क्रोधः नेतरान्प्रतीतिबोधनाय मन्दादींस्त्रिविधानधिकारिणः क्रमेण वदन् तत्र प्रथमं मन्दानां पतिरिति निरूपयतीत्यर्थः । **भगवत्पतित्वज्ञापकमि**ति, भगवतः सर्वयज्ञपतित्वज्ञापकम् । तथा चैवमनुसन्धाय प्रार्थने भगवतो न क्रोध इत्यर्थः । **यत्कामयेतेति पाठे,** यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तदित्यस्याध्याहारः । **अल्पविशेषैरि**ति, उत्तमकुलोत्पन्नादिरूपप्रकर्षयुक्तैः । **फलमुखते**ति प्रार्थनायाः **फलमुखता** । **स्वनिष्ठत्वे सति साधनतामि**ति, उपभोज्यनिष्ठत्वे सत्युपभोगसाधनताम् । तत्र गमकं **न ही**त्यादि, **स्वतन्त्र** इति उदासीनः । **क्रियारूपोपि जात** इति, तथाभवनं च वृद्धानां युवत्यादिना भगवदवतारोत्तरं केवलानामपि सात्यकिप्रभृतीनां 'सौवीरराजमहिषीं भोजां नाम हरद्बलादि'त्यादिषु भारतीयवाक्येषु पराक्रमवर्णनाज्ज्ञेयम् । **अत** इति एवं कृपाकरणात् । **क्रियासाध्यरूप** इति, जन्यफलरूपः । **गुणेष्विति** भगवदीयेषु गुणेषु लीलासु च । **औपचारिकमि**ति दूरस्थतया प्रार्थितदानादक्रोधाच्च तथेत्यर्थः ।

यदङ्घ्र्यनुध्यानेत्यत्र **प्रक्षालनमात्रेणे**ति । बुद्धिप्रक्षालनमात्रेण । **स्पष्टं न भवती**ति, अधोक्षजत्वेन लौकिकप्रमाणागम्यत्वाद्वेदे च निरुक्तत्वश्रावणा-
२-४-२१
त्तथेत्यर्थः । बुद्धिरत्र ज्ञानजनकं पदार्थान्तरमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति । तत्र केन प्रकारेण पश्यन्तीत्याकाङ्क्षायामुपपादयन्ति **बुद्धिरि**त्यादि । ननु बुद्धेर्वस्तुप्रकाशकस्वभावत्वे तेनैव विषययाथात्म्यस्फूर्तिसम्भवाद्बुद्धिक्षालनस्य को वाऽत्रोपयोग इत्याहुः **से**त्यादि, सा उत्पन्नापीत्येवं योजना । **स्वावरणाद्विषयावरणादि**ति, स्वावरणकृताद्विषयावरणात् । बुद्ध्यावरणञ्च मायाकृतव्यामोहविषयतादिकृतं ज्ञेयम्, तच्च नवमाध्याये स्फुटीभविष्यति । तथा च बुद्ध्यावरणतिरस्कारार्थं क्षालनमावश्यकमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां बुद्धिजनकत्वात्तान्येव क्षालनीयानि किं तस्याः क्षालनेनेत्यत आहुः **इन्द्रियाणामि**त्यादि । तथा च, क्षालितेषु तेषु बुद्धिमात्रमुत्पत्स्यते न तु यथार्थबुद्धिरिति तत्क्षालनं नात्रोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु शुद्धेष्विन्द्रियेषु जाते च विषयसन्निकर्षे तद्विषयकबुद्धावुत्पन्नायां कुतो न याथात्म्यस्फूर्तिरित्यत आहुः **विषयमात्रमि**त्यादि । तथा च, तादृशभ्रमदर्शनेन बुद्धिक्षालनाभावादेव न याथात्म्यस्फूर्तिरिति तदावश्यकमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि, अतः बुद्धित्वेन विषयत्वेन कार्यकारणभावात् । **सामर्थ्यन्तर्वशात्** स्वगतेन्द्रियगतगुणदोषव-

१ 'गत'स्थाने 'गण'पाठः ।

शात् । **तत्र** शुद्धसामग्रीसमवधाने । ननु बुद्धेस्त्रिक्षणावस्थायित्वनियमेन क्षणान्तरे नाशात् कृतमपि क्षालनमप्रयोजकमित्यत आहुः **अत्रे**त्यादि । तथा च, तस्याः स्थिरत्वाङ्गीकारात्तदावश्यकमेवेत्यर्थः । ननु जातिव्यक्त्योर्भेदाभावे घटपटाद्यनुगताकारप्रतीतिबाधप्रसङ्ग इत्यत आहुः **एक एवे**त्यादि, यथा घटानयनापसारणपौनःपुन्ये एकेनैव प्रतीतिसिद्धिस्तथाऽनेकधा भवनेपीति प्रतीत्यबाध इत्यर्थः । न च विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वनियमेन जात्यभावे घटत्वज्ञानाभावाद् घटोयमिति ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, इन्द्रियेण पदार्थज्ञानोत्तरं शब्दसंस्कारादिसहकृतया बुद्ध्या पृथुबुध्नोदराद्याकारे निश्चिते तमादाय सुखेनोदयसम्भवात् । न च प्रतीतौ विलम्बाभावान्नैवमिति वाच्यम्, अभ्यासादेव सिद्धेः । अत एव प्राथमिकप्रतीतौ विलम्बोपि युज्यते । केवलविशिष्टज्ञानस्थलेऽतीन्द्रियस्य विशेषणज्ञानस्य स्वीकारे मानाभावान्न तेनाविलम्बसिद्धिः । ननु जात्यभावे सामान्यप्रत्यासत्तेरप्यभावाद् घटत्वेन रूपेण सकलघटज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गः, न चेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या, धूमत्वेन वह्नित्वेन (सामान्य)व्याप्तिग्रहे तदुपयोगाद् इति चेत् न, एकस्यां व्यक्तौ धूमवह्निव्याप्तिग्रहे जाते तस्य ज्ञानस्य स्थिरत्वेन भूयोदर्शनाद्यार्द्र्ये सति पुनर्धूमान्तरेण तद्बोधनान्निर्वाहे सामान्यव्याप्तिग्रहस्यानावश्यकत्वात्तदावश्यकत्वेऽपि समानाकारत्वमादायैव सामान्यव्याप्तिग्रहसम्भवादपि न जात्यपेक्षेति । एवञ्च, शक्यतावच्छेदकत्वमप्याकारस्यैव ज्ञेयम् । स चाकारो ज्ञाने प्रकाशात्मा, इच्छायामाशंसात्मा, सुवर्णे विलक्षणरूपात्मा, घटे पृथुबुध्नोदराद्यात्मा, इत्येवमादिरूप ऊह्यः । तेनैव च शक्तिग्रहस्मरणमिति न काचिदनुपपत्तिः । एवञ्च, त्वप्रत्ययोप्याकारमेव वक्ति । सत्तापि सदाकार एव, पदार्थोपि व्यक्त्याकृती एवेत्याद्यपि ज्ञेयम् । अत एव चित्रकेतूपाख्यानेऽगिरोवचने 'देहदेहिविभागोयमविवेककृतः प्रभो । जातिव्यक्तिविभागोयं यथा वस्तुनि कल्पित' इत्युक्तम् । ननु शब्दोत्पत्तिनाशयोः सार्वजनीनत्वात्पदार्थमात्रनित्यत्वं त्वसम्भवि । तथा चार्द्धजरतीयापत्त्या किमन्तर्गडुनानित्यत्वेनेत्यत आहुः **तथा शब्दे**त्यादि । यथान्येषामेकत्वेपि अभिव्यञ्जकतारतम्येन ह्रस्वदीर्घस्थूलसूक्ष्मगुरुलघ्वादिरूपेणाभिव्यक्तिस्तथाशब्दैक्ये [1] शब्दाभिव्यञ्जकव्यापारतारतम्येन ह्रस्वदीर्घादिकखादिरूपेणाभिव्यक्त्यान्यतिरोभाववत्तिरोभावेन (नै) च प्रतीत्युपपत्तेः । इदं यथा तथा **प्रस्थानरत्नाकरे** व्युत्पादितमस्माभिः । **शब्दानां** पदार्थान्तरतुल्यानां **नित्यता तु सर्वैरेवाभियुक्तैः** **तथे**ति तत एव प्रमातव्येत्यर्थः । तदुक्तां सम्मतिमाहुः **नित्ये**त्यादि । दूषणान्तरमाहुः **आश्रये**त्यादि । नष्टायां व्यक्तौ जातिः समवायश्च व्यक्त्यन्तरे तिष्ठतः, सर्वव्यक्तिनाशे तु कालादिषु काले वा तिष्ठत इत्येतद्भ्रमकस्य प्रमाणस्याभावाद् अनुगतप्रतीतेराकारेणैव निर्वाहात् महाप्रलये च ज्ञानसामग्रीलयेन तत्स-

१ "नै"ति अत्र अधिकं भाति ।

त्ताग्राहकाभावात्तथेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वाच्छब्दमात्रेण प्रत्यक्षविरुद्धं नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्यत आहुः **दृष्टेत्यादि** । तथा च, यथा दृष्टस्य मण्यादेः पदार्थस्य केवलप्रत्यक्षेण याथात्म्याज्ञाने शास्त्रतस्तदवगतेः प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यम्, तथात्रापि शब्दापेक्षया प्रत्यक्षस्य दौर्बल्यमित्यर्थः । फलितमाहुः **अत** इत्यादि, अतः प्रमाणान्तरानपेक्षस्य शास्त्रस्य बलवत्त्वाद् इति, अस्मिन्नर्थे 'स एकधा भवति त्रिधा च नवधे'त्यादि छान्दोग्यश्रुतिबलात्तथेत्यर्थः । अनेकपदार्थकल्पने गौरवरूपं दूषणान्तरमप्याहुः **बह्वित्यादि** । बहुकल्पनाश्च अनेकव्यक्तितत्तद्ध्वंसप्रागभावादीनां ज्ञेयाः । सिद्धान्तमाहुः **अत** इत्यादि, अतः कल्पनालाघवात् प्रामाणिकत्वाच्च । नन्वेवं सति शास्त्रेणैव बुद्धिः शुद्ध्यतां किञ्चरणारविन्दानुध्यानेनेत्यत आहुः **शोधकेत्यादि, तथात्रापीति**, बुद्धावपि, बुद्धिर्भगवच्चरणारविन्दानुध्यानसिद्धा सती भगवत्स्वरूपयाथात्म्यं पश्यतीत्यर्थः । **दोषावृतत्वादिति**, दोषाश्च कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादय आन्तरा ज्ञेयाः । **अत एव** इति, बुद्धिशोधकत्वादेवेत्यर्थः । नन्वभ्यासादिना बुद्धिशुद्धावपि विषयदोषेण भ्रमादिदर्शनाद्विषयशोधनं विना केवलधीशोधनं नातीवोपयुज्यत इत्यत आहुः **विषयेत्यादि** । **विषये** शुक्त्यादौ **दोषो** भ्रमजनको नास्त्येव । यदि स स्याद्विशेषदर्शनोत्तरमपि भ्रममुत्पादयेत् । विशेषदर्शनोत्तरं भ्रमानुत्पादनान्न तत्र स दोषः, किन्तु तत्रापि बुद्धिदोष एव भ्रमोत्पादकः इति बुद्धिशोधनमुपयोग्येवेत्यर्थः । एतेनेन्द्रजाल(कौलिच)चमारादयोपि व्याख्याता ज्ञेयाः । ननु 'यदेवाप्रतिरूपं पश्यति' इत्यादि श्रुत्या विषये अप्रतिरूपत्वबोधनात् कथमेकान्ततो विषयस्य निर्दुष्टत्वमित्यत आहुः **सुतरामित्यादि** । तथा च, ज्ञानिदशायामिन्द्रियाणां पाप्मविद्धतयाऽप्रतिरूपत्वं भासतां नाम, तथापि प्रस्तुतविषये तदापि तदसंभवाददुष्टत्वमेवेत्यर्थः । ननु कपिलादिवाक्यादपि वस्तुयाथात्म्यज्ञानसिद्धेः किमङ्घ्र्यनुध्यानेनेत्यत आहुः **किञ्चे**त्यादि । अतः परस्परविरुद्धत्वात् **तस्मादङ्घ्र्यनुध्यान**प्रतिबन्धनिवृत्तेरपि भगवत्कार्यत्वात् ।

२-४-२२ **प्रचोदितेत्यत्र तद्भवतीति**, गुणानुकथनं भवति । **आवश्यकमिति**, तेन विना कार्यजननादर्शनात्तथेत्यर्थः । सर्वपदार्थानां तिरोहितत्वे तद्विषयकानुभवाभावात्तत्स्मृतिर्भवतु, परन्तु, तदानीं भगवतोप्यगोचरत्वात्तदनुभवः कथं भवतीत्यपेक्षायामाहुः **योगवदित्यादि** । इदञ्च **'वितन्वते'**त्यस्य तात्पर्यम् । वितानस्य सजातीयसंवलन एव दर्शनादिति । **तेनेति** सानुभवेन स्मरणेन । **हृदेति** मनसा । तथा चानुध्यानात्प्रार्थितेन भगवता स्मृतिविताने वाक्प्रेरणे च कृते नित्यवाणीप्रादुर्भावो ब्रह्मणोभून्न केवलयोगेनेति भगवद्ध्यानमावश्यकमिति भावः । ननु कथमेवं भगवतः प्रेरणावश्यकतेत्यत आहुः **न हीत्यादि**, अयमर्थः **सरस्वतीपदेन** सूच्यते । **किलेत्याश्चर्ये** । **अत** इति प्रेरणस्यावश्यमपेक्षितत्वादित्यर्थः ।

भूतैरित्यत्र कारिकायां **सर्वत्रे**ति, सर्वदेहेष्वित्यर्थः । विवृतौ, **सर्वत्रे**ति श्रुतिपुराणेषु। **स्वस्ये**ति शुकस्य। **अत एवे**ति सम्भोगार्थत्वादेव। दक्षिणेऽक्षिण
२-४-२३ इन्द्र इत्युपाख्यानं च वाजसनेयिनां मण्डलब्राह्मणे प्रसिद्धम्। तत्र च, 'स एष एवेन्द्रो योयं दक्षिणेक्षन् पुरुषोथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्नासिकां तस्माज्जायाया अन्तेनाश्नीयादि'त्यादिना वामेऽक्षिण इन्द्राणीस्थितिं बोधयित्वाऽग्रे 'तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभूय भवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतो यह तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद इव भवत्येवं हि हैवैतसंविद इव भवति दैवः ह्येतन् मिथुनं परमो ह्येष आनन्द' इत्याद्युक्तम्। **तच्च, एतत्परमेव** सम्भोगार्थशयनपरमेवेति यथा तत्र तद्रूपेण स्थितिस्तदर्था, तथा भगवतो हृदि स्थितिरपि भोगार्थेत्यर्थः। ननु शयनमात्रेण भोगे सम्भवति षोडशात्मकः किमिति भवतीत्यत आहुः **जड** इत्यादि। जडे नीरसे शब्दादिरूपे विषयपञ्चके। तथा च, तदात्मकतया तेषां सारस्यसम्पादनाय तथाभवतीत्यर्थः। सारस्यसम्पादकं रूपमाहुः **भगवानि**त्यादि। तथा चानन्दमयत्वेन सम्पादयतीत्यर्थः । नन्वानन्दमयत्वे कुतो रसेप्सेत्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । तत्र हेतुः **स्त्री**त्यादि, **अत** इति। 'स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, इत्यादिश्रुतिभिर्भेदं विना रसानाविर्भावेन भोगासम्भवात्तेन तथा भोगार्थं 'स आत्मानमेव द्वेधाऽपातयत्ततः पतिः पत्नीश्चाभवतामि'ति भेदरूपमात्मानं विधाय तस्मिन् भेदरूपे आत्मनि मूलरूपे स्वस्मिन् प्रविष्टे बहुधाभिन्न इत्यर्थः। अत एव तत्र 'तिरोसानी'त्यादि कथनं सङ्गच्छते इति ज्ञेयम्। तर्हि तत्रेवात्र देहधारणं कुतो नेत्यत आहुः **देहे**त्यादि । ननु गुणानां कथं षोडशत्वमित्यत-आहुः **यद्यपी**त्यादि। **स्थानविशेषे** नेत्रादिगोलकरूपे। एवं मनसोप्यतीन्द्रियत्वेन तज्जनितमपि विषयध्यानादिसम्भवं सुखं हृदयरूपे गोलक एवेति त्वचो व्यापकत्वात्तस्या एव सुखजनकत्वमित्येकादशत्वमिन्द्रियप्राधान्येन पञ्चत्वं विषयप्राधान्येनेत्येवं षोडशेत्यर्थः । ननु प्राधान्याप्राधान्ययोः कथं निर्णय इत्यत आहुः **भोगे**त्यादि। तथा च, यथोष्णकाले बह्वम्बरालङ्कारादिपरिधाने इन्द्रियाणामरुचावपि राज्यसुखानुभवाय महाराजेन तदापि तत्क्रियते सभायां रहसि च, तथेन्द्रियरुच्युपभोगाः क्रियन्ते, तद्वदित्यर्थः । **अत** इति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तयोर्निर्णयात्। एतेन सिद्धमाहुः **एवमि**त्यादि। षोडशात्मकत्वेनानन्दजनकत्वे विषयेन्द्रिययोः सुखोत्पत्तौ 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुत्युक्तं भगवन्माहात्म्यं तथेत्यर्थः । अत्रालङ्कृषीष्टेत्यलङ्काररूपेण भगवत्प्रवेशप्रार्थनया पुरुषरूपत्वादिकथनेन च भगवतः पुरुषभूषणत्वमुक्तं भवति, तेनापि 'निगमकल्पतरोरि'तिव्यासोक्तावुपपत्तिरुच्यते। बीजनिष्ठरसस्यैव फले सत्त्वेपि बीजे तदनभिव्यक्तेरिति दिक्।

---

१ "शयन"स्थाने "स्थिति"पाठः।

नमस्तस्मा इत्यत्र **ज्ञाननिष्ठयोग्यते**ति । ज्ञाननिष्ठानां पानयोग्यतेत्यर्थः । ननु भारतादेः कथं प्रपञ्चविस्मारकत्वमत आहुः **मोक्षे**त्यादि । ननु मोक्षफल-
२-४-२४
कत्वमन्यत्रापि कथ्यत इति कथमत्रैव तदाश्वास इत्यत आहुः **वक्तुरि**त्यादि । **पानेच्छाप्रतिबन्धे**पीति, अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य शान्तिपदार्थत्वेन सौम्यानां च तद्वत्त्वेन तया पानेच्छाप्रतिबन्धेपीत्यर्थः । तथा च, दृष्टान्तस्य यथा इच्छोद्बोधकत्वम्, तथा दार्ष्टान्तिकस्यापीति हेतुता बोध्यते ।

तदेवेत्यत्र **तादृशमुखेने**ति भगवन्मुखेनेत्यर्थः । **नात्र पुनरुक्तिरि**ति पुनः करण-दोषोक्तिर्नेत्यर्थः । **उभयत्रे**ति, अभ्यधादाहेति क्रियाद्वयेपीत्यर्थः । साक्षा-
२-४-२५
त्सदप्रयोजनमाहुः **परम्पराकथन** इति परम्परया कथन इत्यर्थः । **अत एवे**ति दोषप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । ननु काचित्तु परम्परात्र सम्पन्नेति कथं दोषाभाव इत्यत आहुः **प्रार्थनये**त्यादि । तथा च, यदि दोषः स्यान्न भगवन्तं प्रार्थयेत् । यथाकथञ्चित्प्रार्थन-सम्भवेपि ज्ञानं तु न स्यादित्यर्थः । **अनेने**ति ब्रह्मोक्तिभगवदुक्त्योरुपक्षेपेणेत्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
चतुर्थाध्यायविवरणम् ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ तृतीयप्रकरणं विवरिषवः सङ्गतिमुखेन प्रकरणप्रयोजनस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् तत्कथनमात्रमत्र प्रतिजानन्तस्तदवान्तरप्रकरणार्थमध्यायार्थञ्च विवेक्तुं प्रकरणार्थं तद्द्वैविध्यमध्यायसङ्ख्याञ्च निरूपयन्ति **विमर्श** इत्यादिचरणत्रयेण। तत्र प्रथमप्रकरणार्थद्वैविध्यमाहुः **तत्राद्य** इति, विमर्शाख्ये तृतीयप्रकरणे, **आद्यः** उत्पत्तिविमर्शप्रकरणार्थः द्विधा, स्थूलान्तर्यामिभेदेन, द्विप्रकारको मत इत्यर्थः। नन्वेवं सत्यध्यायद्वयमेवास्त्वित्यत आहुः **मूर्त्तेत्यादि**। तथा च, तदवान्तरप्रकरणार्थस्यापि द्विविधत्वान्नाध्यायद्वयेन प्रकरणपूर्त्तिरित्यध्यायत्रयमत्र युक्तमेवेत्यर्थः। अतः परं प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः **तत्रेत्यादि**। **तत्र** प्रकरणद्वयमध्ये। **स्थूलमूर्त्तविमर्शणे** स्थूलं यन्मूर्त्तं पञ्चाशत्कोटिपरिमाणकं ब्रह्माण्डम्, तस्य **विमर्षणे** याथात्म्यविचारे सोपपत्त्या उत्पत्त्या साधकप्रमाणसहितेन विराट्जनेन पञ्चमाध्यायो **निरूपकः**, स्थूलमूर्त्तरूपस्य कार्यस्य कारणात्मकताज्ञापक इत्यर्थः। नन्वत्र नारदब्रह्मणोः संवादरूपेध्याये मूर्त्तस्य ब्रह्मत्वसाधिका का वा उपपत्तिरित्यत आहुः **पुरुष** इत्यादि। नारदाजाभ्यां श्रोतृवक्तृभ्यां पुरुषः क्रमेण सत्त्वादीन् गृह्णन् उत्पत्त्यादिकृदित्युक्त्वा निमित्तमात्रत्वशङ्काव्युदासाय जन्मभिर्निमित्तत्वमात्रपरिचायकैर्न तावन्मात्रत्वेन, किन्त्वभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन, क्रियाश्रयत्वरूपमपि कर्तृत्वमित्येवं **निगद्यते**। नारदेन ब्रह्मण्यूर्णनाभिदृष्टान्त उक्तः। ब्रह्मणा चाग्रे वाक्यद्वयमुक्तम्। तेनोभाभ्यामेव अभिन्ननिमितोपादनत्वं भगवतो निरूपितम्। तेनैव कार्यस्य भगवत्त्वम् इत्यर्थः। ऊर्णनाभिदृष्टान्तेन 'स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गतः'। 'इति लोकमयः पुमा'नित्यादिना च व्यक्तमुच्यते, इत्येषोपतत्तिरित्यर्थः। ननु 'भूतं भव्यं भवच्च यत्' 'न यतोस्ति किञ्चित्' 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्वः' 'तं भजे'दित्यादिविरुद्धवाक्यश्रवणे राज्ञः सन्देहात्प्रश्न उचितः, परं नारदस्य तु सन्देहाभावात् कथं प्रश्न इत्यत आहु **एकीभूत** इत्यादि। प्रलये भगवदुदरान्तःप्रवेशेनैकीभूते पदार्थजाते **निर्गमात्** सृष्टौ पुनर्यथासंस्थं निःसरणाद् **विह्वलः**, किमभेदस्तात्त्विक उत भेद इति संशयव्याकुलः पृच्छति। अथवा स्थूणाखननवद्**दार्ढ्यतासिद्ध्यै** कर्मणिष्यञ् दृढस्य कर्म दार्ढ्यम्, तस्य भावो दार्ढ्यता, तत्सिद्ध्यै। एवं प्रकारकजगदुत्पत्त्यादिकरणं न सामान्यस्य कर्म, किन्त्वतिबलस्येति तादृशत्वज्ञापनायेत्युभयथापि प्रश्न उचित इत्यर्थः। ननु प्रत्युत्तरे किमिति विस्तार इत्यत आहुः **प्रश्नेत्यादि**, तत्त्वनिर्णये कर्त्तव्ये सति नारदेनात्मजगद्भजनानां निर्द्धारविषयक

१ 'प्रकारद्वये'ति पाठः।

प्रश्नत्रयं क्रियते । तत्र द्वयोरात्मजगन्निर्णययोः भजननिर्द्धारशेषत्वम् । तेन हेतुना प्रत्युत्तरं **ततं** विस्तृतमित्यर्थः । यद्यपि त्रयोदशप्रश्नास्तथापि 'तद्विजानीही'त्यादिज्ञापकान्मुख्यं त्रयमेवेति तथोक्तम् । ननु जगन्निर्णये किमित्यध्यायद्वयमित्यत आहुः **द्वितीयस्येत्यादि** । हीति निश्चयेन, विराजोन्तर्मुखत्वाद् **विपरीतेन** वैपरीत्येन **बहिरन्तर्व्यवस्थया** द्वितीयस्य जगतः द्विरूपत्वं **स्थूललिङ्गविभेदो वा** तेन हेतुनाध्यायद्वयं मतमित्यर्थः । ननु प्रश्नोत्तरयोः किमिति व्युत्क्रम इत्यत आहुः **प्रथमस्येत्यादि** । **तदन्तर्यामिसम्भवे,** आत्मज्ञानस्यात्मानात्मविवेकसापेक्षत्वादनात्मानौ विविच्य तदतिरिक्तत्वेन तन्नियामकत्वेन चात्मबोधने सौकर्येणात्मज्ञानसम्भवात्तद् आत्मज्ञानमन्तर्यामिप्राकट्ये सति भवति, अतस्तथोच्यते । **अध्यायषट्कारम्भहेतूक्तौ पूर्वोक्तस्य साधनस्य विचारार्थमिति** । भगवच्छ्रवणरूपस्य साधनस्य किं लक्षणको विषयः ? कथञ्च तस्य परीक्षेत्येतदर्थमित्यर्थः । **तत्रेत्यादि,** तत्र श्रवणविषये निश्चेतव्ये, षडध्यायीमध्ये वा साधनस्य विषयत्वेन श्रवणजनकस्य स्थूलरूपस्य **उत्पत्त्या** भगवतः सकाशाज्जननेन **निर्णयः** भगवदुपादानकत्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः ।

देवदेवेत्यत्र कथं शोधयतीत्याकाङ्क्षायामाहुः **स्वयमित्यादि** । **विजानीहीति**
२–५–१ ज्ञाधातुर्वेदनार्थकोन्तर्भावितण्यर्थो वेत्यभिप्रेत्याहुः **ज्ञापयतेति** । **श्रुतिसहित** इति, श्रुतिसहकृत आत्मादिसाक्षात्कारः । **परोक्षमिति** आत्मभगवदनुमितिरूपं तद्विषयकशाब्दरूपं वा, अत्रैको निर्विषयं पञ्चविधं सविषयं साक्षात्काररूपं, शेषं स्फुटम् । अत्र प्रश्नवाक्ये उक्तविकल्पानां निवेशे ज्ञापकमाहुः **किञ्चेत्यादि,** **अनेनेति** । विशेषणेनाङ्गद्वयमिति स्वरूपं विषयश्च । **एवमिति** । तथा च, ज्ञानिपदप्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञानं किमिति सामान्यप्रश्न एकः । ततस्तत्स्वरूपं निर्विषयमात्मरूपञ्चेत्क आत्मेति द्वितीयः । सविषयं चेत्किं तस्य विषयरूपं **तत्त्वमिति** तृतीयः । विमर्शपदेन च लक्षणपरीक्षे इत्येवमित्यर्थः ।

यद्रूपमित्यत्र, किञ्च तत्त्वमित्यादि । सविषयपक्षे तत्त्वभेदान्, तद्व्युत्पादयन्ति
२–५–२ **तत्त्वमित्यादि** । **अत** इति दुर्ज्ञेयत्वात् । **यदधिष्ठानमिति** पदं मायावादिवत्पूर्वपक्षस्य ज्ञापकमित्याशयेनाहुः **आरोपितेत्यादि** । अग्रिमे प्रश्ने बीजमाहुः **लोक** इत्यादि । **तत्र घटत** इति तत्त्वव्यवहारविषयत्वं न युज्यते । कारणे प्रश्ने हेत्वन्तरमप्याहुः **वादीत्यादि** । **कुत** इति कस्मात् किंरूपाच्च । अत्र कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इतिचिन्त्यम् । 'संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोरि'ति श्रुतिरनुसन्धेया । 'एवञ्च यतः सृष्टं यत्संस्थमि'त्युभाभ्यां जगदुत्पत्तिस्थितिभङ्गकर्तुः प्रश्न इति सिद्ध्यति । पूर्वं विवर्त्तोपादानप्रश्नस्य सिद्धत्वादिति । अतोत्र

पञ्च प्रश्नाः। पक्षान्तरमाहुः **विमर्शे**त्यादि। तत्प्रकारमाहुः **तदे**त्यादि। **तद्विषया** इति तेषां प्रश्नानां विषयाः। तथा च, यद्रूपमित्यादितत्त्वे प्रश्नद्वयं, यतः सृष्टमित्यादिना जगतः, तत्रापि यत इत्यनेनोपादानबोधनात् स्वरूपस्य प्रश्न इत्येवं षडित्यर्थः। ब्रह्मवादेन विशिष्टाद्वैतवादेन वाऽयं प्रश्न इत्याशयेनाहुः **तस्य भाव** इत्यादि। अस्मिन् पक्षे यद्रूपमित्यनेन तत्पदार्थरूपस्यात्मनः स्वरूपप्रश्नः शेषैर्भावपदार्थभूतस्य जगतः प्रश्नः। अस्मिन्नपि पक्षे चत्वारः पञ्च वा प्रश्ना भवन्ति। अत्रावान्तरवादगमकस्याभावान्नैवं व्याख्यानं युक्तमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवे**त्यादि। तथा च, यदिति सर्वत्र भिन्नं पदम्, तथासति रूप्यत इति रूपं जगत्, तद्वा, तदधिष्ठानं वा, तज्जनकं वा, यद्वा सम्यक् तिष्ठति तत्। एवञ्चैतेष्वन्यतममेकं वा सर्वं वेति प्रश्नः फलिष्यतीत्यर्थः। **नियन्ते**तिस्थापकः। पञ्चभिरेव प्रश्नपूर्त्तेर्यच्चेति षष्ठस्य किं प्रयोजनमत आहुः **रूप**मित्यादि। **एतेषा**मित्यादि। एतेन तत्तत्त्वमित्यत्र तेषां तत्त्वं तत्तत्त्वमिति वा, तत्, तत्, त्वमिति भिन्नं पदत्रयं वेतिबोधितम्।

सर्वमित्यत्र न भविष्यतीति। इत्याशङ्क्येतिशेषः। **आहे**ति 'भूतभव्यभवत्प्रभुरि'तिविशेषणेनाहेत्यर्थः। अत्र कालरूपत्वपक्षे भूतादिभिर्व्यवहारैः प्रक-
२-५-३ र्षेण भातीति भूतभव्यभवत्प्रभुरित्येवमर्थो ज्ञेयः। नियन्तृपक्षे सर्वज्ञतां व्युत्पादयन्ति **यथा रहष्टे**त्यादि। तत्र दृष्टान्तः, **यथा जले**त्यादि। शयने जागरणे च यथा तदुभयविषयकं, तव ज्ञानं तथेत्यर्थः।

२-५-४ **यद्विज्ञान** इत्यत्र **किमात्मक** इति। जीवेश्वरयोर्मध्ये कस्यां कोटौ।

आत्मन्नित्यत्र स्वयमित्यस्य द्वितीयान्तत्वमभिप्रेत्य पक्षान्तरमाहुः **आत्मानं** वेत्यादि।

२-५-५ **द्वयोरि**ति सृष्टिस्थित्योः केवलं स्वसामर्थ्यं कुत्र दृष्टमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाहुः **आकाश** इत्यादि। **'नाहं वेदे'**ति श्लोक उत्तरश्लोकशेषत्वेन ज्ञेयः।

२-५-७ **स भवानि**त्यत्र स्वाभाविकं तपः किमित्याकाङ्क्षायामाहुः **तपो म** इत्यादि।

२-५-८ **एतन्म** इत्यत्र **त्रयोदशप्रश्ना** इति, यद्यपि पूर्वग्रन्थविचारे पञ्चदश भवन्ति। तथापि किम् तत्त्वमिति सामान्यप्रश्नस्य तद्विशेषप्रश्नेऽन्तर्भावाद् विमर्शनस्योपकारकत्वेन प्रवेशान्मुख्याः त्रयोदशेत्यर्थः। सम्बुद्धिद्वयतात्पर्यमाहुः **प्रश्नमात्रे**त्यादि। **इत्युपपत्तौ वक्ष्यत** इति। इतीदं ब्रह्मवाक्यगते कारुणिकपदे वक्ष्यत इत्यर्थः। **अनेने**ति सर्वज्ञकर्तृकत्वेन। ननु 'विजानीही'त्यन्तेन प्रश्नेनैव ज्ञानापेक्षा स्वस्य ज्ञापिता भवत्येवेति यथैवेदमित्यस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अह**मित्यादि। **अन्यथे**ति प्रकाराकाङ्क्षानुक्तौ। ननु तथाज्ञानस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अत** इति। एवमधिकारभेदसूचनात्।

२-५-९ **सम्यगित्यत्र अन्यथेति**, अतिवादाज्ज्ञात्वा प्रश्नकरणाच्च ।

येनेत्यत्र एवमिति । भगवतः परत्वोक्त्यैव तपःकरणस्याप्युत्तरप्राप्त्या । **तस्मा-**
त्सर्वेत्यादि । एतेन ज्ञानिपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतं ज्ञानं चिद्रूपो भगवानेव, स
२-५-११ येष्वेव स्वेच्छयाविर्भवति केनचित्प्रकारेण, तान् माया न व्यामोहयति,
तदा ते लब्धात्मानो ज्ञानिन इत्युच्यन्त इतिज्ञापितम् ।

तस्मै नम इत्यत्र **भक्त्येति**, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहेनेत्यर्थः । विवृतौ **भक्ति-**
रिति बाह्यभक्तिरित्यर्थः । **निदिध्यासनमिति** विशिष्टालम्बनरूपं ज्ञान-
२-५-१२ मित्यर्थः । **तन्नमो वेति** । 'नमो धीमहि' तन्नमनमेव ध्यायेमेत्यर्थः । **इति**
विरोधाभावायेति, अस्मिन्नर्थे विरोधाभावायेत्यर्थः । विवृतौ, वेदानुसरणे सा पराजिता भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः **इयमित्यादि** । अत्र **यन्माययेति** सार्द्धेन 'दैवी ह्येषे'ति व्याकृतं ज्ञेयम् । **महत्स्वपीति** तादृशेष्वपीत्यर्थः। **जगद्गुरुमिति** ज्ञानदातारम्, न तु स्वीयक्रिया-समक्रियादातारमित्यर्थः । एतेन मयि तादृक्क्रियादानसामर्थ्याभावं जानतोपि ते या मयि परत्वबुद्धिः सा तत्कार्यमिति ज्ञापितम् ।

२-५-१३ **अत एव** संमुखे स्थातुमशक्तत्वादेवेत्यर्थः ।

द्रव्यमित्यस्याभासे सपरिकरमिति, तादृशज्ञानस्यासार्वत्रिकत्वसमर्थको यो मोहा-
दिरूपः परिकरस्तत्सहितमित्यर्थः । विवृतौ **भूतसंस्काररूपमिति**
२-५-१४ अदृष्टरूपमित्यर्थः । **एतेषामित्यादि**, अत्रोच्यमानानां कालादीनां देवता-
रूपत्वात् सात्विकशरीरवत्त्वात्**सत्त्वमूर्त्तिः**, सतो भावो धर्मः सत्त्वं, न तु प्रकृतिगुणभूतं, तन्मूर्तिः शरीरं यस्य, तादृशो भगवान्निर्दिष्टः, कारणतया बोधितोऽनागन्तुकानारोपितरूप-निरूपण इत्यर्थः । **तस्यैवेति** मूलभूतसत एव । **त्वमेव ब्रह्मेति** 'ब्रह्मदाशा' इत्यादि-श्रुतेरित्यर्थः । **धर्मभेदोपि नेति** । उपादानत्वनिमित्तत्वक्षोभवत्त्ववैजात्यजनकत्वभोक्तृ-त्वादयो धर्मा अपि भगवदीया एवेति धर्मतोपि भेदो नेत्यर्थः । नन्वत्र परान्यशब्दयो-रैकार्थ्यादन्यतरवैयर्थ्यमायातीत्यत आहुः **अन्यत्वेनेत्यादि** । **अधिष्ठातृभेद** इति भिन्ना-धिष्ठातृकत्वम् । तथा च वासुदेवात्परो न किन्त्वपरस्तन्नियम्य इत्यर्थः । एवं सति जीवा-दीनां भगवदात्मकत्वेपि न भगवत्त्वं, किन्तु, ततो न्यूनत्वमित्युक्तं भवति । अयमर्थो दश-माध्याये 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'त्यत्र स्फुटो भावीत्यनवद्यः । नन्वपकृष्ट-त्वेन भिन्नधर्मकत्वे बोधिते, सत्तामात्रं न स्वरूपानन्यत्वसाधकं, द्रव्यादिकं वासुदेवात्मकं, सद्रूपत्वादित्यत्र न तदात्मकं भिन्नधर्मकत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वादित्याशङ्क्यापकृष्टत्वेपि स्वरूपानन्यत्वसाधकं युक्त्यन्तरमाहेत्याहुः **अर्थे** इति । **युक्तिरुक्ता अर्थे** अभिधेय

इत्यर्थः । ननु अर्थपदस्य कथं युक्तित्वमित्यत आहुः **नित्यो हीत्यादि** । **शब्दार्थसम्बन्धः**, द्रव्यादिशब्दैः सहार्थस्य द्रव्यादेः सम्बन्धो वाच्यवाचकत्वरूपो, **हि** यतो हेतोः, **नित्यः**, यथा लौकिकैः साङ्केतिकैः नरसिंहादिशब्दैः पुरुषा अभिधीयन्ते, तथा न, किन्तु, तत्र नित्यसम्बन्धवादे शब्दा वाचका अर्था अभिधेयाश्च नित्याः । अतो भिन्नधर्माणो द्रव्यादयो भगवदात्मकाः, नित्यत्वात्, नित्या अर्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमिति । तथा च, 'सदेव सौम्येदमि'तिश्रुत्या सर्वस्य सदात्मकतयैव नित्यत्वाद्विकल्पानां वाचारम्भणमात्रत्वाद्भगवद्रूपत्वेनैवार्थत्वमित्यर्थपदस्य युक्तित्वमित्यर्थः ।

नारायणेत्यत्र विमर्शनमिति । येन विचारेण सर्वेषामिदमेवानारोपितरूपमितिज्ञायते तादृशो विचार ऊहापोहरूपः । ननु वेदादीनां नारायण-
२-५-१५ परत्वे कथं पूर्वोक्ततत्त्वज्ञानसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयितुं तर्कमाहुः **यदीत्यादि** । **भूयानिति** । अर्थतत्त्वस्य नानात्वेन तद्विषयकतया भूयान् । तथा च, श्रुतौ यतो नैवमतो भिन्नार्थत्वं नेत्यर्थः । सिद्धवत्कारेणाहुः **तत्र स्वरूपत इत्यादि** । **तत्रेति** पूर्वकाण्डे । **भगवानेवेति**, प्रतिपाद्य इति शेषः । स्वरूपतो भगवत्परत्वं दर्शयन्ति **तत्र वेदानामित्यादि** । 'एतस्यैव महतो भूतस्य निःश्वसितं यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद' इत्यादिश्रुतेः तादृशानां वेदानां **तात्पर्यम्**, सः परो नियन्ता यस्यासौ तत्परः, तस्य भावस्तात्पर्यम्, नियम्यत्वमिति यावत् । तथा च, तद्बोधितं नियामकत्वं नारायण इति स्वरूपतस्तत्प्रतिपादकत्वमुक्तम् । अर्थतो दर्शयन्ति **मध्येपीत्यादि** । **मध्य** इति । बहिःस्थितिदशायां साधनतो दर्शयन्ति **किञ्चेत्यादि** । **चतुर्विधानीति** नामक्रियानिपातोपसर्गरूपाणि । **व्याप्नुवन्तीति** वदन्ति । **पुरुषप्रयत्नोद्यतास्तमिति** । पुरुषप्रयत्नेन उद्यतमाविर्भावः अस्तं तिरोभावे यस्य द्रव्यगुणक्रियादेस्तादृशम् । **एवमिति**, वेदत्वेनार्थाभिधायकत्वे चेत्यर्थः । परम्पराऽङ्गतस्तथात्वं दर्शयन्ति **नन्वित्यादि** । **चतुर्विध** इति निषेधानां निवृत्तिविधायकत्वेन विधौ पर्युदासानां चार्थव्युदासद्वारा नामधेये पर्यवसानात्तथेत्यर्थः । **भावे** इति धात्वर्थरूपायां क्रियायाम् । **तत्र** **हीति** वाक्ये हि । **तत्रेति** स्वर्गसाधने । **अदृष्टादिकमिति**, आदिपदेनापूर्वम् । ननु देवताप्रीतेः व्यापारत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां 'सहयज्ञाः प्रजा सृष्ट्वे'त्यादिगीतास्थसन्दर्भस्य प्रमाणत्वेपि मीमांसकादीनामपरितोषात्कुतर्कसम्भव इत्यतस्तदुपपादयन्ति **ते हीत्यादि** । **त** इति यागकर्त्तारः । **तथोपलब्धेरिति** प्रीत्या प्रत्युपकारस्य दर्शनात् । **अन्यथेति** प्रीतेर्व्यापारत्वाभावे । कुतो न स्यादित्यत आहुः **द्रव्येत्यादि** । तथा च, संस्कारकस्य उद्देश्यत्वाभावात्तथेत्यर्थः । ननु संस्कारकत्वेनाप्युद्देश्यत्वे बाधकाभावान्न यागलक्षणस्य प्रीतिसाधकत्वमित्यपेक्षायां देवतापदेषु श्रूयमाणायाश्चतुर्थ्यास्तत्साधकत्वं व्युत्पादयन्ति **यद्यपीत्यादि** । **तत्कल्पनायामिति** स्मार-

ककल्पनायाम् । **स चेत्यादि** सोर्थः । **अन्यत्र** 'विप्राय गां ददाती'त्यादौ, केवलचतुर्थ्यां सिद्धत्वात् सम्प्रदाननिष्ठ एव भवतीत्यर्थः । **तादर्थ्यत्वमिति** तादर्थ्यवाचकत्वम् । नन्वेवं निर्वाहे उपपदचतुर्थ्यानुशासनवैयर्थ्यप्रसक्तेर्नेदं युक्तमित्यतस्तदभिप्रायकथनेन सार्थकत्वं साधयन्ति **यागे त्वित्यादि** । तथा चैवं स्वाहायोगेनुशिष्टायाश्चतुर्थ्या व्यापारविवक्षया सार्थकत्वे सिद्धे व्यापारविवक्षया देवताया उद्देश्यत्वसिद्धिः, तया च प्रीतेर्व्यापारत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु लोकन्यायेन देवताप्रीतेर्व्यापारत्वमयुक्तमन्यधर्मकत्वात्फलजनकस्य करणधर्मस्यैव लोके छिदादौ व्यापारताया दृष्टत्वादिति शङ्कायां तदुक्तमुपगच्छन्ति **न चेत्यादि**, मास्त्वित्यर्थः । तर्ह्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धमदृष्टादिकल्पनमित्यत आहुः **देवता त्वित्यादि** । अतः शक्तत्वेपि सर्वेभ्यस्तददानात्प्रीतैव सा तथा न तूदासीना । तथा च, प्रीतेर्यागजन्यत्वात्तद्द्वारा प्रीतत्वेन रूपेण देवताया अपि तथात्वात् फलजननशक्तत्वाच्च व्यापारलक्षणसमन्वयेनुपपत्त्यभावान्नादृष्टादिकल्पनं साधीयः । लोकेपि प्रत्युपकारादिस्थले तथोपलब्धेः, अतो मध्ये चेतनस्य यत्र प्रवेशः तत्रान्यधर्मस्य व्यापारत्वम्, यत्र च न चेतनप्रवेशः, तत्र तु तथैवेति सर्वं समञ्जसमित्यर्थः । नन्वेवं सति यागस्य करणत्वं हीयेत, तथैव फलस्य सम्भवे यागस्य प्रीतिं जनयित्वोपक्षीणतायाः शक्यवचनत्वादित्याशङ्कायामाहुः **परमित्यादि** । तेन प्रकृतसिद्धिमाहुः **अत इत्यादि** । **अत** इति, एवं यागस्यानुपक्षयात् । **भगवत्परत्वमिति** । यागस्याङ्गं देवता, तस्या अङ्गं प्रीतिरिति परम्पराङ्गतो भगवत्परत्वम् । तत्र हेतुमाहुः **यत इत्यादि** । **तत्र जाता** इतिविग्रहे समागता प्रविष्टा इति यावत् । नन्वेवं सति प्रीतिपक्षः पूर्वं किमित्यादृतः इत्यत आहुः **प्रीतीत्यादि** । तथा च, देवेषु योगसत्त्वेन योगजधर्मस्य स्मारकत्वकल्पनेपि दोषाभावात् सोप्यादृत इत्यर्थः । फलतस्तथात्वं साधयन्ति **किञ्चेत्यादि**, **क्रियानिष्पादकत्वादिति** । अत्र **क्रियानिष्पादितत्वादिति** पाठः प्रतिभाति । **क्रियाया** इति पदभेदपाठो वा । सिद्धमाहुः **एवमित्यादि** । अत्र द्वितीयकाण्डस्थसाधनकार्यफलानां तपोज्ञानब्रह्मगतीनां पुराणविमर्शेनैव भगवत्परत्वसिद्धेः न तस्य पृथङ्निरूपणमितिज्ञेयम् । **पाक्षिकोपि दोष** इति, 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद' इतिश्रुतेस्तस्यापि वेदत्वात्तस्य भगवत्परत्वाभावे पाक्षिको दोष इत्यर्थः । **अत** इति ध्यानस्य नश्वरत्वात् । **अग्र** इति तृतीयस्कन्धे । **तपस्येवोपक्षीणमिति** । तत्र चतुर्थाध्याये भस्मना त्रिषवणादेरुक्तत्वाच्छैवपुराणेष्वपि तथैवोक्तत्वात्तस्य च तपोरूपत्वात्तथेत्यर्थः ।

तस्यापीत्यत्र पूर्वेणेति मोक्षौपयिकेनात्मरूपेण । **तस्येति** विज्ञानदातुः । **तत**
इत्यादि । जीवानुत्पादनात्स्मरणाद्यधिकार्यभावेन स्नेहस्याप्याधाराभावा-
२-५-१७ दभावेन भक्तिमार्गो विरुध्येत, तत एव सर्वेपि विरुद्धयेरन्नित्यर्थः । **अत**

" आंशिक " इति पाठः ।

इति, दृश्यमानानां तेषामुपपादनीयत्वात्। नन्वखिलपदस्य वस्तुपरत्वं जीवपरत्वं वा उभयथापि भगवतोऽखिलत्वाभावात्कथं नानन्दादिविरोध इत्याशङ्कायां तस्यार्थमाहुः **यथाखिले**त्यादि। तथा[1] च, सर्वादिपदान्यनुक्त्वा यदखिलपदमुक्तम्, तेनायमर्थः, खिल पदं न्यूने रूढम्। न्यूनता च द्वेधाऽऽनन्दाभावात् सर्वत्वाभावाच्च। नञा तदुभयं पर्युदस्यते। तथा सति 'न खिलं न्यूनं येषां तेऽखिला' इति। तथा सत्यखिलपदस्य वस्तुपरत्वेप्यवयवशक्त्या तेषु तथात्वबोधनात्तेषामात्मत्वे स्वस्याखिलत्वमर्थादेव सिद्धमतो नानन्दादिविरोध इत्यर्थः। तदेतदभिसन्धायाहुः **एवमित्यादि**। **दृष्ट्येत्यादि**, 'तदैक्षते'त्यादावीक्षाया आलोचनार्थकत्वादत्रेक्षापदोक्ताया दृष्टेर्ज्ञानजनकत्वात्प्रेक्षणस्य च क्रियारूपत्वात्तथेत्यर्थः।

सत्त्वमित्यस्याभासे अनेनेति। ईदृशाद्भगवतः स्वज्ञानप्राप्त्यादेः कथनेन।

२-५-१८-१९ **एतस्येति** आधाराधेयभावस्य नियम्यनियामकभावस्य तदात्मकत्वस्य चेत्यर्थः। विवृतौ, **इति मतमिति**। तत्तदवस्थयावस्थितं ब्रह्मैव तत्तच्छब्दवाच्यमिति **काशकृत्स्नाचार्यमतम्**। एतेन 'यथेदं सृजत' इत्यस्य व्याख्याने, किं कुम्भकारवत्? उत कामधेन्वादिवत्? अथ योगिवन्मनसा? इत्यादिनोद्भावितेषु पक्षेषु कोपि नादृत इति बोधितम्, दुर्विभाव्यत्वं च समर्थितम्। **कार्पासे न हीत्यत्र कार्पास** इति सप्तम्यन्तम्। **तदिति** कार्पासम्, **हिर्हेतौ, अत एवेति**, पौर्वापर्यावस्थायाः पाश्चात्यत्वादेव। विभुपदेनैव कर्तृत्वे प्राप्ते षष्ठ्याः सम्बन्धमात्र एवार्थ इत्याशयेन मूले **विभोर्मायया गृहीता** इति समभिव्याहारसूचितमर्थं वदन्तस्तस्याः स्वरूपं कार्यञ्चाहुः **सा हीत्यादि, गृहीता** इत्यन्तेन। तथा च, भगवतः कूटस्थत्वेन सर्वस्वरूपत्वेन च प्रयोजकत्वाद्भगवदपेक्षया तस्याः करणत्वेपि[2] स्वस्वकरणस्वरूपं धर्मं तेषु न्यस्य तद्ग्रहणेन स्वयं कर्त्री जातेत्यर्थः। एवञ्च, 'सा वा एतस्य सन्द्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिके'तिवक्ष्यमाणत्वात्तस्याः स्वरूपं मूलसदंशभूतविकृतसदात्मकं सिद्ध्यतीतिज्ञेयम्। गुणानां कार्यान्तरमाहुः **त** इत्यादि, **स्वकार्य** इति, द्रव्यज्ञानक्रियारूपे मायायाः कार्ये। **स्वस्वाश्रये ते बध्नन्तीति**, द्रव्याभिमाने तमो बध्नाति, ज्ञानाभिमाने सत्त्वं, क्रियाभिमाने रजः, इत्येवं बध्नन्तीत्यर्थः। कुतो बध्नन्तीत्यपेक्षायां बन्धनहेतुं स्फुटीकुर्वन्ति **बन्धन** इत्यादि। **अत** इति मायातत्कार्याभिमानानभिमानाभ्याम्।

स एष इत्यत्र **एवमिति**, नियम्यनियामकभावे हेतुकथनेन। **उत्तरितमिति**, अखिलात्मन इत्यनेनोक्तम्। **मायेत्यादि**, एतेन गृहपीठन्याय उक्तो
२-५-२० भवति। गृहे पीठं तदुपर्यास्तरणम्, तत्रोपविष्टस्य यथा गृहं सामा-

---

१ 'आनन्दाद्यभावात्' 'सर्वत्वाद्यभावात्' इतिपाठौ। २ "करणत्वरूपम्" पाठः।

न्याधारोन्यो विशेषाधारः, तथात्र भगवति माया, तस्यां द्रव्यादिकं तत्कार्यम्, तत्र बद्धोंशो जीव इति भगवत्सामान्याधारो मायादिविशेषाधारो मुक्तानां तु साक्षादाधार इति बोधितत्वात्तत्रोत्तरमनुक्त्वा **मायित्वेन विशेषात्मत्वम्**, माया हि करणभूता शक्तिस्तद्वत्त्वेन सृष्टिव्यापारविशेषयुक्तात्मत्वं बोधितम् । तेन स्वस्य तदात्मकतापि सिद्धेतिहेतोः 'यत्पर' इत्येतदनुत्तरित**मवशिष्यते,** तत्रोत्तरमाहेत्यर्थः । तदुपपादयन्ति **नियामकस्ये**त्यादि, दृष्ट्या प्रेरणस्य दर्शनोत्तरभावित्वेन नियामकविषयस्य दर्शनदशायां पूर्वं तदभिन्नत्वात्प्रथमत आत्मत्वेन ज्ञानमप्यभेदज्ञानत्वाद्बन्धप्रतिबन्धकमिति **तज्ज्ञानेपि नियमनं** बन्धनात्मकं **न सम्भविष्यतीति एतैस्ता**दृशो जातः, तज्ज्ञानं तिरोधापितवान् । तथा चैवं योंशस्तिरोहिततादृग्ज्ञानः स नियम्य इत्यहमपि तादृशसाक्षात्कारतिरोधानान्नियम्यः, पूर्णज्ञानत्वाद्भगवान्नियामकः इति 'यत्पर' इत्यस्योत्तरमित्यर्थः । तदेतदाहुः **यद्यपी**त्यादि । ननु सम्बन्धस्य तुल्यत्वात्ते भगवन्तं कुतो न बध्नन्तीत्याकाङ्क्षायां लिङ्गपदस्यार्थमाहुः **एते** चेत्यादि । अधः नीचैरक्षज इन्द्रियजन्ये ज्ञानक्रिये यस्मादित्य**धोक्ष**जपदनिरुक्त्या तेनैव तद्विषयकाज्ञानप्राप्तेः **स्वलक्षितगति**रित्यस्य वैयर्थ्यमायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **स्वैर्वे**त्यादि । केवलजीवात्मज्ञानवतां जीवन्मुक्तानामपि भगवज्ज्ञानाभावात् परममुक्तानाञ्च विषयविषयिभावनिवृत्त्या गतिज्ञानाभावात्तेऽत्र न युज्यन्त इत्यतः सिद्धान्तमाहुः **वस्तुत** इत्यादि । तथा च, अतस्त एव गतिज्ञातारः इत्यर्थः । एतेन मोचनहेतुरपि स्वपदेन ज्ञापित इत्यपि बोधितम् । **अत एवेति** ऐकात्म्यादेव । **तथापीति** अधोक्षजत्वेन।

कालं कर्मेत्यत्र **अधिष्ठान**मिति,जगतोधिष्ठानम् । तत्र हेतुः **तत्सहितादि**त्यादि, कालादित्रयसहिताद्भगवतः । **तत्त्वानां सृष्टिरि**ति । जगत्पूर्ववर्तित्वा-
२-५-२१
त्तत्त्वानि तथेत्यर्थः । तर्हि कालादीनां कुतो न तथात्वमित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि । तथा च, करणकोटिनिविष्टत्वात्तथेत्यर्थः । **अत्रे**ति, कालकर्मस्वभावानां ग्रहणे । अत्र मायायाः करणत्वेनोक्त्या कालादिग्रहणे तस्या न स्वातन्त्र्यमिति ज्ञाप्यते । **अत एवेति**, अत्र नानात्वे गुणानुपयोगादेव । तथा चास्यां सृष्टौ यथेच्छं कालेन कर्मणा स्वभावेन भगवान् नाना भवतीतिज्ञापितम् ।

कालादित्यत्र **अत** इति, पश्चाद् गृहीतत्वादेव । **सर्वत्रे**ति गुणव्यतिकरादावपि हेतुरित्यर्थः । **एवमि**त्यादि, अत्रैतद्बोध्यम्, कालेन गुणानां सम्पर्कोंशतो
२-५-२२
जायते । ततः सम्पृक्तांशस्य स्वभावेन परिणामे विकृतिरिति विपरिणामाद्विकृतित्वं कार्यत्वञ्च । तस्य च स्वकार्यापेक्षया प्रकृतित्वमिति साङ्ख्यानां महदादिषु सप्तसु

१ "विषयक" पाठः ।

प्रकृतिविकृतित्वव्यवहारः । ततस्तस्य कार्यस्य कर्मणा जन्मनि जायमानोपि इन्द्रियाणां मात्रादीनां चानुत्पन्नत्वात्पिण्डीभूतस्यैव जन्म भवतीति तस्य स्थूलतयोपपत्तिः । अनेन प्रकारेण तादृशदेहसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः ।

महत इत्यत्र **ते गुणा** इति सम्पृक्तशिष्टाः । **त्रयाणामनुप्रवेशादि**ति, पश्चा-
२-५-२३ त्पुनः संवलनात् । अत एव महत्तत्त्वापेक्षयैतद्देहे गुणसम्बन्धाधिक्यादस्य स्वकार्यापेक्षया प्रकृतित्वं त्रितयात्मकत्वञ्चेत्यर्थः ।

सोहङ्कार इत्यत्र **नियामकाभावादि**त्यादि, पुरुषाधिष्ठानाभावात् कर्तृत्वाभिमानिनस्तं तथा कृतवन्त इत्यस्माद्धेतोस्तस्य त्रिव्यूहत्वमाहेत्यर्थः । **तेषा-**
२-५-२४ **मि**ति देहानाम् । **द्रव्यशक्ति**रित्यत्र **एतेषामि**तिभेदानाम् । **गौण-मि**ति गुणकृतम्, पाचकः पाठकः इत्यादिवत् ।

तामसादित्यत्र **अनेने**त्यादि । **तस्य मात्रा शब्द** इति । शब्दस्य मात्रात्वविधानेन वर्णात्मकशब्द आकाशगुणव्यतिरिक्तत्वेन बोधित इत्यर्थः । युक्तं
२-५-२५ चैतत्, सर्वतः पिहितमहाबिलादेरनुपलब्धस्य भूगर्भगृहादेश्च क्वास्तीति सन्देहे भूमेरुपरि तत्र तत्र पादाद्याघातकरणेन यत्रैव विलक्षणध्वन्युत्पत्तिस्तत्रैव तादृशध्वनिना शून्यमिदमवकाशोत्रेत्याकाशानुमितिरुत्पद्यते, तेन स ध्वनिराकाशगुणरूपः शब्दः । अत एव प्रतिध्वनिरप्याकाशगुण एव, न तु शब्दप्रतिबिम्बः । वर्णस्तु स्वरव्यञ्जनान्यतमो नित्यः। तेन "ताल्वोष्ठपुटव्यापाराभिव्यञ्जितशब्दत्वम्", न तस्य लक्षणम्, कुशलवादकवादितवीणामृदङ्गादिशब्दे वर्णप्रतीत्यपलापापत्तेः। फूत्कारादौ तदा[1]पत्तेश्च । वर्णानाञ्च नित्यत्वं **सर्वनिर्णयनिबन्धानुसारेण प्रस्थानरत्नाकरे** व्युत्पादितमस्माभिः । **मात्राशब्दः** शब्दादिषु योगरूढ इति ज्ञापयितुं योगमुक्त्वा मात्रास्वरूपं बोधयन्ति **मात्रानामे**त्यादि, भूतपूर्वावस्थारूपः परिणाम इत्यर्थः । **परिणामो** नाम उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः । शब्दादिपञ्चके मात्रात्वस्य तौल्येप्यत्रैव तदुक्तेस्तत्सूचितमर्थमाहुः **आकाश** इत्यादि । तथा चाकाशे स्थूलावस्थायाः प्राधान्यज्ञापनाय **मात्रापदमत्र** प्रयुक्तमित्यर्थः । एवं शब्दमात्रगुणमाकाशमित्याकाशलक्षणं सूचयित्वा शब्दस्य बोधाय तल्लक्षणं व्याकुर्वन्ति **किञ्चे**त्यादि । तथा च, स्वरस्य ध्वन्यात्मकत्वाद् ध्वनिरूपः शब्द आकाशगुण इत्येवं लक्षणकस्य शब्दस्य प्रत्यक्षत्वात्तल्लक्षणक आकाशोपि तदवयववानस्तीति स विरलावयवो न तु निरवयव इत्यर्थः ।

नभस इत्यत्र **अत्र गृहीत** इति वायुत्वेनोक्तः । शब्दस्य तुल्यत्वात् स एव गृह्यते इति निर्णेतुं न शक्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **बुद्धिरि**त्यादि ।
२-५-२६ तथा चाकारतौल्येपि प्राणापानसमानोदानव्याननागकूर्मकृकलदेवदत्त-

१ "प्रतिबन्धः" पाठः ।

धनञ्जयाख्यभेदभिन्नस्याध्यात्मपवनस्य कार्यभेदात् सोतिरिक्त इति कार्यभेदमादाय तन्मतस्वरूपतौल्यमादायेदं मतमित्यर्थः । **कर्त्तव्य** इति, यद्रूपमित्येतदुत्तरत्वेनास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तत्वात्तदनुषङ्गाभावे एतयोस्तत्र प्रवेशाभाव आपद्येतेत्यतः कर्त्तव्य इत्यर्थः । नन्वेवं सत्यग्रिमश्लोके तदुक्तिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि**, अहङ्कारोत्पत्तौ कालकार्ये गुणव्यतिकरे सत्यहङ्कारस्य त्रिव्यूहत्वं न स्यादतस्तत्र कालस्य न कारणता, नभसोप्यत्र[1] प्रकाशमानतया तामसत्वेन व्यतिकरस्यानुपलम्भात्तत्रापि तथा लोकेहङ्कारस्य सिद्धवदेवाहम्बुद्ध्या प्रतीतेर्जन्माप्रतीत्या आकाशस्यापि जन्माप्रतीत्योभयत्र कर्मणोपि न कारणता (न प्रतीयत) इति **लोकप्रतीत्या** तयोस्तथाभावान्मुखतस्तन्नोक्तम् । वस्तुतस्त्वहङ्कारोत्पत्तौ गुणानां प्राधान्योपसर्जनभावकथनादेवाल्पव्यतिकरस्याहङ्कारे सिद्धत्वात् सात्त्विकाहङ्कारकार्ये मनसि 'गुणैश्चाशयसम्भवैरि'ति गुणत्रयजननकथनात्तत्रैर्याणामिन्द्रियाणामपि त्रिविधकार्यदर्शनान्नभसोपि वायुरूपचञ्चलकार्यजननदर्शनाद्रजोव्यतिकराभावे तदसम्भवादल्पव्यतिकरस्य तत्रापि सिद्धत्वात् **समभूदित्यादिनोत्पत्तेः** कण्ठत उक्तत्वाच्च कालकर्मकार्यत्वं तत्रापि निर्बाधम्, परिणामस्तु प्रतिपादित एवेति सर्वत्र त्रितयकार्यत्वमित्यर्थः ।

वायोरपीत्यत्र । नन्वनुषङ्गेन त्रितयात्मकत्वसिद्धौ पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **वायोरित्यादि** । **निमित्तमात्रमिति**, कालः कर्म चेति शेषः ।
२-५-२७ तथा च, विपरिणामे न स्वभावस्योपादानतया प्रवेशो भवतु, न तु कालकर्मणोरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं पुनस्त्रितयग्रहणमित्यर्थः । **येषामिति** नैयायिकादीनाम् । ननु वायोर्निमित्तत्वाङ्गीकारेपि श्रुतेरुपपद्यमानत्वेनाविरोधात्कथमुपेक्षणीयमित्यतस्तन्मतमनुवदन्ति **यस्त्वित्यादि, इतीति** । एवं नियमाक्रान्तं मतम् । तद्दूषयन्ति **तस्त्वित्यादि** । ननु कथं व्यभिचारीत्यत आहुः **न हीत्यादि** । अतो व्यभिचार इत्यर्थः । नन्ववान्तरजातिविचारेण व्यभिचारशङ्कायामपि पृथ्वीत्वादीनां व्यापकजातीनां नियामकत्वान्न व्यभिचार इत्यत आहुः **नापीत्यादि, अत्रेति**, व्यभिचारभङ्गे । **विवक्ष्यन्त** इति नियामकत्वेन विवक्ष्यन्ते । **नियमकाभावादिति**, पृथिवीत्वस्य घटादावपि सत्त्वेन[3] तादृशविवक्षानियामकस्यानुपलम्भात् । तथा च, सूक्ष्माग्नेः स्थूलाग्न्युत्पत्तौ वायोरेव कारणत्वेनोपलम्भात् । वायोः सूक्ष्मवह्न्यवयवाङ्गीकारस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेनासङ्गतत्वाच्च न व्यभिचारभङ्ग इत्यर्थः । न च पार्थिवात् पार्थिवस्य तैजसात्तैजसस्य कार्पासात्कार्पासस्येति सजातीयादेव सजातीयोत्पत्तिदर्शनात् विजातीयाद्विजातीयोत्पत्त्यदर्शनाच्च स्थूलाग्निस्थलेपि नियामकः कश्चिज्जातिविशेषः कल्प्य इति-

१ नभसोप्यप्रका० पाठः । २ प्रधानोपसर्जन० पाठः । ३ 'सिद्धत्वेन' पाठः ।

वाच्यम्, प्रत्यक्षविरोधेन निर्वक्तुमशक्यत्वात् । गोमयाद्वृश्चिकस्य, देवात् मनुष्यस्य, वासराद्दक्षस्य चोत्पत्तेर्लोकशास्त्रसिद्धत्वेन नियमस्याप्रयोजकत्वाच्च । न चैवमतिप्रसङ्गः, पटत्वेन तन्तुत्वेन घटत्वेन कपालत्वेनेत्येवं विशेषकार्यकारणभावेनैव तद्वारणादिति फलितमाहुः **तस्मादि**त्यादि, **तस्मा**दिति नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

तैजसादित्यत्र **ईयत** इति अनुमीयते । कथं अनुमीयत इत्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति **आत्मा ही**त्यादि । तथा च, देवदत्तदेह आत्मवान्,
२-५-३१ इन्द्रियवत्त्वाद् इन्द्रियवान्, तत्तदिन्द्रियकार्यकारित्वात्, यदेवं तदेवं मद्देहवत्, यन्नैवं तन्नैवं मृतकवद्, इत्यनुमानात्तथेत्यर्थः । **जडपर्यवसाना**दिति वाय्वादौ जडेपि क्रियादर्शनात् कर्मेन्द्रियजन्यक्रियाया अपि जडे तामसे पर्यवसानात् । **अन्य**दिति बुद्धिप्राणाधीनत्वम् । तद्व्युत्पादयितुमाहुः **बुद्धिरि**त्यादि । अत्राशङ्कते **नन्वि**त्यादि । तथा च, बुद्धिः सात्त्विकी ज्ञानरूपत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं क्रियादिवत्, प्राणस्तामसो वायुत्वात्, बहिर्वायुवत्, इत्यनुमानाभ्यां तयोस्तथात्वसिद्धे राजसत्वमसङ्गतमित्यर्थः । अत्र समादधते **न ही**त्यादि । ज्ञानजनिका शक्तिर्यस्येति ज्ञाने शक्तिर्यस्येति व्यधिकरणपदे बहुव्रीहौ ज्ञानपदगतायाः सप्तम्या अर्थो वैषयिकाधारता । सा च जनने पर्यवस्यतीति तथेत्यर्थः । बुद्धेः कथं ज्ञानजनकत्वमित्यपेक्षायां तद्व्युत्पादयन्ति **य** इत्यादि । अभेदे बाधकमाहुः **अन्यथे**त्यादि । बुद्धेर्ज्ञानकारणत्वाभावे कारणान्तरसमवधानस्य विद्यमानत्वात्सुबुद्धेरिव तस्यापि ज्ञानं स्यात्, तच्च न जायत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावे निश्चिते ज्ञानबुद्ध्योर्भेदो निर्बाध इत्यर्थः । ननु वायुप्राणयोः स्वरूपतौल्ये कार्यादिभेदो न स्वरूपभेदापादकः इत्याशङ्कायां तस्य भिन्नत्वे प्रमाणमाहुः **अथे**त्यादि । **विलक्षणा**मिति, अपहतपाप्मत्वेन वायुदेवतातो विलक्षणाम् । श्रुत्यन्तर्विरोधं परिहरन्ति **य** इत्यादि । तथा चात्राप्यनूद्यो वायुः न भूतरूप इति न तस्या अपि विरोध इति सिद्धे आसन्यस्य वायुभेदे कार्यभेदेन प्राणान्तरस्यापि वायुभेदो निर्बाध इत्यर्थः । सिद्धमाहुः **तस्मादि**त्यादि । बुद्धिर्न सात्त्विकी ज्ञानाभिन्नत्वात्, क्रियादिवत् । प्राणो न तामसः वायुभिन्नत्वेन श्रुतिसिद्धत्वात् । वायुभिन्नो भिन्नकार्यकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं वायुवदिति प्रतिसाधनाभ्यां बुद्धिप्राणयोस्तथात्वस्य निरासे समानाकारत्वस्याप्रयोजकत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वस्तु ज्ञानबुद्ध्योर्भेदस्तथापि ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वात्तस्याः सात्त्विकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामाहु, **न चे**त्यादि । तथा च, सात्विकी ज्ञानेन्द्रियजन्यत्वाज्ज्ञानवदिति । अत्रापि न सात्विकी ज्ञानेन्द्रियमात्रासाध्यत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं ज्ञानवदिति, प्रत्यनुमानमेव बाधकमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति **सा ही**त्यादि । तथा च, यदि ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्या स्यात् ज्ञानेन्द्रियोपष्टम्भकत्वेन मृग्या न स्याद् इति तर्केण तथा निश्चीयत इत्यर्थः । तर्के मूलशैथिल्यं परिहर्तुं

व्याप्तिं प्रदर्शयन्ति **यदित्यादि** । अतो ज्ञानक्रिययोरेवेन्द्रियमात्रसाध्यत्वे,नेतरस्य, न शब्दादीनामद्रव्याणाम्–इन्द्रियसाध्यत्वाभावाद् व्यभिचारः शङ्क्यः । तेषां द्रव्यसूक्ष्मावस्थारूपत्वेन तद्विशेषाणामपि द्रव्यान्तःपातित्वेनादोषात् । अतः सा क्वचिदौत्पत्तिकी क्वचिद्भ्याससूक्ष्मेक्षिकादिजन्या, न तु ज्ञानेन्द्रियमात्रसाध्येत्यर्थः । **अत** इति उक्तानुमानेभ्यः । ननु कैश्चिदाकाशादिपञ्चसात्विकांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिरिष्यते, तथा सति कथं न सात्विकत्वमत आहुः **तुरित्यादि** । तथा च, तद्यदि प्रामाणिकं तदा कल्पान्तराभिप्रायमित्यर्थः ।

स एव पुरुष इत्यत्र **तस्मादिति** पुरिशयनात् । अत्र तालव्यशकारापत्तिरित्यरुच्या
२–५–३५ पक्षान्तरमाहुः **जलाद्वेति** । प्रथमपक्षे पुरुष इति परोक्षेण कथनं निघण्टव इत्यादिवद् द्वितीये रूढमितिविशेषः । अत्रा'ण्डमि'त्यादिनोक्तयोः पक्षयोराद्येण्डस्य जले विलयादिकल्पनाय द्वितीये पुरुषस्य नारायणत्वे क्लेशः 'आत्मनोऽयनमन्विच्छन्नि'त्यग्रिमवाक्यविरोध इत्यरुच्या तृतीयं पक्षमाहुः **वस्तुत** इत्यादि ।

यस्येत्यत्र एतावदित्यादि । **यदैत** इत्यारभ्यान्तेन सन्दर्भेणायतनार्थं सृष्टं पुरुष-
२–५–३६ रूपमित्युत्तरमुक्तमित्यर्थः ।

भूर्लोक इत्यत्र **पद्भ्यामित्यादि** । तथा चायं चरण एव सप्तलोकपक्षज्ञापक इत्यर्थः ।
२–५–३८ पक्षत्रयस्यापि काल्पनिकत्वे वस्तुयाथात्म्यज्ञानं केनापि न स्यादिति तन्निवारणमाहुः **पुमानित्यादि** ।

इति वा लोकेत्यत्र गुणत इत्यादि । गुणास्त्रयो, विद्याश्चतुर्दश, यज्ञाः सप्त-
२–५–४२ संस्थाकाः इति तत्तदर्थं तथेत्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
पञ्चमाध्यायविवरणम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णाय नमः।

अथ षष्ठाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः

अथ **षष्ठाध्यायं** विवरिषवः पूर्वापरभावनियामिकामध्यायसङ्गतिं वक्तुं प्रकरणार्थरूपामुत्पत्तिं विभजन्तस्तां वदन्ति **अनित्य** इत्यादिसार्द्धेन। तथा च, समागमस्य स्थानसापेक्षत्वात्तज्जननं समागमस्योपजीव्यमिति तत्पूर्वं निरूप्य समागमेन स्थानसम्बन्ध आधेयानामत्र निरूप्यत इत्युपजीव्योपजीवकभावः पौर्वापर्यनियामक इत्यर्थः। ननु पूर्वत्र स्थानजननं सप्तदशश्लोकोत्तरमुक्तम्, अत्र च तत्सम्बन्धो नवभिरेवोच्यते, न तु सर्वत्रेति कथं जननसमागमयोरध्यायार्थत्वमित्यत आहुः **स्थूलेत्यादिसार्द्धम्**। तथा च, तेषु फलार्थं विचाररूपशेषिबोधनेनाध्यायार्थस्य शेषता स्फुटीक्रियत इति सर्वत्र तादर्थ्यात्तयोरध्यायार्थत्वं निर्बाधमित्यर्थः ॥१॥२॥३॥ कथं निरूप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकारं स्फुटीकुर्वन्ति **पौरुषेणेत्यादि**। चकाराच्छान्दोग्यसौबालादिभिर्मुण्डाकादिभिश्च। **परत** इति परत्वात्, भावप्रधानो निर्देशः। तथा च, सर्ववेदान्तविचारपूर्वकं तन्निर्धारितप्रकारेण निरूप्यत इत्यर्थः॥४॥ ननु वस्त्वभेदमात्रत्वनिरूपणमात्रावश्यकप्रस्तुतत्वात् श्रुतिनिर्द्धारितोऽर्थो माहात्म्यञ्चापृष्टत्वान्नात्यावश्यकमिति तत्किमित्युच्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः **अमूर्त्तेत्यादि**। **सर्वत्रात्र** निरूप्यमाणेषु **हरेः** सम्बन्धिषु सर्वेषु पदार्थेष्वमूर्त्तत्वरूपं **बृहत्साधर्म्यं** तेन **वस्त्वभेदः सिद्धो** भवति। तथा च, तदुपपादकत्वेन ब्रह्मणा निरूप्यते, शुकेन च स्थूलध्यानोपपादनार्थं निरूप्यत इतीदमप्यावश्यकमित्यर्थः।

एवं सङ्गत्यादिकं निरूप्य मूर्त्तामूर्त्तपदार्थं विवेक्तुमेतदेव व्याकुर्वन्ति **पूर्वेत्यादि**। **विशिष्टा** इति, देहादिविशिष्टाः। **पृथक्कृत्येति** देहात्पृथक्कृत्य। **सम्बन्ध** इति आधेयत्वरूपः। तेन मूर्त्तत्वं नामानित्यत्वे सति परिच्छिन्नपरिमाणत्वम्, न तु परिच्छिन्नपरिणामत्वमात्रम्[1]। अमूर्त्तत्वञ्च नित्यत्वे सति परिच्छिन्नत्वम्। इदमेव मूर्त्तामूर्त्तब्राह्मणे सिद्ध्यति, इदं साधर्म्यं यत्र तान्याहुः **जीवेत्यादि**, अस्य जीवप्रकरणत्वादिति योजना। **साधनमि**त्यधिकारिस्वरूपम्। **फलमिति** चतुर्विधसुखात्मकम्। **माहात्म्यमिति** विरुद्धधर्माश्रयत्वादिरूपम्। **चत्वार** इति सम्बन्धः साधनं फलं माहात्म्यं चेत्यर्थः।

२–६–१ **वाचामित्यत्र पूर्वमिति** 'पुरुषस्य मुखं ब्रह्मे'त्यत्र पूर्वाध्याये। **विधीयत** इति 'अहं भवानि'त्यादि २–६–१२ सार्धपद्यत्रयेण विधीयत। **विहितमिति** इति 'लोकमयः पुमान्' २–६–४१ इत्यनेन विहितम्। **इतीति** एवं प्रकारेण विरुद्धधर्माश्रयत्वात्। **देवतारूपा** इति अस्मदाद्ये तद्धातुदेवतारूपाः। मुखमुप-

---

१ "परिमाणमात्रम्" पाठः।

क्रम्यात्र सप्तधातूनामुक्तत्वात् । तत्सूचितमर्थमाहुः **एवमित्यादि** । **आरोप्यत** इति आवाह्य स्थाप्यते, न तु प्रसज्यते । **प्राणादिद्वारेत्यादि** । 'तस्मादन्नं ददत्सर्वाण्येतानि ददाती'त्यादिश्रुत्युक्तम् । यद्यपि हव्यकव्यव्यतिरिक्तेषु मन्त्रेण नारोपः, तथाप्यभिसान्धिना तेषु बोध्यः । **अन्य** इति, हव्यव्यतिरिक्तरसस्यापि स्थानत्वाङ्गीकारे तुल्यन्यायेन लौकिकान्नस्यापि तत्स्थानत्वस्य सम्भवदुक्तिकत्वात्परिसङ्ख्यावैयर्थ्यापतिरिति सर्वपदेऽर्थसङ्कोचाभावो न युक्त इत्यस्वरसबीजं बोध्यम् ।

२-६-२ आधिदैविकत्वं न स्फुटमित्यतः स्फुटीकुर्वन्ति **परमत्वमित्यादि** । **ओषधीनामिति** । अत्रापि प्रोक्षणसंस्कृता एव ते बोध्याः ।

२-६-३ **पूर्ववदिति**, आध्यात्मिकमन्तर्निवेश्य द्विवचनमुक्तमित्यर्थः । क्लिष्टत्वात्पक्षान्तमाहुः **गोलकेत्यादि, तत्सम्बन्धिनामिति** सुन्दराणाम् ।

२-६-५ **लोमान्युद्भिज्जजातीनामित्यत्र** जातिपदं व्यवहारमालम्ब्योक्तम् । प्रकरणादिति ज्ञापनायाहुः **जातय इति** ।

२-६-७-८ **इदानीमिति** सृष्टिकरणाभिनिवेशे यद्यपि तदेव स्थानम्, तथाप्यभिनिवेशाभावान्नोक्तमित्यर्थः । लोकप्रसिद्धव्यावृत्त्यर्थो वेति । उपशब्दोक्त्यैव पूर्वव्यावृत्तेः सम्भवादयं पक्ष उक्तः । **नारदस्याग्रे** स्थानान्तरकथनात्पक्षान्तरमाहुः । **अथवा नारदेत्यादि** ।

२-६-११ सम्बन्धसामान्ये चतुर्थी न सङ्गतेत्यतः पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि**। **तव यत्प्रयोजनं रूपमिति**, एतस्यैव विवरणं **भक्तिजनकमिति** ।

२-६-१२ **अहं भवानित्यस्याभासे एवमित्यादि** । 'यत्संस्थं' २-५-२ इत्यस्योत्तरभूतेन 'वाचां' २-६-१ इत्यादिश्लोकनवकोक्तप्रकारेण सर्वेषां नित्यपरिच्छिन्नानामुत्पत्तिं समागमरूपामुक्त्वा यदर्थमेतत्सर्वेषां स्थानविभजनमुक्तं तत् 'यच्च' २-५-२ इति प्रश्नस्योत्तरमाहेत्यर्थः । **विवृतौ**, सार्द्धपद्यसिद्धमर्थमाहुः **भगवत्स्वरूपा** इति । मतान्तरमाहुः **समुदाय** इत्यादि । अत्रास्वरसबीजं तु 'अहमेवासमेवे'ति २-९-३२ पद्यविरोधो ज्ञेयः । **अतः परमित्यादि** । यत्संस्थं २-५-२ इत्यस्योत्तरनिरूपणानन्तरत्रिविधसुखात्मकफलनिरूपणार्थमधिकार्यादिकं वदन् पुरुषसूक्ते तयोर्निरूपितत्वात्तथेत्यर्थः । ननु पुरुषसूक्ते'ऽहं भवान्' २-६-१२ इति प्रकारेणानिरूपितत्वात् कथं तथेत्यत आहुः **पुरुष** इत्यादि । **इदमिति** उक्त श्रुताविदं पदेनोक्तम् । तथा च, तस्यैवेदं विवरणमिति न प्रकारभेदः इत्यर्थः ।

२-६-१३ **अन्तरिक्ष इत्यादि** । एतेनेतः पूर्वोक्ता दिव्यास्तादृशा इतिबोधितम् । **अनेनेति सार्द्धपद्यत्रयेण** ।

तेनेदमित्यत्र आहेति। परत्वं बोधयितुमपरिच्छेदमाहेत्यर्थः। **जातिर्हीत्यादि**, इदमत्र परप्रसिद्ध्या तद्बोधनायोक्तम्, सिद्धान्ते जातेः पदार्थान्तराभावात्।

२-६-१५ **अधितिष्ठतीति**। अधिकं यथा स्यात्तथा तिष्ठतीत्यर्थः। एतेनाधिकस्थितौ विश्वस्य कर्तृताभ्रमो वारितः। सूक्ते 'स भूमिं विश्वतो वृत्वे'त्यत्र तच्छब्दपरामृष्टस्य सहस्रशिरसोदिगुणकस्य पुरुषस्यैव कर्तृत्वबोधनात् तेनेदं भिन्नं वाक्यमिति बोधितम्। परिमाणांशे[2] सूक्तविरोधं परिहरन्ति **अतीत्यादि**। रूपद्वयकथनप्रयोजनमाहुः **अनेनेत्यादि**। **अनेनेति**, विश्वात्मकतदतिरिक्तरूपयोः कथनेन। **अत इति** उभयरूपत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च। अतिरेकेपि यथा तुल्यत्वं तथा व्यक्तीकुर्वन्ति **अष्टेत्यादि**। श्रुतावत्र च वितस्त्यधिकत्वकथनात् सप्तवितस्त्यात्मकविश्वपुरुषापेक्षया वितस्तिमात्रमधिक इत्यष्टवितस्त्यात्मकः। तादृशस्य सर्वतस्तद्व्याप्तिकथनाच्च तावन्मात्र एव सर्वतो वितस्त्यधिकः। अन्यथा न्यूनाधिकपरिमाणापत्त्या[3] दशाङ्गुलशब्दसर्वतोव्याप्त्यो रन्यतरदुपरुध्येतेति तथेत्यर्थः। सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि**, **तस्मादिति** शब्दबलात्। **तत इति** अधिकात्। नन्वेवमपि वितस्तिमात्रतया परिच्छेद एवापततीतिशङ्कायां तदपि निवारयन्ति **किञ्चेत्यादि**। तथा च, श्रुतौ दशाङ्गुलाधिक्यबोधनं स्थितिप्रकारबोधनार्थं, न तु ततोधिकव्याप्तिनिवारणार्थमित्यर्थः।

स्वधिष्ण्यमित्यत्र प्राणः सूर्य इति। सूर्यस्य प्राणपदवाच्यत्वं न प्रकाशयतीति अर्थात् प्राणः। प्रकाशे प्रकारं वदन्तः पुमानिति पदस्य तात्पर्यमाहुः

२-६-१६ **पुरुष इत्यादि**, 'स एव वासुदेवोयं साक्षात्पुरुष उच्यते'। स्त्रीप्रायमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुरःसर'मिति नृसिंहपुराणाद् भगवानेव पुरुषः। अतः प्राकृतत्वाद्विराडपि स्त्रीप्राय इति तथेत्यर्थः।

सोऽमृतस्येत्यत्र उभयस्वामित्वमाहेति, यत्परमित्यस्योत्तरत्वेनाहेत्यर्थः। इतीति अनया श्रुत्या बोधितम्। कथं कथित इत्याकाङ्क्षायामाहुः

२-६-१७ **तत्रेत्यादि** तत्रेत्यर्द्धर्चे। तथा च, श्रौतस्योतशब्दस्याप्यर्थकत्वेन तद्बोधितस्यार्थस्य कण्ठोक्तस्य च हेतुपूर्वकं बोधनात् कथित इति भावः। पूर्वार्द्धे यदुक्तं तत्राशङ्कते **नन्वित्यादि**। **तथासतीति** प्रपञ्चरूपत्वेनोर्द्ध्वापरिच्छेदकत्वे सति। **तस्मादिति** प्रपञ्चापेक्षयोद्ध्वस्य स्वानन्दस्येशत्वकथनात्। **न स्यादिति** न युज्यत इत्यर्थः। **लोकवत्कार्यमिति** लोक इवाश्रयभेदम्। **इतिसिद्धमिति**, **इति** हेतोर्महिमवत्त्वं सिद्धमेवमेतेना'**तो ज्यायांश्च पुरुष**' इति व्याख्यातम्। अतः **परमेतावानस्य महिमे**'ति भागं व्याकुर्वन्ति **तस्मादेष**, इत्यादि। एतस्य महिमत्वं व्युत्पादयन्ति **तस्येत्यादि**। **महिम्नः प्रतिबन्धकता न युक्तेति** विरुद्धधर्माश्रयत्वकृतस्य महिम्नो विरोधप्रतिबन्धकता

१ "स्त्वादि" पाठः। २ परिणामांशे पाठः। ३ 'परिणामा' पाठः।

न युक्ता । **असमोर्द्धत्वादिति** । यथा कमलमुकुलं मूले विस्तीर्णं प्रान्ते स्वल्पं यथा चन्द्रज्योत्स्नाग्रे स्वल्पा मूले विस्तीर्णा, तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि प्रापञ्चिकेषु स्वल्पं, तदुपरि ततोधिकं, तदुपरि ततोपि महदिति तथात्वात् । तथा च, नीचैर्भागे धर्मस्य विरुद्धत्वाभावेन तत्कृतमहिम्नोभावादपि तथेत्यर्थः । **उक्तिमात्रविरुद्धत्वादिति**, उक्तिमात्रेणैव विरुद्धत्वादित्यर्थः । **अत** इति, अविरोधस्याशक्यवचनत्वात् । **उभयकार्यदर्शनादिति, सदिति** ज्ञानविषयत्वस्य सर्वरूपत्वकार्यस्य ध्यानादिभिः फलप्राप्तिरूपस्यातिरिक्तरूपत्वकार्यस्य च सर्वानुभवगोचरत्वात् । **स एवेति**, अपरिच्छेदानिर्वाच्यत्वादिमहत्त्वरूपमेतावत्त्वमेवेत्यर्थः ।

पादेष्वित्यत्र **सर्वे लोका** इति सर्वे प्राणिनः । **स्था** इति अत्राधिकरणे घ्यञ् ।
२-६-१८ **स्थितिशब्दवाच्या भवन्ती**ति । तेन स्थितिशब्दो लोकेषु रूढ इति
बोधितम् । **अवयवा अप्यवयविन** इत्यादि । पुंसः सर्वरूपस्यावयविनः
तत्तदवयवरूपा अपि भगवन्तमतिरिक्तं प्रतिपाद्या इत्यर्थः । नन्वत्र भूतानां पादाधिकरणत्वमुच्यते, प्रमाणे तु भूतानामेव पादत्वमुक्तमिति विरोध इत्याशङ्कायां तत्तात्पर्यमाहुः **भगवन्माहात्म्ये**त्यादि । विरुद्धधर्माश्रयत्वबोधनार्थं तत्र भूतानां पादत्वमुच्यतेऽन्यथा-पाद इत्येकवचनं न वदेत्, अतो न विरोध इत्यर्थः । ननु मन्त्रवर्णादित्यस्य विषयवाक्यमिदम्, तत्र जीवानामंशत्वाय पादत्वमङ्गीकृतमिति तद्विरुध्यत इत्यरुच्या व्याख्यानान्तरमाहुः **अथवे**त्यादि । तथा च, पादस्थानां रेखादीनामिवांशत्वस्याविरुद्धत्वाद्वक्ष्यमाणरीत्या तानधिष्ठाय भगवतः स्थितत्वाच्च लक्षणया योगेन गौण्या च देहविशिष्टजीवानामपि पादत्वमतो न विरोध इत्यर्थः । उक्तार्थस्य परोक्षत्वादत्र लक्षणा न दोषाय स्वार्थत्यागाभावाच्च । **त्रिपादमृतमिति** । त्रिभिः पद्यते प्राप्यत इति **त्रिपात्**, न विद्यते मृतं नाशो यस्येत्य**मृतम्** ।

पादा इत्यत्र **त्रिपादूर्ध्व** इत्यर्द्धं विवृणोतीत्याहुः **एतेषामि**त्यादि । **त** इति
आश्रमविशिष्टाजीवाः । **व्युत्क्रान्तानामिति** त्यक्तभौतिकशरीराणाम् ।
२-६-१९ तथा च, त्रिपादाश्रमत्रयात्मकः पुरुष ऊर्ध्वे उपरितनामृतसुखार्थमुदैत्, उपरितनेषु जनस्तपः सत्येषु गतवान्, अस्य पादः गृहस्थाश्रमी इह त्रिलोकीसुखार्थं पुनरभवत् पुनः पुनरुत्पन्न इति श्रुत्यर्थः ।

सृती इत्यत्र **वैलक्षण्यहेतुमाहेति ततो विश्वं व्यक्रामत् साशनानशने**
अभीत्यर्द्धं व्याकुर्वन् सर्वेषां जीवानां चीदंशत्वेन तौल्येपि फलभेद-
२-६-२० हेतुभूतस्वभाववैलक्षण्ये प्रयोजकमाहेत्यर्थः । **ते उभे** इत्यादि श्रौतस्याभिपदस्यायमर्थः । **तत्राहेति** ईदृश्यामाशङ्कायां श्रौतस्य तत इति पदस्यार्थमाहेत्यर्थः । **उभयाश्रित** इति उभयमाश्रितं यत्र स तथेत्यर्थः । एतेनाविद्याविद्ययोश्चरणशक्तित्वं

बोधितम् । तेन च जीवानां चरणांशत्वाद् एतन्नैकट्येन 'एकस्यैव ममांशस्ये'तिभगवद्वाक्योक्तबन्धमोक्षयोरुपपत्तिरपि सूचिता । **अन्यथेति**'भगवदनाश्रितत्वमित्यर्थः ।

तस्मादित्यत्र आहेति । **तस्माद्विराडजायन्त** इति ऋचं व्याकुर्वन्नाहेत्यर्थः ।
तस्मादण्डमिति । एतेन सुबालादिश्रुत्यर्थोपि सङ्गृहीतः । तत्र हि
२-६-२१
किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न सदसदिति तस्मात्तमः सञ्जायते तमसोभूतादिर्भूतादेराकाशमाकाशाद्वायुः वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवी तदण्डं समभवदि'ति श्रावणात् तदग्रे च मध्ये 'पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षे'त्यादिश्रावणाच्च, **गुणा** इति दिगादयो देवाः । अशनमार्गविक्रमणेन कर्मफलभोक्तृत्वं भगवतो वक्तव्यं, तत्केन रूपेणेत्याकाङ्क्षायां तद्रूपमत्रोच्यते इत्याशयेन व्याख्यानान्तरमाहुः **अथवेत्यादि** । **सोपीति** विराट्पुरुषोपि ।

यदास्येत्यत्र द्विविधमिति । अण्डात्मकं विराडात्मकञ्च । **पुरुषद्वयमिति**, विराड्-
रूपमतिरिक्तञ्च । **अमूर्त्तानामिति** नित्यपरिच्छिन्नानां आधिदैविकानां
२-६-२२
वागाद्यभिमानिजीवानाम् । **यज्ञरूपस्येत्यादि** । अयमर्थः, यज्ञो हि द्रव्यादिनिष्पाद्यः, तस्य च प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण तत्तत्स्मारकमन्त्रादिव्यतिरेकेणापि सिद्धौ ते संस्कारा मन्त्राश्च नोक्ताः स्युरतो ज्ञायते तैरतीन्द्रियः पदार्थः कश्चित्सिद्ध्यतीति । स चेज्जन्यः स्यान्मीमांसकप्रतिपन्नापूर्ववत्तदा तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि जन्यत्वा'द्यज्ञो वै विष्णुरि'ति तस्य भगवत्त्वं नोच्येतातः श्रुतविष्णुत्वार्थापत्त्या तस्य तत्साधकानाञ्च नित्यत्वं तेन प्रकारेणाविर्भावमात्रं च यज्ञस्येति वाच्यम् । ते पदार्थाश्च यदि पूर्वोक्तपुरुषाद्भिन्नाः स्युस्तदा 'पुरुष एवेदꣳ सर्वमि'ति पूर्वं श्रावितं पुरुषस्य सर्वत्वं विरुद्ध्येतेत्याशङ्क्य प्रोक्षणमन्त्रादिभिः सन्निधाप्यमानानां यज्ञीयपदार्थानामपि भगवानेवानारोपितानागन्तुकरूपमित्याहेत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति **यदैतदित्यादि** । अत्र 'अहमासमि'त्यनेन यजमानस्य भगवदवयवत्वं सूचितमत एवाच्छिद्रे श्राव्यते य एवास्मि स सन्यज इति एवमग्रेपि सर्वत्र बोध्यम् । महत्वं विवृण्वन्ति **महानात्मेत्यादि** । **स एवेति** । 'सहस्रशीर्षा' मूलपुरुष एव यज्ञरूपेण दर्शनगोचरोभवदित्यर्थः ।

तेषु यज्ञस्येत्यादेर्विवृतौ बर्हीरूपा इति असंस्कृतरूपाः, बर्हिराज्याधिकरणे
तथा सिद्धत्वात् । **महावीराद्यर्था** इति । महावीरो धर्मपात्रम् । आदि-
२-६-२३
पदेन द्रोणकलशादयस्तदर्था इत्यर्थः । **वसतीवरीति** प्रोक्षणविशेषोपयोगि जलम् । **चातुर्होत्रनिदानकमिति** पृथिवीहोतेत्यादिरूपवक्तेत्यन्तोमन्त्रश्चतुर्होताख्यः, स एव सर्वयज्ञनिदानं चतुर्होतृभ्यो यज्ञो निर्मित' इति ब्राह्मणे श्रावणात् अतस्तथेत्यर्थः ।

इति सम्भृत इत्यत्र **फलार्थं नेति** आराधनविचारदशायां फलार्थं तद्विचारेपि
सम्भारदर्शनोत्तरं तादृशबुद्धिनिवृत्तेस्तथेत्यर्थः । एवं प्रकारेण करणस्य
२-६-२७
मुख्यत्वं विशदयन्ति **यथेत्यादि** । अन्यथेश्वरपदं न वदेदितिभावः । उचित-

प्रकारेमेव विशदयन्ति **यज्ञीयानि**त्यादि । **पदार्थानित्यन्तम्** । उत्पाद्येत्यनेन सम्बद्ध्यते । **अस्ति किञ्चित्कार्यमिति** । तत्किमित्याकाङ्क्षायां स्वावयवरूपदेवाप्यानेन सकलजगदाप्यायनमिति प्रतिभाति, 'सर्गादौ कल्पितो देवैर्यज्ञभुग्भगवान् हरिः । यज्ञभागभुजो देवास्ततस्तेनैव कल्पिता' इत्यादिवाक्येभ्यः । **ते** इति जीवाः । द्वितीयं प्रकारमाहुः **मध्यमाधिकारिण** इति षष्ठ्यन्तः प्रयोगोयम् । **तथाज्ञात्वेति** पदार्थनिर्माणं ज्ञात्वा । तृतीयं प्रकारमाहुः **यदा पुनरि**त्यादि । **तथा अज्ञानादि**ति पदार्थानां यज्ञार्थत्वाद्यज्ञानात् । चतुर्थं प्रकारमाहुः **यत्पुनरि**त्यादि । एवं चतुरः प्रकारानुक्त्वा साधारणपदार्थेभ्यो यज्ञीयानां भेदं दर्शयितुं श्रुतिपुराणान्तरानुसारेण तेषां स्थानभेदं निर्दिशन्ति **तत्रे**त्यादि । **यथायथमूह्या** इति उक्तप्रकारमवगत्य ये यत उचितास्ते तत ऊह्या इत्यर्थः । अत्र मुख्यप्रकारस्य श्रौतत्वबोधनायाहुः **अत एवे**त्यादि । **वैयर्थ्यापत्तिरि**त्यन्तम् । **अत्रोदाहरणं संहितां दृष्ट्वा लेख्यमस्ति** । तथा च, श्रुतार्थापत्तिसिद्धोयं प्रकार इत्यर्थः ।

ततस्त इत्यत्र । एतेषां प्रकाराणां परम्परया प्रचारमाहुः **एवमि**त्यादि । **अन्य-**
२-६-२८ **र्थे**त्यादि । इदमपि त्रयं क्रमेण सात्विकादिषु बोध्यम् ।

२-६-२९ द्वितीयकक्षाप्रकारमाहुः **तदनन्तरमि**त्यादि ।

नारायण इत्यत्र । ननूपादानत्वे भगवतः सम्यगुक्ते तत्रैव सर्वस्य स्थितिरर्थादेव सिद्धेति पुनः स्थितिकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **विश्वे**त्यादि ।
२-६-३० तथा च, स्वतो विश्वं निर्माय तदन्तः स्वयं प्रविश्य तत्स्थापक इति प्रकारान्तर्बोधनं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र यद्यप्युत्तरार्द्धं न व्याख्यातं, तथापि **ननु भगवते**त्यादिनाग्रिमाभासेन तदस्तीति निश्चीयते इति बोध्यम् ।

इति त इत्यस्याभासे **अंशत्रयमि**ति । गुणावतारत्रयात्मकं तत्रयम् । विवृतौ **मतान्तरस्थै**रिति, भेदवादिभिर्विशिष्टाद्वैतवादिभिश्च । अत्र यथायथं
२-६-३१ पूर्वोक्तं हेतुद्वयं योजनीयम् । **अस्मिन् मार्गे** इति विवक्षिते भक्तिमार्गे । **यत्र ही**त्यादि । तथा च भेदवादिमते 'अनन्तवीर्यामित विक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व' इति वाक्यस्वारस्यात् पारिभाषिकं सर्वत्वं, विशिष्टाद्वैतवादिमते 'यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यं पृथिवी न वेदे'त्यारभ्यापस्तेजोवाय्वाकाशमनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताव्यक्ताक्षरमृत्त्वान्तान् शरीरत्वेन पूर्ववदुक्त्वा 'स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण' इति सुबालोपनिषदि श्रावणेन तत्स्वारस्याच्छरीरित्वेन सर्वत्वम् । अत्र तूपादेयस्यावयस्य चोपादानावयविभेदाभेदास्तद्रूपेणापि सर्वत्वमिति विशेषः इत्यर्थः । न च पूर्वश्रुतिविरोधः । तत्रैव पूर्वं प्रलयप्रकरणे पृथिव्यप्सु प्रलीयत इत्यारभ्यापस्तेजसि तेजो वायौ वायुराकाश आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्राणि भूतादौ भूतादिर्महति महानव्यक्तेऽ-

व्यक्तमक्षरेऽक्षरं तमसि विलीयत इत्यन्तं शब्दाभ्यासेन लयमुक्त्वाग्रे 'तम एकीभवति परस्मिन् परस्तान्नसन्नासन्नसदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमि'ति पृथिव्याद्यक्षरान्तानां सूक्ष्मरूपतापत्त्या कारणेन सह श्लेषः तमस्त्वेकीभावेन कारणभूतपरात्मत्वे सदसद्विलक्षण-ब्रह्ममात्रसत्ताबोधनेन तमआदिपृथिव्यन्तानां सञ्चरक्रमेण ब्रह्मोपादेयता तत्रापि सिद्ध्यती-त्यविरोधात् । ब्रह्मवादादत्र विशेषं व्युत्पादयन्ति **तस्मादित्यादि** । **भानं** शुक्तिरजतादेः **ज्ञानं** शशशृङ्गादेः । तथा च, प्रतिभासरूपेण वचनरूपेणानुव्यवसायविषयरूपेण च या तत्सत्ता सा तेषां ब्रह्मरूपत्वं विना नोपपद्यत इति तेषामपि तेन रूपेण ब्रह्मत्वमित्येष ब्रह्म-वादादपि विशेष इत्यर्थः। ब्रह्मवादे हि 'तदनन्यत्व'सूत्रोक्तरीत्या कारणरूपेण 'उभयव्यपदेश'-सूत्रोक्तरीत्या व्यवहारयोग्यसद्रूपेण च ब्रह्मरूपत्वबोधनेन सदसद्व्यवहारयोग्यरूपेण तथा-त्वाबोधनादिति ।

न भारतीत्यत्र भावेनेति । अत्र **भाविनेतिपाठः** प्रतिभाति । ननु ब्राह्मे,
नीतिशास्त्रे हिंस्रयोगानां कामशास्त्रे च पारदारिकसुखसुरतादीनां ब्रह्मणा
२-६-३३ कथनस्य भारते वात्स्यायनीये चानुवादात् ब्रह्मवाचां निन्दितमार्गे पातः
इति 'न मे हृषीकाणि' इत्युक्तिः कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः **वाक्सम्बन्ध** इत्यादि । इदं मनःसम्बन्धस्याप्युपलक्षकम् । तथा च तयोः सम्बन्धेपि चेद्भगवदविस्मरणं स्यात्तदा भारतीत्यर्थेन सत्यनिर्गमनरूपमात्रमेव कार्यं न वदेत्, अतो निर्गम एवाविस्मणम् । न तु तयोः सम्बन्धेपीति न तेन व्यभिचार इत्यर्थः। **धृत** इति प्रेम्णाबद्ध इत्यर्थः। **प्रतिनियते-न्द्रियवद्भक्तिरिति**। मनसा रूपरसादिग्रहणे चक्षुरसनादिवन्मनसा भगवद्ग्रहणे भक्तिरित्यर्थः।

सोहमित्यत्र तत्रेति भगवज्ज्ञाने, **प्रमाणाभिज्ञानमिति** वेदतात्पर्यज्ञानम्। **अन्तर-**
ङ्गमिति निदिध्यासनजनकम्। **सोहमिति** उत्तमाधिकारी । साधनस-
२-६-३४ म्पत्तिं विशदयन्ति **समाम्नायेत्यादि** । उक्तमिति मयडन्तमुक्तम् ।
एतेन 'तं त्वौपनिषदं पुरुषमि'ति 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इत्येवं जातीयकानां तात्पर्यं निर्द्धारयन्ति-त्याहुः **प्रमाणं** हीत्यादि ।

नतोस्मीत्यत्र आहेति, श्लोकत्रयेणोत्तरमाहेत्यर्थः । **अर्थसिद्धिरिति** भगवद्विचा-
२-६-३५ रितरीतिकाभीष्टसिद्धिः ।

नाहमित्यत्र ज्ञानसम्बन्धिन्येति चिदंशशक्त्या । **अनेने**ति विनिर्मितपदेन ।
२-६-३६ **तदपीति** कार्यरूपं जगदपि । **अन्यथेति** कार्यस्य सम्यक्परिच्छेदे ।
यस्यावतारेत्यत्र तस्येति मूलरूपस्य पुरुषोत्तमस्य । एवं श्लोकत्रयेणेदं सिद्धम्,
ज्ञानभक्ती दुर्लभे, केवलं दैन्यमेव तोषसाधनमिति तेन भगवद्विचारानु-
२-६-३७ रूपा जीवाभीष्टसिद्धिरिति नमनमेव कर्त्तव्यमिति ।

स एष इत्यत्र **अन्यस्मिन्नि**त्यादि, उत्पादकेपि मारकेपि स्थापकत्वमेवं निरूपणमित्यर्थः । **तथाभूतमि**ति साधनभूतम् । तथा च, वस्तुस्वभाव एव
२-६-३८ युक्तिरित्यर्थः । एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वनिगमनेन माहात्म्यं भगवतो निरूपितम् ।

विशुद्धमित्यत्र **ब्रह्मात्मस्वरूपभूत** इति, ब्रह्म आत्मनः स्वरूपभूतं यत्र तादृश इत्यर्थः । **फलिष्यतीति**, तथा चैवं फलिते ज्ञाते स्वाश्रया मुक्तिः सिद्धै-
२-६-३९ वेति सुगममुपायमपहाय दुर्गमो भगवन्मार्गः किमर्थमन्वेषणीयः इत्यर्थः। एतस्य प्रतिपत्तिसाधनाभ्यां सुकरत्वं व्याख्यानेन व्युत्पादयन्ति **तत्रे**त्यादि । **ज्ञानार्थ**मिति आत्मज्ञानार्थम् । ननु ज्ञानार्थप्रयत्नवैयर्थ्याङ्गीकारे शास्त्रेष्वात्मबोधकत्वप्रसिद्धिर्व्याहन्येतेत्यत आहुः **शास्त्राणी**त्यादि । **त्यक्तव्य** इति । तथा च, कपिलादिवत्सिद्धतया स्थातव्यमित्यर्थः । 'प्रत्यक्' 'सम्यगिति' विशेषणद्वयेन योगपक्षं निराचक्षते **किञ्चे**त्यादि । **न ही**त्यादि । एतेनेदं बोधितम् । इयं देहस्यासम्यक्त्वापराक्त्वप्रयुक्ता, तथा सति, स्ववृत्तावात्मस्फोरणेनात्मनि पराक्त्वसम्पादकस्य योगस्याप्यात्मन्यसम्यक्त्वसम्पादकत्वमेवेति तस्याप्यनुपयोग इत्यर्थः । **अवस्थितमि**ति विशेषणेन श्रौतं साधनं मननात्मकं निराचक्षते। **किञ्चे**त्यादि । एतस्य प्रवृतोपयोगमाहुः **देहे**त्यादि । तात्त्विकोपाधिवादिमतीयसाधननिराकरणायाहुः **ननु पूर्णे**त्यादि । ननूक्तं आकाशस्येव सम्भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्वैलक्षण्यायोक्तविशेषणसूचितं हेतुत्रयमाहुः **अविकारित्वादि**त्यादि । आकाशो हि शब्दरूपेण विक्रियते इति तेन रूपेणाद्यन्तवान्, आत्मा तु 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'तिश्रुतेस्तद्विलक्षणः। अर्द्धवैनाशिकमते यद्यपि विकारो नाङ्गीक्रियते, तथापि, घटाद्यवयवकर्मजसंयोगोङ्गीक्रियते इति संयोगात्मकः सङ्गस्त्वस्ति, आत्मा 'त्वसङ्गोह्ययं पुरुष' इति श्रुतेः सङ्गराहित्यात्तद्विलक्षणः । यन्मते संयोगः स्पर्शभेदस्तन्मते आकाशे तदभावेप्यवकाशरूपेण व्यवहार्यत्वमस्त्येव । आत्मा तु 'यन्न स्पृशन्ति न विदुरि'तिवाक्याद्दुर्ज्ञेयत्वेनाव्यवहार्य इति तद्विलक्षण इत्यर्थः । **केनाप्यंशेने**ति, विकारांशेन कार्यांशेन व्यवहारांशेन चेत्यर्थः । ननु तर्हि दहादीनामुपाधित्वप्रसिद्धिः कथमित्यत आहुः **देहादय** इत्यादि । तथा च, तत्प्रकाश्यतया तेषु तथा व्यवहार इत्यर्थः । **यावन्त** इत्यादि ।तथा च, पूर्वं स्वरूपनित्यत्वं सत्पदेनोक्तम् । इदानी'मनुच्छित्तिधर्मे'त्यादिश्रुत्यनुसारेण धर्मनित्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । ब्रह्मत्वोपपादनाय भगवानित्युक्तम् । तत्र कथं भगवानित्यपेक्षायां श्रुतिगीतावाक्यं चोच्यते । तत्र श्रुतौ 'विज्ञानमय' इति ब्रह्मत्वोपपादकम्, गीतावाक्ये च 'सर्वभूताशयस्थित' इत्यन्तःस्थितिर्भगवत्त्वोपपादिका, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति पुरुषोत्तमलक्षणवाक्ये 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ती'तिलक्षणत्वेन कथनादित्याशयेनाहुः **अयमात्मे**त्यादि । इदञ्च साङ्ख्या-

भिमतमिति ज्ञापन्तयाहुः **पुरुषेश्वरयो**रित्यादि। एतान् द्वादशानपि धर्मान्निगमयितुं प्रातिलोम्येन वदन्तः अद्वयत्वस्य व्याख्यातत्वेन नैकट्यान्नित्यत्वादीनामर्थं स्मारयन्ति **सर्वत्रे**त्यादि।

ऋषय इत्यत्र **दूषयती**ति अभ्युपगम्य दूषयतीत्यर्थः। तदेव स्फुटीकुर्वन्ति **किन्ता-**
वतेत्यादिना। **भ्रमो निवर्त्तनीय** इति। तथा च, तन्निवृत्तेर्विशेषदर्शनसा-
२-६-४० पेक्षत्वेन तदर्थं यत्ने अवश्यं कार्ये आगत एव ज्ञानार्थं प्रयास इत्यात्मश्रवणमात्राज्ज्ञानमिति पक्षो न युक्त इत्यर्थः। मननपक्षं मनसि निधाय योगपक्षं दूषयितुमुपक्षिपति **एवमि**त्यादि। **क्रियमाण** इति मनने क्रियमाणे। **तदेव गुणस्वरूपमि**ति मननसाधितं गुणात्मकवृत्तिस्वरूपम्। एततिरोधायकयुक्तीराहुः **सर्वदे**त्यादि। **तस्मा**दिति एतद्दूषणपरिहारस्यावश्यकत्वात्। व्यवस्थायामिष्टापादने दोषमाहुः **एवमि**त्यादि। **तिरोभवती**ति स्फुरितमपि तादृशरूपं साधनदौर्बल्यात् प्रतिहन्यमानं तिरोभवतीति पुनः संसारपात इत्यर्थः। अतः **परमेतन्नियमनार्थ**मिति साधनदौर्बल्यानुसन्धानोत्तरमसत्तर्ककृतप्रतिघातवारणार्थम्। **साधनाभावा**दिति नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्याद्यभावात्। **कृतमात्मनिरूपणेने**ति व्यर्थं तदित्यर्थः, तृतीयान्तसहितः कृतशब्दः समभिव्याहृतवैयर्थ्यबोधकतया लोके प्रसिद्धः। **तस्मा**दिति साधनासम्भवेन ज्ञानस्य दौर्बल्यात्। **अत** इति तर्कविप्लुतत्वात्। **अत** इति आवश्यकत्वाभावात्। ननु यद्येवं तदा'यमात्मा ब्रह्मे'त्यादावात्मनो ब्रह्मत्वम्, गीतायां च स्वस्य सर्वात्मत्वं यदुच्यते तस्य विरोधः कथं निवर्तेत इत्यत आहुः **तस्मादि**त्यादि। तस्य मतस्याप्रयोजकत्वेपि विरोधपरिहारस्यावश्यकत्वाच्छारीरब्राह्मणस्थश्रुतावुक्तं भगवत एकं रूपं भोक्तृभूतमिति विरुद्धधर्माधारत्वरूपमाहात्म्यबोधनायोच्यते गीतायां प्रश्नानुरोधाद्विभूतिरूपं तदर्थमुच्यत इति तेन चन्द्रदृष्टान्तन्यायेन परोक्षज्ञानस्यैवोत्पादनाय तथा कथनमतो न विरोध इत्यर्थः।

आद्योवतार इत्यत्र **आधिदैविक**मिति, 'असतोधिमनो सृज्यत मनः प्रजापतिम-
२-६-४१ सृजते'त्यादिश्रुत्युक्तम्।

अहमित्यत्र **चे**दिति लोकप्रसिद्धाऽवतारस्य लक्षणान्तरं चेदित्यर्थः। **ते सर्व**
२-६-४२ इति। तथा च, लक्ष्यकुक्षौ तेषां निवेशान्नातिव्याप्तिरित्यर्थः।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
षष्ठाध्यायविवरणम्।

श्रीकृष्णाय नमः ।

अथ सप्तमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ सप्तमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसङ्गतिं वक्तुं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहपूर्वकं प्रस्तुताध्यायार्थमाहुः **एवमित्यादि** । अतति व्याप्नोतीत्यात्मा भगवान्, **तदतिरिक्तानां** अनित्यनित्यपरिच्छिन्नभेदभिन्नानां सर्वेषामुद्दिष्टपृष्टपदार्थानां **उत्पत्त्या** जननसमागमरूपया, एवं वस्तुत ऐक्येपि नियम्यतेति**निर्णयः** पूर्वाध्यायद्वयेन **कृतः**, **अत्रा**स्मिन्नध्याये आत्मनो व्यापकस्यापि **हरेर्निर्णयः** तत्तद्धर्मरूपेण मूलरूपेण च प्राकट्यरूपोत्पत्तिनिर्णयो विनिरूप्यते सोपपत्तिक उच्यते । तथा च, **नारदेन** मुख्यतयाऽऽत्मन एव पृष्टत्वात्तन्निर्द्धारार्थमेव तद्व्यतिरिक्तनिर्णयोक्तेः स्थूलसूक्ष्मोत्पत्तिप्रकरणयोः शेषशेषिभावः सङ्गतिरित्यर्थः ॥ १ ॥ ननु स्थूलप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वादत्र चावतारकथामात्रदर्शनादस्य कथं विमर्शेन्तर्भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः **सूक्ष्मेत्यादि** । तथा च, विवृतिस्फुटीकरणाद्विमर्शेन्तर्भाव इत्यर्थः । ननु स्थूलप्रकरण उद्दिष्टविमर्शस्य स्फुटत्वादत्र जडजीवयोर्ब्रह्मस्वभाववैलक्षण्येन तयोस्तद्भिन्नत्वभ्रमात्तद्वारणायोत्पत्त्या निर्णय उचितः । सूक्ष्मध्याने तु भगवतो गुणाभरणादयो भगवदविनाभूता एवोक्ता इति तन्निर्णयस्य किं प्रयोजनमत आहुः **येनेत्यादि वस्तुत** इति । वास्तवा अनागन्तुकास्तथा च तेषामनागन्तुकत्वेनाभेदाय निर्णय आवश्यक इत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु कथामात्रेण कथं तद्धर्मविवृतित्वावगम इत्यत आहुः **उपासनायामित्यादि**द्वाभ्याम् । **उपासनायां** निदिध्यासने **सर्वस्य हरेर्धर्मस्य स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थं निर्णयः** यथावस्थितस्वरूपनिश्चयः **इहा**स्मिन्नध्याय उच्यते, श्रुतौ तावत्पर्यन्तस्यैव साधनस्य कथनादुच्यते ॥ ३ ॥

तु पुनः मुख्यस्य 'वासुदेवे भगवती'त्यादिना २।२।३३ द्वितीयाध्यायोक्तस्यात्मादिनिरूपणशेषिणो भक्तिमार्गस्य निर्णीतं 'भगवान् ब्रह्मकार्त्स्न्येन' २।२।३४। इत्यनेन निर्द्धारितं फलं प्रेमभक्तिरूपं विनिरूप्यते सोपपत्तिकमुच्यते । तदङ्गं प्रेमभक्त्यङ्गं माहात्म्यादि च सोपपत्तिकमुच्यते । **तेन** हेतुत्रयेण विशिष्टं तत्तद्धर्मविशिष्टमन्तर्यामिस्वरूपं **सिद्ध्यतीति** योजना । **अत्रायमर्थः** । स्थूलसूक्ष्मध्यानश्रवणोत्तरं राज्ञा ' भूय एव विवित्सामि ' २।४।६। इत्यादिना कृतेषु प्रश्नेषु श्रीशुकैरुत्तरस्य प्रमाणत्वाय 'एतदेवात्मभू राजन्' २।४।२५। इत्यादिना ब्रह्मनारदसंवाद उपक्षिप्तः । तेन द्वयोः प्रश्नयोस्तदुत्तरयोश्चैकविषयकत्वं ज्ञायते । तत्र चोत्तरे स्थूलध्यानोद्दिष्टाः पदार्था विवृत्योत्तरिता इति विवरणरूपता स्फुटा । अतः 'कुर्वन् कर्माणि जन्मभिः' २।४।९। इत्यवतारप्रयोजनसन्देहगर्भः प्रश्नोनुत्तरितो

---

१ प्रकारेति पाठः ।

योवशिष्टस्तं नारदानुयुक्तात्मतत्त्वप्रश्नोत्तरभूतेनानेनाध्यायेन सूक्ष्मध्यानोद्दिष्टपदार्थविवरणरूपतयावतारकथां वदन्नुत्तरयतीति ज्ञायते। अन्यथा 'विशुद्धं' 'केवल२।६।३९। मि'त्यादिश्लोकद्वयेन मतान्तरनिरासपर्यन्तमात्मस्वरूपं निश्चाय्य 'आद्योवतार' २।६।४१। इत्यादिना रूपवद्स्वरूपमित्यन्तेन तदवताराणामुक्तत्वात् ब्रह्मा न लीलावतारान् स्मरेत्तेन ज्ञायतेऽतिरिक्तात्मस्वरूपमिदानीमेतेन पूर्णं ज्ञापितं भविष्यतीति तथैव शुकोक्तमन्तर्यामिस्वरूपमपीत्यन्तर्यामिण अतिरिक्तात्मनश्चैक्येऽतिरिक्तात्मावतारा अन्तर्यामिण एव स्वरूपविमर्शायेति द्वितीयाध्यायोक्तं भक्त्यादिकं च विमृष्टमतोस्य तद्विवरणरूपतेति ॥ ४ ॥

एवं कारिकाभिरर्थं सङ्गृह्य तदनु व्याकुर्वन्ति **एवमित्यादि**। **यत्रोद्यत** इत्यत्र
२-७-१ **आहेति** ब्रह्मोक्तिमुखेन शुक आह। एवं सर्वत्र बोध्यम्। अन्तर्याम्यवतारत्वे गमकमत्र वदन्तो विवरणत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **ब्रह्मण इत्यादि**। तथा च, प्रेरकस्यैवायमवतारोऽतोपि ज्ञायते तस्यैवेदं विवरणमिति। ननु परिमाणविरोधात् कथमेवमत आहुः **स प्रादेशेत्यादि**। तथा चास्वाभाविकत्वान्न विरोधो दोषायेत्यतस्तस्य तद्धर्मावतारत्वव्युत्पत्तिरित्यर्थः। **प्रादेशमात्रमित्यत्र अङ्गुष्ठशिरोमात्रत्वमिति** पाठः प्रतिभाति, (जाबाल)श्रुत्या निबन्धेन च तथा निश्चयादिति। मूलस्थस्य **यत्रेति**पदस्य तात्पर्यमाहुः **यदैवेत्यादि गृहीतवानित्यन्तम्**। '**सोपश्यदि**'ति 'पशूनां वे'ति च श्रुतिद्वयं तैत्तरीयब्राह्मणस्थम्। **उत्तरत्रेति** तृतीयस्कन्धे, **तत्कार्यस्येति**जलाद्वस्तूद्धारस्य। 'असुरा वे'तिश्रुतिस्तैत्तरीयसंहितापष्ठाष्टकस्था। **विदीर्णत** इति, अत्र **विदारण** इति पाठः प्रतिभाति। **यदग्र** इति, यत्तृतीयस्कन्धे तेन सा कल्पान्तरकथेति प्रतिभाति। अथ वा करेण तत्पराजयमात्रं, मारणं तु दंष्ट्रयेति।

जात इत्यत्र पुरुषधर्मावतारत्वं व्युत्पादयन्ति **स हीत्यादि**। तथा च, रूपादेवात्र
२-७-२ तद्व्युत्पत्तिरित्यर्थः। **स्वरुच्या कृतवानिति**, अत्र च 'तेषां मे पौरुषीप्रिये'ति वाक्यं ज्ञापकं बोध्यम्। **द्वयमिति** युगपद्द्वयम्। एतेन विश्वामित्रादिवैलक्षण्यं ज्ञापितम् ॥ २ ॥

जज्ञे चेत्यत्र **अत** इत्यादि। तथा च, तादृशशास्त्रप्रणयनात्तस्य तदवतारत्वनिश्चय
२-७-३ इत्यर्थः। **क्विप्प्रत्यय** इति अत्र विच् प्रत्यय इति पाठः प्रतिभाति। **स्वोत्पादकबुद्धिनिवृत्त्यर्थमिति** स्वस्यामुत्पादबुद्धिनिवृत्त्यर्थम्। **अत** इति अधिकारोत्कर्षात्। पाठान्तरमभिप्रेत्याहुः **अस्मिन्निति**।

अत्रेरित्यत्र पुत्रत्रयस्यावश्यभाव्यत्वेपि त्रितयाकाङ्क्षाया अत्र चतुर्थस्कन्धे चास्फु-
२-७-४ टत्वान्नात्र बहुव्रीहिर्युक्त इत्यरुच्या नञ्समासेन व्याख्यानान्तरमाहुः **अथ वेति**। **तस्येति** भगवतः। **स्वस्मिन्निति** अत्रौ। अयञ्च न सङ्ख्या-

मात्रस्यावतारः किन्तु तत्सहितानां बाहूनामिति ज्ञापनमाहुः **चतस्र** इत्यादि, ब्रह्मविष्णुशिवांशैरवतारादत्रेस्तपःपरत्वाच्च तथेत्यर्थः । अवतारेष्वेता न स्फुटा इत्यरुच्या पक्षान्तरं कारिकयाहुः **योग** इत्यादि । तपो दुर्वाससि, भगवद्भक्तिरत्रौ । ननु **सोमदुर्वाससोरत्रेश्च** परम्परितत्वाद्भगवदवतारत्वाप्रसिद्धेश्च नेदमपि युक्तमित्यरुच्या कारिकान्तरेण मुख्यं पक्षमाहुः **अथ वे**त्यादि । **बोधयती**ति चतुर्भिर्भुजैर्बोधयति । **अत** इति अवस्थाद्वयभेदेन तथात्वात्, तथा च, क्रियाशक्तयो नात्र प्रधानाः, किन्तु, स्वरूपधर्मस्यैव प्राधान्यम्, तेनैव तत्र तदवतारव्युत्पत्तिरित्यर्थः । **पूर्ववदि**त्यादि । तथा च, यथा भगवानदेयमपि ददाति तथा संस्कृतभूतरूपं तच्च रजः साधनाभावेपि देहं पवित्रयतीति तथेत्यर्थः । अणिमादीनां योगर्द्धित्वाङ्गीकारे तस्याः क्रममुक्तावेव सत्त्वेनो**भयी**ति विशेषणं न सामञ्जस्येन युज्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **ज्ञानभक्तिरूपां वे**ति । तथा चोभयत्र योगपदप्रयोगादेतदेव युक्तमित्यर्थः । **मर्यादाविरोध** इति पितृनिदेशाग्रहणहविर्धानीग्रहणकृतः स इत्यर्थः ।

तप्तमित्यत्र **ते** इति कञ्जादयोर्थाः । **मुख्यतत्त्वमि**ति आसन्यतत्त्वम् । **तथा भवन्ती**ति कार्याविष्टा भवन्ति । ननु प्रथमस्कन्ध एतेषां भगवदवतार-
२-७-५
त्वमुक्तमित्यायुधावतारत्वं कथं युज्यते इत्यत आहुः **आवशे**त्यादि, **एतदि**ति आयुधरूपत्वम् । तथा चायुधेषु धरणस्योद्देशे बोधितत्वाद्धरणार्थमावेशस्यापेक्षितत्वात्तस्मिन्नपि पक्ष आयुधावतारत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । **यज्ञः साङ्ख्यश्च योगश्चे**ति पूर्वश्लोकचतुष्टय एतत्त्रयमुक्तमिति शेषः । **पूर्वकल्पे आत्मज्ञानस्ये**ति पूर्वकल्पीयात्मज्ञानस्य । मूलस्थयत्पदस्यार्थमाहुः **यस्मादि**ति । नन्वत्र **सनका**द्युक्तमार्गेण स्वात्मदर्शनं स्वस्मिन् भगवद्दर्शनं वावतारकार्यत्वेनोक्तं, न तु शत्रुहननादिकम्, तथा सत्यायुधावतारत्वं कथमवगन्तुं शक्यत इत्यत आहुः **साधारणा** इत्यादि । तथा च, देहत्याजनेन मुक्तिसम्प्रापणात् तथात्वमित्यर्थः । नन्वायुधानि शत्रूंस्तथा सम्पादयन्त्येते तु भक्तानिति कथं तथात्वमत आहुः **ते ही**त्यादि । **तथा च,** बुद्धिप्रकारभेदेपि साधारणानाञ्च शत्रूणाञ्च स्थानप्रच्युतरूपात्सामान्यात्तेषां तथात्वसम्पादने यष्ट्यादिवदायुधत्वं सुघटमेवेत्यर्थः । **स्मरणार्थ** इति मुनिपदोक्तं तन्मार्गीयस्मरणस्वरूपम् ॥ ५ ॥

धर्मस्येत्यत्र **प्रसादवक्रधर्मभेदा**दिति, प्रसादस्य वक्रस्य च यो धर्मस्तद्भेदात् ।
यज्ञांशो मुखमिति भोजनक्रियारूपत्वाद्यज्ञस्य तद्विशेषांशो मुखमि-
२-७-६
त्यर्थः । यज्ञांशत्वं व्युत्पादयन्ति **दक्ष** इत्यादि । **तत्रे**ति मूर्त्याम् । तथा चैतदर्थमेव पदद्वयमन्यथा **दक्षदुहितरी**ति न वदेदित्यर्थः । **तद्विधमि**ति जलाधारञ्जलजनकञ्च । **सूत्रत्वेन वाग्व्यवहार** इति 'स एष जीवो विवरप्रसूतिरि'त्येकादशस्कन्धे वाग्व्यवहारस्य तत्कार्यत्वेनोक्तत्वात्तथेत्यर्थः । **तपो ही**ति तापजनकान्तरक्रियात्मकं पूर्वश्लोके त्वालोचनात्मकमुक्तमिति भेदः । अनुभावद्वितीयत्वं गुणविजातीयत्वेनेति ज्ञापना-

याहुः **स** चेत्यादि। **गुण एवेति**, अनशनवद्वाह्यदोषाभावरूपत्वान्निष्कामत्वमपि तपोरूपमेवेति तपःप्रभावाभ्यां धर्माभ्यां तयोर्मुखत्वनिश्चय इत्यर्थः। **तत्रेति** मुखरूपे नारायणे। दोषाभावे प्रयोजकं स्फुटीकुर्वन्ति **अयमित्यादि**। एवञ्च **दृष्ट्वा** दर्शनेनात्मरूपस्य **भगवतो नियमावलोपं घटितुं न शेकुरिति** मूलयोजना। भगवत्वादेवात्मत्वस्यार्थसिद्धत्वादात्मपदस्य स्वार्थकत्वमभिप्रेत्य तत्सिद्धं प्रयोजनान्तरमाहुः **अत** इत्यादि। **अत** इति भगवतो विविक्तदृष्टित्वात्। **स्वसहजधर्मस्येति** इतरमोहकत्वरूपस्य। **विपरीततया नाश** इति, उक्तस्य धर्मस्य स्वमोहकत्वं विपरीतता, तथात्वापत्त्या पुनः पूर्ववद्दर्शनाभावो नाशः। तथा च, तेन कृत्वा पुनः संस्प्रष्टुं न शेकुरित्यर्थः। ननु भगवत आत्मत्वादस्तु नियमानवलोपः परमेतासां स्वनियमलोपे को हेतुरित्यत आहुः **आत्मन** इत्यादि। **तथाप्येता** इति तथा एता अपि इति योजना। तथा चात्रापि स एव हेतुरित्यर्थः। **व्रतत्यागिन्य** इति सत्यवाक्त्वरूपदेवव्रतत्यागिन्यः। इन्द्रसन्निधौ कार्यं वा साधयिष्यामः शरीरं वा पातयिष्याम इत्युक्त्वागतास्तन्न कृतवत्यः इत्यर्थः। तथा चात्मसन्निधानेन स्वभावपरावर्त्तनाद्व्रतत्यागरूपाद्दोषाच्च एतासां गीतरूपभगवदुपासनयापि व्रतसिद्ध्यभावात्तल्लोप इति **वः तादृशा** इति वष्टिभागुरिरल्लोपमिति वैकल्पिक आप्, तादृश्योपि भगवतः स्त्रीत्वेनापि न भाता इत्यर्थः॥ ६॥

काममित्यत्र आन्तरिकदोषमिति आन्तरं मनस्तदीयं दोषम्। **तैरिति** क्रोधपूर्वभाविभिः सङ्कल्पादिभिः कामेन वा क्रोधो दह्यत इत्यर्थः। **न स्वल्प**
२-७-७
इति किन्तु तच्छरीरनाशकः। अलम्पदस्यार्थमाहुः **अहमित्यादि**। प्रकारान्तरेण व्याकुर्वते **क्रोधस्त्वित्यादि**। तयोस्तदवतारत्वगमकमाहुः **अनेनेत्यादि**, तथा चैवं तयोः प्रसादावतारत्वनिश्चयः इत्यर्थः।

विद्ध इत्यत्र। तदवताररूपतां व्युत्पादयन्ति **स हीत्यादि**। **स हि तत्र स्थित** इति वैकुण्ठवासी ज्योतिश्चक्रे स्थितः। **तपस इवेति**, यथा तपसो
२-७-८
विकास उपभोगजनकस्तथेत्यर्थः। **विकाशयतीति** नामधातुप्रयोगोयम्, विकाशं करोतीत्यर्थः। तत्रापि भगवदिच्छया तथाभूतमिति, वनस्थितावपि तथाक्लिष्टं सकामम्। **एवं रूपतेति** नलिनायतेक्षणप्राकट्यसमर्थता। **किरणानामिति** अत्र प्रसादः किरणस्थानीयो बोध्यः। **अन्यथेति** तपस एव प्रसादहेतुत्वे। **दत्तवानिति**। तथा च, तादृशस्थानदानमेतद्दातुस्तदवतारत्वगमकमित्यर्थः। **प्रसादकारण** इति प्रसादः कारणं यस्येत्यर्थः॥ ८॥

यद्वेनमित्यत्र। पृथोः पीताम्बरावतारत्वं व्युत्पादयन्ति **कदम्बस्येत्यादि**। तथा

---

१ नाशक इति पाठः।

च, दोहरूपकार्ये पृथुनाकृते तदुत्तरं यद्दोहान्तरं तत्कदम्बकिञ्जल्कसमं
२-७-९ तज्जन्यत्वाद्बहुत्वाच्च । तथा राज्ञः स्वभावो जनरञ्जनं तेनारक्तत्वम् । **पीत-
त्वमिति पृथोः** पीतत्वम्, यदाच्छादके पीतत्वं न स्यात्तदाच्छाद्ये भूरूपे जघने तत्कृतं विच्छायत्वमपि न स्यात्, अतस्तस्य तदवतारत्वं कार्यान्निश्चेयमित्यर्थः । एवं व्युत्पाद्य श्लोकं व्याकुर्वते **रक्षणमि**त्यादि । **स्वभावादेवे**ति । 'मातृबुद्धिः परस्त्रीष्वि'ति वाक्येन जितेन्द्रियत्वस्वभावादेवेत्यर्थः । प्रजापतीनामपि गोपनाद्वा ।

नाभेरित्यत्र विवक्षिताङ्गदावतारत्वं व्युत्पादयन्ति **देवते**त्यादि । **देवताभाग** इति
प्रगण्डे कपोणेरुपरिभागः प्रगण्डः, बाहुदेवता इन्द्रस्तस्य भागो
२-७-१० बलाधारभागस्तत्रेत्यर्थः । **अयश्चे**त्यादि । तथा च, क्रियात्यागादुपरि-
भागोक्तिः **ना**भिपुत्रत्वादिति **ना**भियज्ञे हिरण्मयरूपेण प्रादुर्भूतत्वादिति, अथ तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषमि'तिपञ्चमस्कन्धवाक्यात् **तत्पुत्रा** इति । नव योगेश्वराः **अतोऽङ्गदत्वमि**ति । 'दो'ऽवखण्डने, तथा च, मर्यादागिरिवदुभयविभाजकत्वादङ्गदत्वमित्यर्थः । इदञ्च पञ्चमस्कन्धानुसारेणोक्तम् । व्याख्येयश्लोकानुसारेण प्रकारान्तरमाहुः **स्वस्थे**त्यादि । अयमपि प्रकारो न पञ्चमस्कन्धाद्विरुध्यत इति ज्ञापयन्ति **अध्याये**त्यादि ।

सत्रेत्यत्र हयग्रीवे किरीटाद्यवतारत्वं व्युत्पादयन्ति **हयग्रीव** इत्यादि । **उभया-
त्मक** इति, हयनरात्मकः । **अखिला** इत्यादि । तथा चाखिलदेवता-
२-७-११ नामात्मत्वेन तत्स्वरूपत्वे तत्फलभूतत्वे तेषां तादृशां **तत्र** स्थितेरपि
सत्त्वात्सा किरीटत्वबोधिकेत्यर्थः । अत्रापि तपनीयवर्ण इति हिरण्मयत्वं कण्ठोक्तम् । रत्नानि त्वग्रे वाच्यानि । तेन तथात्वमित्यर्थः ।

मत्स्य इत्यत्र । **मत्स्य**स्य चरणरूपत्वं क्षोणीमयत्वात्स्फुटमिति तस्य पल्लवरूपत्व-
साकारसाम्यादाहुः **मत्स्यो ही**त्यादि । निष्क्रान्ताः खिलेभ्यो निखिला
२-७-१२ इति मूलार्थं बोधयन्ति **न विषयैः खण्डिता** इति । विकसितानि
भवन्तीति । तथा च, तच्चरित्रमुन्निद्रत्वगमकमित्यर्थः । **सर्वोपयोगिन** इति तथा च, वेदमार्गानिति बहुत्वबोधितमार्गसम्बन्धिबहुत्वम् । **कर्णिकागमकमिति मत्स्य**स्य तादृशधर्मविशिष्टचरणावतारत्वमित्यर्थः ।

२-७-१३ **क्षीरोदधावि**त्यत्र कूर्मस्य श्रीवत्सावतारत्वं कार्येण व्युत्पादयन्ति **कूर्मे-
णे**त्यादि । स्पष्टमन्यत् ।

त्रैविष्टपेत्यत्र **एवमेवे**ति रश्मिकेसरयोः स्कन्धनिर्गमतौल्येनैव । एवं कन्धरयोस्तो-
ल्येपि कार्यं विना न तस्य तदवतारत्वं सम्भवतीत्यतस्तद्व्युत्पादयन्ति
२-७-१४ **कौस्तुभमि**त्यादि, **न स्थापयेदि**ति कण्ठे धारणोपायेन न स्थापयेत् ।

तथेति, एकस्मिन् प्रकरणे । '**चैत्यस्ये**'ति "कण्ठे च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थमि"तिवाक्यद्वयसत्त्वादुभयरूप इत्यर्थः । **भ्रमयुक्त** इत्यादि । इदं न विग्रहवाक्यं, तेन तादृशी दंष्ट्रा यस्मिन् तादृशं च तत्करालञ्चेतिविग्रहः ।

अन्तःसरसीत्यत्र । हरेर्वनमालावतारत्वं व्युत्पादयन्ति **भक्ता ही**त्यादि । **विशे-
षणानी**ति गजेन्द्रविशेषणानि द्वितीये । ननु मास्तु दृष्टं प्रतिबन्धकं,
२-७-१५ तथापि ब्रह्मदण्डस्य दुरत्ययत्वाद्गजदेहसत्त्वेन्धन्तमःप्रवेशस्यानिवार्यत्वं
शापजन्यदुरदृष्टनाशकस्यात्रानुक्तत्वादिति शङ्कायामाहुः **भगवते**त्यादि । तथा च, तत्सत्त्वेप्युद्धरणमम्लानत्वपोषकमित्यर्थः । **परदुःखे**त्यादि, अत्रेच्छाविशेषस्य कृपात्वं कार्यभेदोपचाराद्बोध्यम् । एतदेव ज्ञापयितुमाहुः **इदमेवे**त्यादि ।

ज्यायानित्यत्र **वामन**स्य मेखलावतारत्वं धर्मत्रयेण व्युत्पादयन्ति **मेखला ही**त्यादि ।
इति च वाक्यादिति दैत्यानां जघनस्थतयेतिशेषः । **मायामि**ति
२-७-१७ तदुपास्यदेवतारूपाम् । एवं तत्सिद्धिसारूप्याभ्यां तथात्वं साधयित्वा
समानशब्दादपि बोधयन्ति **अत एवे**त्यादि । 'तद्वामनं रूपमवर्द्धताद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकमि'तिवाक्येन तथात्वादेव प्रकृतश्लोकेपि गुणपदोक्त्या तत्प्राधान्येनैव कथनमित्यर्थः । नन्वत्रोत्कर्षाधायका धर्मा एव गुणत्वेन विवक्षिता, न तु प्राकृता इति शङ्कायामाहुः **अदितेरि**त्यादि । **अवरज** इति **मै**त्रावरुणीयोपनिषदि 'तमो वा इदमग्र आसीदि'त्युपक्रम्य 'तद्रससंस्रवाद्रजस्तस्यापि रसः सत्त्वमि'ति श्रावणाच्छुद्धसत्त्वावतारात्तेषामप्यवरज इत्यर्थः । एतेनैकं गुणप्राधान्यमुक्तम्, आच्छादकविक्षेपकदृढीकर्तृत्वेनेतरयोरप्याहुः **अदितिरि**त्यादि । ननु तत्र सर्वरूपत्वं ब्रह्मधर्मो निरूप्यत इति कथं एवम् ? अत आहुः **यद्यपी**त्यादि । **इत्येव मुख्ये**ति, एतच्छ्रुतिनिरूपितत्वात्सैव मुख्या । **तामि**ति रक्षां कीर्त्तिं च । तथा च रजस्तमसोरपि प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि तत्र प्राकृतत्वमेव स्यान्न ब्रह्मतेति मायाया अन्तःपातनमसङ्गतमिति शङ्कायां ब्रह्मप्राधान्याय गुणैर्ज्यायस्त्वं व्याकुर्वन्ति **गुणैरि**त्यादि । **के** इति जगत्कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्येनैव सिद्धे उत्कर्षे तादृशस्य ततोतिरिक्ता क इत्यर्थः । **अत** इति **अन्य** इत्यनेन सम्बन्धः, स्वेन स्वाक्रमणादितर इत्यर्थः । **गुणत्वमि**ति सर्वदोपसर्जनतया प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं, न तूत्कर्षाधायकत्वमपीत्यर्थः । ननु रूपवर्द्धनेनैव सर्वलोकाक्रमणे बलिसम्बन्धिपदार्थस्यावशिष्टस्याभावात्तत एव कार्यसिद्धेर्लोकविक्रमणस्य किं प्रयोजनमत आहुः **बलिं प्रती**त्यादि । **न नित्यमि**ति न स्वाभाविकम् । तथा च, तेषां स्वरूपं स्वेच्छां च बोधनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । वामनावतारेणैवैतत्करणे प्रयोजनमाहुः **मेखले**त्यादि । ननु मेखलारूपत्वादस्तु वामनावतारेणैतत्करणं तावतोत्कर्षाधायकत्वस्य कथं सिद्धिरित्यत आहुः **अत** इत्यादि । तथा च, लोकतः परमार्थत-

श्चासंभावितस्य करणादुत्कर्षाधायकत्वसिद्धिरित्यर्थः । उत्कर्षान्तरस्यापि सिद्धिमाहुः **किञ्चे**त्यादि । अत्रैवं बोध्यम्, उपर्युत्क्षिप्तश्चरणः स्वर्लोकं व्याप्य वेगेनोपरितनान् लोकान् पातयंस्तेनैव स्थापयन् ब्रह्माण्डपर्यन्तं गत इति तेन तथेत्यर्थः । ततोप्यन्यमाहुः **किञ्चात** इत्यादि । ततोप्यन्यमाहुः **एवमि**त्यादि । एतेनापि मेखलात्वं दृढीभवतीत्याहुः **नमनेने**त्यादि । ततोप्यन्यदाहुः **किञ्च त्रिपदच्छलेने**ति । भगवता हि "तस्मात्त्वत्तो महीमीषद्वृणेहं वरदर्षभात् । पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र सम्मितानि पदा मम"त्युक्तं, तत्र त्रीणीत्यादिपदेषु यच्छलस्तेनेत्यर्थः । कथमत्र छल इत्याकाङ्क्षायां तं व्युत्पादयन्ति **नही**त्यादि । तथा च, तदभावेपि तादृशपदोच्चारणं भ्रमजनकमतस्तच्छलरूपमित्यर्थः । ननु तत्र पदानीत्यनेन क्रमात्मकं मानमुक्तं, तत्र च त्रित्वं सङ्गतमेवेति कथं छलत्वमत आहुः **मानमि**त्यादि । मानं वितस्तिहस्तादिकं, **हि** यतो हेतोः 'तत्र वस्तुनि व्याप्तमेव वृत्तिमदेव भूत्वा तद्वस्तु गृह्णाति, स्वमितत्वेन ज्ञापयति' इति मानस्वभावः, **हि** निश्चयेन भगवान् क्रमपदमनुच्चारयन् क्रमरूपं मानं नोक्तवान् । **निष्काशितः** स्थितिस्थानादन्यत्र निक्षिप्तश्चरणस्तु निष्काशनधर्मेण मानस्वभावं विरुन्धन् मानं न भवति । अतो हेतोरुक्तवाक्यस्य न तद्बोधने तात्पर्यम्, किन्तु, पदा पातालात्मकत्वेन सम्मितानि समानानि मम त्रीणि पदानि मानसाचलमिताभूरसातलं नाकपृष्ठञ्चेति स्थानानि, तस्माद्धेतोरीषन्महीं त्वत्तोहं वृणे वाञ्छामीति, तथा सति तस्माद्वाक्याद्भगवता वामनपादाभ्यामन्यस्तृतीयः पादः कल्पनीय इति ज्ञातव्यम् । तच्च बलिना वाक्यानुसन्धाने सति न ज्ञातम्, तत्तस्माद्धेतोर्भ्रामकपदैस्तथेत्यर्थः । ननु भगवता कुतो वाक्यार्थो न प्रत्यायितः ? क्लिष्टं कुतः कृतवान् ? इत्यत आहुः **माये**त्यादि । तथा च तज्जातिदोषादेव तथेति न क्लिष्टत्वलेशोपीत्यस्यापि गुणत्वं निर्बाधमित्यर्थः । याञ्चारूपे दोषेत्र प्रसक्तेऽस्य गुणस्योत्कर्षाधायकता न स्यादित्यत आहुः **एवमि**त्यादि । कथं प्रभुकर्तृकतेत्याहुः **वस्तुतः प्रभोरि**त्यादि । नन्वैन्द्रं पदं बलेन गृहीतवतः कथं मार्गवर्तित्वमित्यत आहुः **स्वेने**त्यादि । 'यज्ञो वै विष्णुरि'ति श्रुतेर्यज्ञात्मना स्वेनैव स्थापितत्वात् तथेत्यर्थः । **तदनङ्गीकार** इति । याञ्चानङ्गीकारे चास्य इत्यर्थः । ननु तथापि बन्धनं क्लिष्टकर्मत्वमादधातीति चेत्तत्राहुः **दैत्यानामि**त्यादि । तत्र जघनरूपायां भूमावुत्पन्नानां तत्स्वामित्वं वास्तवम्, "भूमिर्वस्तुतो दैत्यानां यावदासीनः परापश्यति तावद्देवानामि"ति श्रुतेः । **अतो** हेतो**र्बन्धनमि**त्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति **अन्यथे**त्यादि । **अन्यथे**ति वास्तवस्वामित्वाभावे, **ग्रहणमि**ति याञ्चया ग्रहणं **करिष्यत्येवे**ति मनसा करिष्यति । तथा च 'क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोपर ईश कुर्युरि'तिवाक्यात्कुधीत्वे पूर्णा कृपा न स्यादिति न तेन क्लिष्टकर्मत्वमित्यर्थः । एतस्यानुषङ्गिकं प्रयोजनान्तरमाहुः **अनेने**त्यादि, **अनेने**ति बन्धनेन । तद्व्युत्पादयन्ति **एकस्ये**त्यादि । नन्वेवं दोषापादकं छलेन याचनं कुतः कृतवानित्यत आहुः **सन्नियोगे**त्यादि । स हि लोकत्रयमिष्टे, अतस्तथेत्यर्थः । ननु " नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्

यावदर्थपरिग्रहः" इति भगवता वामनेनोक्तत्वाद् भगवतः स्वापेक्षितयाचनमेव युक्तमेतच्छलप्रयोजनं न पश्याम इति शङ्कायामाहुः **अन्यथे**त्यादि। एकमात्रयाचने शेषाभ्यनुज्ञापत्तौ कुधीत्वं पुनः प्रसज्येत, पुनस्तदर्थे यत्ने कर्त्तव्ये पुनर्याचनं चापद्येत, अतः कृपार्थं क्रियासौकर्यार्थं तत्परीक्षार्थं तत्सत्यख्यापनार्थञ्च छल इत्यर्थः। सिद्धमाहुस्**तस्मादि**त्यादि।

नार्थ इत्यत्र **भक्तिमार्गविरुद्धमिति** भक्तबन्धनादिकम्, **कटिस्थानस्येति** कटिः स्थानं यस्येत्यर्थः। ननु धनग्रहणं तु तथा भविष्यतीत्यत आहुः
२-७-१८ **न ही**त्यादि, **युक्तमेवे**त्यन्तम्। **मन्त्रै**रिति, अदितिं प्रति बलिं प्रति वा गुप्तभाषणरूपैर्भगवद्वाक्यैः। **अयमिति**। पुल्लिङ्गप्रयोगानुसारेणाहुः **अयश्चे**त्यादि। **कक्षात्रयमिति** प्रथमेध्याये केवलं तमो रजस्तमः केवलं रज इत्यादिना प्रतिपादितं पातालादिस्वर्लोकपर्यन्तं भागत्रयम्। नन्वेवं सति भगवता किमिति सुतले स्थापितोग्रे भावीन्द्रत्वं च किमिति कृतमिति शङ्कायामाहुः **न ही**त्यादि। तथा च, यद्युपरितनकक्षास्वयोग्यः स्यात् प्रसादेन कक्षात्रये न नीतः स्यात्। यदि वा प्रत्याक्रमणेच्छुः स्या'न्नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योसाविन्द्र'इत्यादीनि भगवद्दासस्य प्रशंसावाक्यानि न वदेदतो न तथेति तदुभयं प्रसादरूपमेव तत्स्वरूपज्ञापनाय भगवता दत्तमित्यर्थः। ननु निर्बन्धेन न नीतः स्यात्तत्र भगवान् किमिति तिष्ठेत्तत्राहुः **भगवानि**त्यादि। तथा च, तत्रास्थितौ प्रत्यवरोहश्रुतिर्विरुध्येतेति तदर्थपरिपालनाय तथेत्यर्थः। हेत्वन्तरमाहुः **ये यथे**त्यादि। यथा स भगवदधीनो जातस्तथा भगवानपि इति प्रतिज्ञापूर्त्तयेपि तथेत्यर्थः। तृतीयो हेतुस्तु व्याख्यायत एव। उरुक्रमेत्यादेस्तात्पर्यान्तरमाहुः **किञ्च पूर्वमि**त्यादि। **रूपभेद** इतिभावभेदः।

तुभ्यमित्यत्र। अङ्गुलीयावतारत्वं नारदादिदृष्टेषु व्युत्पादयन्ति **अङ्गुलीयके**त्यादि। ननु मूले गुरुत्वेनैक एव भगवान्निर्दिष्ट इति स एव दृष्टः तथा सति कथं
२-७-१९ बहुत्वमित्यत आहुः **नारदं प्रती**त्यादि। तत्तद्गुणक्रियाविशिष्टरूपाणां बहुत्वं 'बहूनि सन्ति नामानी'त्यत्र सन्तीतिप्रयोगाद् व्युत्पादयिष्यते, तद्रीत्यानन्तत्वमुपपन्नमित्यर्थः। ननु दशादिसङ्ख्योक्तेत्यनन्तत्वे कथमङ्गुलीयकत्वमित्यत आहुः **अङ्गुलय** इत्यादि। अन्यदृष्टानां सङ्ग्रहे मानमाहुः **अत एवे**त्यादि। भक्तानामङ्गुलित्वं साधर्म्येण गमयन्ति **ते** इत्यादि। **तेष्विति** दृष्टेषु स्वरूपेषु। **मूल्यरूपत्वादिति** प्राप्त्युपायरूपत्वात्। तदेव व्युत्पादयन्तो धनानि वदन्ति **चतस्र** इत्यादि। **भक्त्या** चेत्यन्तम्। तथा च, लीलावताराणामेवानुक्रान्तत्वादत्रोपदेष्टृभूतं मूलरूपं नाङ्गुलीयकत्वेन विवक्षितम्, किन्तु, परितुष्टोक्तसाधनदृश्यानि रूपाणि, अत एवात्रावतारनाम नोक्तमिति तस्मात्तथेत्यर्थः। ननु 'भक्त्या त्वनन्यये'तिवाक्ये दर्शनस्य भक्तिसाध्यत्वमतः कथं योगदर्शनमित्यत आहु **बहिरि**त्यादि। **तत्प्रकाशो वृत्तिफलनेने**त्यादि। ज्ञानप्रसादेन श्रुतौ ध्यायमान इति

पञ्चात्तादृशप्रत्यग्वृत्तावात्मनः प्रतिफलनेन कश्चिद्धीर इति श्रुत्युक्तेन स्वत आविर्भावेन वेत्यर्थः । तज्ज्ञानमिति आत्मविषयकप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तथा चात्मयुक्तं सतत्त्वदीपं आत्मसतत्त्वदीपमिति समास इत्यर्थः । एतस्य पक्षस्य क्लिष्टत्वात् पक्षान्तरमाहुः **ब्रह्मात्मत्वं ज्ञानं** वेति सतत्त्वशब्द एवानागन्तुकरूपवाचकत्वे प्राग्भिराद्रियते, तथा सत्यात्मनः सतत्त्वदीपमिति समास इयर्थः । परिचर्यासङ्ग्रहायाहुः **चकारादित्यादि** । **अग्र** इति 'भक्तियोगं स लभते एवं यः पूजेयत मामि'त्येकादशस्कन्धे ।

चक्रश्चेत्यत्र । अत्राप्यवताराणामस्फुटत्वात् सङ्ख्यादिविरोधस्य प्रसज्यमानत्वाच्च
२-७-२० तान् विशदीकुर्वन्त उपपादयन्ति **अत्रादीत्यादि** । **एवमिति उचितमिति** हरेर्वामनस्य च मन्वन्तरावतारत्वादुचितम् । नूपुरादिवदवयवध्यानोपयोगीनि, महाधनानीति । **इति** हेतौ । **इत्याहेति** इत्याशङ्कायामाह । कथं बिभर्तीत्यत आहुः **मन्वन्तरमित्यादि** । **सर्वेषामिति** मनुवंश्यानाम् । **तदंशकार्यमिति** मन्वन्तरांशकार्यम् । **त** इति मन्वन्तराख्यसद्धर्मांशाः । सेनापदं चक्रपदस्य व्याख्यानं, 'चक्रञ्चानीकमस्त्रियामि'ति कोशात् । **भगवानिति** मन्वन्तरावताररूपः । **आदिशब्दस्येति** नूपुरकङ्कणादिभिरित्यत्रोक्तस्य ।

धन्वन्तरिरित्यत्र । शास्त्रद्वारेतिपक्षे शास्त्रलाभप्रकारमाहुः **नामेत्यादि** । तथा च,
२-७-२१ नाम्ना नामसृष्ट्यात्मकेन वैद्यकशास्त्रेणेत्यर्थः । **अनेनेति** नाम्नेत्यर्थः । **न सम्भवतीति** शान्ताशान्तत्वयुक्तत्वान्न सम्भवति । **शाखान्तरीय** इति, याग इतिशेषः ।

क्षत्रमित्यत्र ब्राह्मणानां विराडाननत्वेन लीलावतारेषु प्रवेशस्य घटमानतया तद्-
२-७-२२ संबद्धकेवलनिराधारस्य धर्मस्यावतारो न सम्भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथ वेत्यादि** । **भवायेति** । इदं पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्यम् । **अल्पद्रोह** इत्यादिनरकार्तिनिवारको मारणलक्षणो द्रोहो न निर्दयतां जनयतीत्यर्थः ।

अस्मत्प्रसादेत्यत्र पेशलत्वं व्युत्पादयन्ति **कलयेत्यादि** । अत्र सर्वेषां पक्षाणां
२-७-२३ समुच्चय एव न तु विकल्पः, वाशब्दस्त्वेवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । **यस्त्वित्यादि**, इदं ब्रह्मवैवर्ते स्फुटम् । **पालयतीति**, एतेन गुणावतारत्वं वैकुण्ठवासिनः सूचितम् । तेन सिद्धमाहुः **अनेनेत्यादि** । **स्थित** इति तिष्ठन्नित्यस्येदं विवरणम् । आदिकर्मणि क्तः । **निमित्तत्वमिति** आधारतया प्रयोजकत्वम् । त्रयाणां वनवासे हेतुमाहुः **देवानामिति**, सपरिवारो रावणो नश्यत्विति हि देवानां कामना, सा तदैव पूर्यते, यदा विरोधे प्रयोजको वधे सहायश्च भवतीत्यतो विरोधप्रयोजकतया दयितानयनस्येन्द्रजिद्वधार्थं चानुजनयनस्य सङ्कल्पः इत्यर्थः प्रतिभाति ।

२-७-२४ **यस्मा** इत्यत्र। **अस्मदीयवंश** इति अस्मत्कर्तृवंशे।
वक्षःस्थलेत्यत्र। उच्चरत इत्युभयार्थप्रयोगतात्पर्यमाहुः **अनेन तस्य गतिर्निवा-**
२-७-२५ **रिते**ति धनुषो मलत्यागनिरूपणेन रावणस्य मोक्षप्राप्तिर्निवारितेत्यर्थः।
भूमेरित्यत्र **ते** इति धर्माः। **एकार्थत्वमि**ति एकप्रयोजनकत्वम्। **तदि**त्यादि
तद्दशविधलीलानामेकार्थत्वं दशमाध्याये 'अत्र सर्गो विसर्गश्चे'त्यादिनो-
२-७-२६ द्देशतो निरूपयिष्यतीत्यर्थः। तत्र को धर्मः केन रूपेणास्तीत्यपेक्षायामाहुः
तत्रेत्यादि। नन्विदमदीनत्वं परार्थसृष्टौ नायातीति तत्सङ्ग्रहायाहुः **अभिलषिते**त्यादि।
यथेति यथाक्रमम्। अत्र प्रल्हादस्य भगवत्स्मृतित्वेन वासनाजन्यत्वाद्भूतित्वं जयविजय-पातनप्रयुक्तसनकादिजन्मान्तररूपत्वाद्वा। तस्य चोल्लासत्वं भगवत्प्रादुर्भावहेतुत्वादिति(सेत्स्यति) स्मृतिधर्मस्य तथात्वं तु स्फुटम्। **अननुगृहीत** इति अननुगृही, इत, इति पदच्छेदः, इतः संसारान्निष्कास्येत्यर्थः। **अशरीरस्ये**त्यादि प्राकृतशरीररहितस्य प्राकृतशरीरस्वीकारः। तथा चैतेनावतारता शेषैरवतारित्वमित्यर्थः। **त्रिविधा** इति 'भूमिर्माता तथा चान्ये दुःखभाजो हरिप्रियाः' इति निरोधविवृतौ वक्ष्यमाणा इत्यर्थः। नन्वत्र पूर्णस्य प्रादुर्भावे किम्मानमत आहुः **प्रकट** इत्यादि। तथा च, प्रादुर्भावमात्रेण भूमिक्लेशनिवारकत्वं स्वविचारितभक्तमात्रनिष्ठयावत्क्लेशनिवारकत्वञ्च नान्येष्ववतारेषु दृष्टमिति तदेतदुभयं पूर्णत्वानुमापकमित्यर्थः। एवञ्चास्य पद्यस्य सर्गलीलानिरूपकत्वात् अस्मिन् पद्ये जातपदमेव विशेष्यसमर्पकं ज्ञेयम्। **क्लेश** इति पूर्वानुषङ्गश्च। मतान्तरमनूद्य सिद्धान्तमाहुः **वस्तुत** इत्यादि। **सङ्कर्षणरूपत्वादि**ति, एतेन पूर्वोक्ते मतेऽस्वरसं सूचितं ज्ञेयम्। यदि सितकृष्णकेश एव पूर्णः स्यात्तदा वक्ष्यमाणोपयोगी स धर्मः स्निग्धामलैः कुञ्चितनीलकुन्तलैरितिवदुद्देश्ये निरूपितोपि स्यादिति न तावन्मात्रावतारोत्रेत्यर्थः। वैकुण्ठस्थितस्य चांशत्वं ब्रह्मवैवर्ते स्फुटम्। ननु यद्येवं तदा प्रकृतेस्य विशेषणस्य किं प्रयोजनं(?) कथञ्च सङ्कर्षणस्य तादृशत्वमत आहुः **संहारे**त्यादि। **वक्ष्यत** इति निरोधस्कन्धे वक्ष्यते। तथा चैतदुभयं ततः स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः। सङ्कर्षणस्योभयरूपत्वं 'गुणेन तमसाच्छन्नो विष्णुः सत्त्वगुणं बुधाः। अधिष्ठाय भवेत्सर्वजगतः पालकः प्रभुरि'ति सूतसंहितादिवाक्याज्ज्ञेयम्। ननु तावन्मात्रस्य प्रयोजनत्वाभावे किङ्गमकमित्याकाङ्क्षायां **वासुदेवानिरुद्धप्रद्युम्नांशानां** गमकं हेतुत्रयमाहुः **मर्दने**त्यादि। तथा चैवं तत्र तत्रोच्यमानस्य कार्यभेदस्याग्रे स्फुटत्वात्केवलं सङ्कर्षणत्वं न वक्तुं युक्तमित्यर्थः। फलितमाहुः **तस्मादि**त्यादि। विद्यमानेपि मर्दने तज्जन्यक्लेशाभावार्थमित्यर्थः। नन्वयमत्रार्थो विवक्षित इत्यत्र किङ्गमकमत आहुः **जने**त्यादि। ननु जनेत्यादिविशेषणेन प्रद्युम्नादिपरामर्शे किङ्गमकमत आहुः **चतुर्णामि**त्यादि। तथा च, चतुर्थस्कन्धीयवाक्यस्थचकारेणैकस्मिन्नेव रूपे सूचितम्, तच्च कार्यचतुष्टयमत्राग्रिमश्लोके स्फुटमतस्तदेवगमकमित्यर्थः। ननु **वासुदेवादिव्यूहगम-**

---

१ "उद्देश" (?) इतिपाठः।

कस्यात्राभावात्कथं तदवधृतिरित्यत आहुः **एकमेवे**त्यादि । तथा च, मूलचरित्रमेव तद्गमकमित्यर्थः । नन्वेकरूपेणैकचरित्रेणैव कार्यद्वयकरणे तथैव कार्यान्तरस्यापि सिद्धेर्न चतुर्मूर्त्त्यवतारनिश्चय इत्यत आहुः **विस्तरे त्वि**त्यादि । सिद्धमाहुः **एवमि**त्यादि । एवं निर्बन्धेन चतुर्व्यूहसहितपूर्णप्राकट्याङ्गीकारे साधकं वैपरीत्ये बाधकं च तर्कमाहुः **अनेने**त्यादि । **अन्यथे**त्यादि च । ननु मूलरूपजन्ममात्रेणैव भूमिदुःखनिवृत्तौ किमिति व्यूहजन्मकर्मकथनमित्यत आहुः **जन्मे**त्यादि । **त्रिविधदुःखे**ति त्रिविधानां त्रिविधदुःखेत्यर्थः । **वक्ष्यत** इति दशमे वक्ष्यते । ननु त्रिविधानां दुःखनिवारणाय भगवत्प्रादुर्भावाङ्गीकारे मूलस्थं भूमेरित्येकवचनं कुप्येतेति तदभावायाहुः **भूमिरि**त्यादि । **कार्यरूपे**ति शरीररूपा । तथा च, भूमिपदेन त्रयाणां सङ्ग्रहान्न तथात्वाङ्गीकारेप्येकत्वविरोध इत्यर्थः ।

तोकेनेत्यत्र जीवपदेन यथा भगवत्त्वं स्थाप्यते तदाहुः **तस्या जीवे**त्यादि । अयमर्थः,
जीवशब्दो हि चिदंशस्य जीवोपाधेरपि वाचकः । 'भागो जीवः स विज्ञेयः'
२-७-२७ इति व जीवो जीवं विहाय मामि'त्यादौ तदुपाधावपि तत्प्रयोगदर्शनात्
जीवोपाधिश्च मनः, तच्च प्राणबन्धनम्, तथा सति प्राणस्य स्वस्मिन्नयने सर्वविशेषवत्कृते ते जीवा अपि तद्द्वारा तत्रागता इति तस्याः सकाशात्तेषां ग्रहणमपि तथेत्यर्थः । **तादृशस्ये**ति न्यूनस्य बालस्य वा । **सूचयती**ति 'प्रवालमृद्वङ्घ्रिहतमि'तितिवाक्यमेव सूचयति ।

यद्वै व्रज इत्यत्र **आधिदैविका** इति पश्चाधिदैविकाः । भगवद्भक्तानामिति गवादी-
नाम् । **सङ्गच्छत** इति तद्बोधकपदाभावेपि भगवदेककर्तृकत्वस्य बुबो-
२-७-२८ धयिषितत्वात्सङ्गच्छत इत्यर्थः । **न काचिच्चिन्ते**ति काप्यनुपपत्ति-
रूपा सा नेत्यर्थः ।

तत्कर्मेत्यत्र । एकजातीययोर्विभिन्नकालयोर्द्वयोर्लीलयोर्यौगपद्येन कथने बीजमाहुः
ईक्षणमित्यादि । तथा च, दर्शनरूपत्वज्ञापनार्थं यौगपद्यमित्यर्थः । ननु
२-७-२९ पुनः प्रश्ने को दोषः इत्यत आहुः **देवगुह्यं चैतदि**ति ।

गृह्णीतेत्यत्र **अधिकरणद्वयेने**ति । 'वैश्वानरः साधारणशब्दः विशेषादि'त्यनेन
'आमन्ति चैनमस्मिन्नि'त्यनेन च । **येन रूपेणे**ति । **न भवती**ति
२-७-३० पूर्वेणास्याप्यन्वयः । **इदमि**ति उत्तरार्द्धोक्तं चरित्रद्वयम् । **अनुभवमोहक-**
त्वश्चेति बोधयतीति शेषः । **मोहकद्वयमिति तु न पाठः प्रतिभाति** । अन्तःस्थितस्यान्तःस्थापकत्वेन्तर्यामिब्राह्मणं प्रमाणत्वेन वदन्तो दामबन्धनादिलीलायास्तदनुमापकत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **य** इत्यादि । उत्तरार्द्धोक्तव्यादानलीलासिद्धदर्शनादेरमायिकत्वे हेत्वन्तरमाहुः **विचारेणे**त्यादि । ननु व्यादानलीलायामग्रे 'वैष्णवीं व्यतनोन्मायामि'त्यनेन मायावितानस्यो-

---

१ वाहरण पाठः ।

कत्वात्तत्र दृष्टस्य मायिकत्वे कथं ब्रह्मत्वबोधकत्वमित्याशङ्कायां तदुपगम्यापि तथात्वं साधयन्ति **अस्तु वेत्यादि**। अत्र **शङ्कितमना** इति कथनेन तत्रत्यो विचारः सर्वः स्मारितः। तथासति, तादृग्विचारदृढीकृतस्यानुभवस्योपेक्षान्यसंशयान्यत्वात्तेन स्मृतिर्वा संस्कारो वा आवश्यकः, स चेन्न, तथासति कारणसद्भावे कार्याजननं भगवन्मायया। माया च सामर्थ्यरूपा शक्तित्वात्। तथा चात्राकर्तुं सामर्थ्यमेव ब्रह्मत्वबोधकमित्यर्थः। एवं लीलात्रयस्य ब्रह्म(त्व)बोधकत्वं समर्थयित्वा तस्योल्लासत्वायाहुः **अयमित्यादि**। तत्र पूर्वार्द्धोक्तबन्धनामानस्य भावाद्वैतप्रतिपादकत्वात्तस्य चोतिलीलासमाप्तावुक्तत्वात्। तेन च सूक्ष्मस्य व्यापकत्वं स्फुटीक्रियत इति प्रमाणोल्लासत्वम्, एवं च कर्मवासनारूपाया ऊतेः भावाद्वैतादिजनकत्वे एव भगवल्लक्षणत्वमिति विमृष्टं भवतीति ज्ञाप्यते। उत्तरार्द्धोक्तव्यादानादेस्तु विकासरूपत्वात्प्रमेयोल्लासत्वं स्फुटमिति ज्ञापनाया**यमित्युक्तम्**। न ह्यनुल्लसितः प्रार्थनादिव्यतिरेकेप्येवं प्रदर्शयेदतोयमेव स इत्यर्थः। एतस्य ऊतित्वं बोधयितुं कर्मजत्वं स्फुटीकुर्वन्ति **जृम्भेत्यादि**। **विकासहेत्वर्थमिति** विकासजनककर्मोत्पादनाय। अत उल्लासेन भगवत्कृतत्वान्निमित्तान्तरे मृत्स्नाभक्षणसामयिकव्यादानेपि जगत्प्रदर्शनं तदेवोल्लासप्रबोधनम्। तथा चेदमपि तस्य चरित्रस्योल्लासत्वगमकमित्यर्थः। **तत्रैवेति** द्वितीयदर्शन एव। एवञ्च जगद्रूपस्य स्वसन्तानस्य प्रदर्शनाद्वंशस्याप्युल्लासत्वं स्फुटीकृतं बोध्यम्। **एवमित्यादि**। अत्र प्रथमश्लोके जविहरणोपवर्त्तोन्मूलनानां सङ्कर्षणकार्यस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः पक्षः। द्वितीयस्तु स्वयमेव व्याख्यातः। एवं द्वितीयश्लोके पशूनां पालनाच्च जीवनेन धर्मरक्षाया उरगोच्चाटनेन जीवरक्षायाश्चानिरुद्धकार्यत्वस्य स्पष्टत्वात्प्रथमः पक्षः। अनुग्रहदृष्टिवृष्ट्या तथाभूतानां निःसाधनानां जीवनं वासुदेवस्य ह्रदिनीशुद्धिः प्रद्युम्नस्योरगोच्चाटनं सङ्कर्षणस्येति द्वितीयः पक्षः। तृतीयश्लोकेप्युन्नयनं स्थापकत्वात्प्रद्युम्नकार्यत्वात्प्रथमः पक्षः। दावाग्नेर्नाशः सङ्कर्षणस्य मृत्युवारणसामर्थ्यं वा वासुदेवस्येति तद्वारणं तस्य नेत्रपिधाने तत्करणं तेषां धर्मरक्षणायेति तदनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः। चतुर्थश्लोके वासुदेवचरित्रस्य स्फुटत्वात्प्रथमः पक्षः। पुत्रत्वबुद्ध्युत्पादनं प्रद्युम्नस्य मनःशङ्काविपथुजननं सङ्कर्षणस्य व्यादानेन मात्राज्ञाकरणमनिरुद्धस्येति द्वितीयः पक्षः। येनैव त्रिविधा जीवा इति न्यायेन तत्तच्चरित्रस्य भक्तिजनकत्वात् सर्वस्यापि पुरुषोत्तमकार्यत्वमिति सर्वं सुस्थम्।

२-७-३१ **नन्दश्चेत्यत्र** पूर्वार्द्धसद्धर्मरूपा उत्तरार्द्धे ऊतिरूपा च भ्रूर्निरूपिता ज्ञेया। **गोपैरित्यत्र** भङ्गमितिचाञ्चल्यम्। **रक्षकत्वात्तदभाव** इति। मखस्य रक्षकत्वात् मखाभावे। **अनेनेति** मखप्रतिघाते देवकृतातिवर्षाकथनेन। सूचने हेतुं

२-७-३२ स्फुटमाहुः **तदा कृपयेत्यादि**। तथा च, भगवत्कृतरक्षाकथनेनेत्यर्थः। **तदेति** रिरक्षुत्वे। **इतीन्द्रो बोधित** इति। एवं प्रकारेणावस्थासाधनादिविरुद्धकार्यकरणेनेन्द्रः स्वसामर्थ्येनेश्वरत्वादिज्ञानशालीकृत इत्यर्थः। तथासति वर्षादावप्यहमेव प्रयोजकस्त्वन्तु

मिथ्याभिमन्यसे इति बोधयित्वा दिवससङ्ख्ययान्यदपि बोधितवानित्याहुः **सप्तदिनानी**त्यादि । एतस्यैव प्रकारमाहुः **यत्रे**त्यादि । वर्षसङ्ख्यातात्पर्यमाहुः **स्वयमपी**त्यादि । अत एव तावत्सङ्ख्याककालातिक्रमादेव । **अन्यथाफलमि**ति कालमर्यादातिक्रमेण फलम् । नन्वेवं सति सप्तमवर्ष एव कुर्यादेतावत्सङ्ख्याककालातिक्रमस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः **मर्यादे**त्यादि । तथा च, प्रमाणबलात्प्रमेयबलस्याधिक्यज्ञापनाय तदतिक्रम इत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रमाणमेवातिक्रमेत् किं कालातिक्रमेणेत्यत आहुः **अयमि**ति कालात्मकः । भगवतः कथं सप्तवर्षत्वमित्यत आहुः **कालस्ये**त्यादि । तथा च वेदनगतमवच्छेदनं भगवत्युपचर्यते इति तथेत्यर्थः । **सप्तधर्मवेष्टनमि**तिपाठे सप्तधर्माङ्गीकरणमित्यर्थः । सप्तवर्षत्वकथनस्य प्रकृतेप्युपयोगमाहुः **अयञ्चे**त्यादि । तथा चैतावत्प्रमेयं बोधयितुं सप्तवर्षोक्तिरित्यर्थः । एककरेण धरणस्य तात्पर्यमाहुः **एकामि**त्यादि । वामदक्षिणभेदेन द्विधाक्रियाशक्तिः । तयोराद्या केवलप्रमेयोपयोगिनी । द्वितीया प्रमाणानुरोधिप्रमेयोपयोगिनी । तत्रोक्तवाक्येन क्रियाशक्तिरक्षाया अभिप्रेतत्वादाद्यां रक्षितवान् । यदि तद्रक्षामपि नाभिप्रेयात्तदेच्छामात्रेणैव गोवर्द्धनं स्थापयेत् । अतस्तादृशक्रियाशक्तिरक्षणायैककरेण धरणमित्यर्थः । **तथात्वाभावादि**ति रक्षकत्वाभावात् । **शास्त्रार्थत्वाये**ति क्रियाशक्त्यैव रक्षत्येवंरूपशास्त्रमर्यादापालनाय । एवमत्र सद्धर्मरूपो भङ्गः अनन्यत्वरूप उक्तः ।तेन सद्धर्मस्य प्रकारान्तरस्थितिरेव भङ्ग इति सिद्ध्यति । वंशरूपं भङ्गं बोधयिष्यन्तः श्रीगोवर्द्धनेनैव रक्षाया सिद्धौ लीलायाः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां वंशरूपभङ्गस्य सप्तमत्वात्तस्यैवाभिप्रेतत्वादाहुः **तथापी**त्यादि । वेणुवादनलीलैव तदा कृतेत्यत्र गमकमाहुः **सप्ते**त्यादि । तथा च, भङ्गस्य सप्तमत्वेन वेणोश्च सप्तरन्ध्रत्वेन तत्र तद्वादनस्य लीलाया एवौचित्यात् । ईशानुकथायाः प्रलयलीलात्वेन वंशस्याप्यात्मभञ्जकत्वेन वेणुवादनस्याप्यमृतपूरकतया मर्त्यामृतलौकिकामृतपरमामृतफलसाधकत्वात्प्रकारान्तरापादकत्वमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चादीनत्वादिधर्माणां सर्गाद्याधिदैवकरूपत्वमतः सर्वं सुस्थमिति तदीयैर्विभावनीयम् ।

क्रीडन्नित्यत्र । इदमिति गोपिकासम्बन्धिचरित्रं स्वरूपात्मकं यत्फलं तन्निमित्तं सम्यक् सूचनमित्यर्थः । वननिशापदयोः क्रमेण तात्पर्यमाहुः **लौकिके-**
२-७-३३ त्यादि । **तदे**ति । अवैयर्थ्येण जीवानां भगवदेकतानतायाम् । लौकिकवैदिकक्रियानिवृत्तिरपि भगवदिच्छाविशेषेण चेत्तदेव भक्तिफलभूतस्वरूपानुभवहेतुर्भवतीति ज्ञापयितुं निशाविशेषणतात्पर्यमाहुः **तन्निवर्तिके**त्यादि । **अत एवे**ति भक्तिबोधनार्थत्वादेव रञ्जिता सर्वनिवृत्तिरिति रञ्जनं पूर्वोक्तनिवृत्तिरूपमित्यर्थः । **अत एवे**ति भक्तिप्रयुक्तेच्छाविशेषवैशिष्ट्यादेव । **तत्रे**ति तादृशीषु । उत्सुकपदतात्पर्यमाहुः **केवलमि**त्यादि । तथा च, रासेनोत्सुक इति समासः । औत्सुक्यकार्यं विवृण्वन्ति **तदे**त्यादि । **तद्रसाविर्भा-**

वार्थमिति तासु तदर्थम्। **विषयाभावादिति** भगवत्सम्बन्धाभावात्। ननु भगवत्सम्बन्धस्य कथं रोगत्वेन पर्यवसानं तत्राहुः **सर्वो हीत्यादि**। **देहनाशमिति** उपचयाभावं तनुतामिति यावत्। एतेन भ्रमरगीते 'धारयन्त्यतिकृच्छ्रेणेत्यत्र काश्च न मृता' इति या व्याख्याता-स्ता एता इति प्रतिभाति। **अनेनेत्यादि**, स्मरणस्य रोगत्वकथनेन। **तासां** फलप्रकरणीयषष्ठाध्योक्तानाम्। **भगवद्धर्मप्रवेशाभावादिति** भगवद्धर्मेषु प्रवेशाभावात्। तत्र गमकमाहुः **अत एवेत्यादि**। **तादृशीनामिति** लौकिककामवतीनाम्। **तादृश** इति। कामाधिष्ठातृरूपः। यदि तस्य कामस्य न भगवद्धर्मत्वं तदा भगवता किमिति प्रतिबन्धकनिवृत्तिः कृतेत्यत आहुः **एवमपीत्यादि**। ननु हीनेधिकारे भगवान् किमिति स्वेच्छया प्रवर्त्ततातो नैवमिति शङ्कायामाहुः **गुणत्रयेत्यादि**। गुणत्रये तत्कार्ये वा आसक्तानाम्, तथा चेच्छायामप्यासक्तिरेव बीजमित्यर्थः। **मूर्च्छितशब्दादित्यादि**,'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोरि'ति धात्वर्थात्ततस्तथेत्यर्थः। **अत एवेति** एवमतितापजनकत्वादेव। **प्रतिबन्धकनिवृत्त्यभाव** इति मुख्यभक्तिप्रतिबन्धकीभूतो य कामस्तन्निवृत्त्यभावः। **मुख्याधिकाराभावादिति** मुख्योधिकारः सर्वात्मभावरूपस्तदभावे। तथा च, निरोधस्कन्धेऽविहितभक्तेरेव नानाप्रकारिकाया निरूपितत्वात्कामलोभादिप्रतिबन्धकानपि भगवानेवंभावे दूरीकृत्य फलं प्रयच्छतीति एतस्य संसूचनं स्कन्धार्थः। तेनापि मुख्याधिकारे किं वाच्यमित्यपि संसूच्यत इत्यर्थः।

ये चेत्यत्र। प्राप्तिक्रियायाः कर्मणश्च प्रथमश्लोकेऽसत्त्वाद्भूरित्वस्य नान्तरीयकलक्षणत्वाच्च द्वाभ्यां मिश्रीकृत्योभयनिरूपणेप्यदोष इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः

२-७-३४ **भूर्यनुग्रहं वेति**। भूरित्वं मुक्तिः, सा च रूपान्तरत्यागपूर्वकं स्वरूपावस्थानम्। **वैकुण्ठमक्षरम्**। तत्र स्वरूपावस्थानं सज्ञातानभिमाने जीवन्मुक्तानामपि भवति, तद्वत्प्रकृतिलीनानामपि सुषुप्ताविव। एतावान् परं विशेषो यद्वासनाराहित्यमक्षरैक्याभावेन च नानात्वस्य विद्यमानत्वात्तस्य भूरित्वम्, अनुगृहीतानां त्वक्षराभेदादाश्रयत्वमेव, न तु कृपात्मकधर्मान्तरत्वम्, तस्य पूर्वोक्तधर्मविशिष्टे क्षण एव निवेशात्। किन्तु—अनु—भूरित्वोत्तरं गृह्णात्याधेयत्वेन स्वीकरोतीत्यनुग्रहः इति योगेनाश्रय एव तथेति। तदिदं हृदि कृत्वा विभजन्ते **एत इत्यादि**। श्लोकक्रमविरोधे एवं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि**। **गता** इति तमोभिभवेन भेदस्यापि ज्ञानाविषयत्वात्तद्भावं प्राप्ता इत्यर्थः। तथा सति कथं भूरित्वमित्यत आहुः **तस्या इत्यादि**। आकाशवद्भूयानित्यादौ व्यापकेपि तथा प्रयोगात्तथेत्यर्थः। एवं यद्यपि क्रमस्वीकारो भवति तथापि यत एतद्विमुच्यत इति 'तदेवरूपं दुरवापमापे'त्यादिबहुवाक्यविरोधात्तदपेक्षया क्रमात्मकधर्ममात्रविरोधस्य स्वल्पत्वात् पूर्वोक्तानुसृतमेव पक्षान्तरमाहुः **अथवा उभये इत्यादि**। अस्मिन् पक्षे माध्ववजीवद्वयस्वीकारः

प्रथमपक्षाद्विशेषः । सहजासुराणामप्यसुरत्वं प्रमेयबलेन निवर्त्य स्वनिलयप्रापणं **माध्वमतादपि** विशेष इतिबोध्यम् । न चावेश्यभिमानिनोः फलवैपरीत्यं शङ्कनीयमन्यथाकरणसामर्थ्यस्य निष्प्रत्यूहस्य भगवतः स्वतः सिद्धत्वादिति ।

ये वा इत्यत्र **अन्यथेति** मुक्तिहेतुभूतस्य द्वेषादेरभावे । **क्रमे**तेषां मुक्तिबोध-
कप्रमाणानि चानुरुध्यादर्शनस्यार्थान्तरमाहुः **प्रथमत** इत्यादि । **आत्म-**
२-७-३५ **त्वादिति** आदायकत्वात्, 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चातिविषयानिह ।
यच्चास्य सन्ततो भावः तस्मादात्मेति कीर्त्यते' इति तन्निर्वचनात् । ननु मूले आदायकत्वमेवात्राभिप्रेतमित्यत्र किं गमकमित्यत आहुः **अत एवे**त्यादि । अत्रैतद्बोध्यम् । एते अदीनत्वादयः परस्परनिरपेक्षतयैव परामृष्टाः सापेक्षास्तु फलिष्यन्तीति ।

२-७-३६ **कालेने**त्यत्र । व्यासस्य चिन्तारूपत्वविचारेण **चिन्तामयमि**त्यत्र प्राचुर्ये मयड्बोधितः ।

देवद्विषामित्यत्र **अनेने**ति । एतत्पदविमर्शावसरे कलिकालोत्पन्नबुद्धावतारनिरू-
पणेन, प्रतिभातीति शेषः । **कलिरि**ति अष्टाविंशतितमद्वापरात्पूर्वः कलिः,
२-७-३७ अन्यथा पूर्वश्लोकेषूक्तानां करिष्यतीत्यादीनां भविष्यत्प्रयोगाणां विरोधा-
पत्तेरिति । के देवद्विष इत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं कारिकायामाहुः **वेदे**त्यादि । अणुविरोधः प्रमादादपि भवतीति तद्वारणार्थं विशिंषन्ति **वेदार्थस्य विनिन्दका** इति, निन्दायां विशेषो बुद्धिपूर्वकं मिथ्येति प्रतिपादनम्, तेन न कोपि क्वापि विरोधः । **अत एवे**ति मोहनार्थकान्मुहधातोरेव । **अनेन मार्गेणे**ति पुरविशेषणद्वयेन । नन्वेवं सति **नृसिंहादिवद्बुद्धाव**तारेणापि ते कुतो न हता इत्यत आहुः **तयोरि**त्यादि । तयोर्लोकवेदनाशरूपकार्ययोरर्थे[1] तेषां हनने क्रोधेन हननाभावादमुक्तौ कालनेम्यादिवत्पुनस्तथैव भवन्तीति तदभावाय तथेत्यर्थः ।

यर्ह्यालयेष्वित्यत्र **विधिच्छलरूपेणे**ति । शास्त्रस्य जीवपरत्वमङ्गीकृत्य धूम-
२-७-३८ मार्गेण करणे विधेस्तात्पर्यकथनं तच्छलरूपं तेनेत्यर्थः ।

सर्ग इत्यत्र **एवं सर्वमि**त्यादि । अत्रान्तर्यामिणः सर्वधर्मसहितस्योत्पत्त्या विचारे
तत्तदवतारादिवाचकानां पदानां तत्तदङ्गादिवाचकत्वम् । वाक्यानां च
२-७-३९ तत्तदङ्गादितात्पर्यकत्वम्, तद्द्वारा च भगवत्परत्वमित्येवं ज्ञानश्रवणमित्यादि
सिद्ध्यति । ततश्च तादृशस्य सर्वाङ्गेक्षणमशक्यमित्यतो धारणायाः प्रकारं बोधयिष्यन् माहात्म्यमाहेत्यर्थः । ननूक्तांशे विचारणीये माहात्म्यकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **एतादृश** इत्यादि । **अवस्थान** इति स्थैर्ये । नन्वेवं सति सर्वदा भगवति मनः कुतो न तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां श्लोकत्रयतात्पर्यमाहुः **न ही**त्यादि । **अव्यवसितमनसे**त्यत्र कर्मधारयः ।

[1] लोकवेदनार्थरूपकार्ययोः पाठः ।

वैक्लव्यमिति धारणासामर्थ्याभावेन विक्षेपः । **निरूपणमिति** । धारणाविघटकहेतुसत्तायामपि यो धारणायाः सम्भवः स केवलं माहात्म्यहेतुक एवेतिज्ञापनाय मनोव्यवस्थापकमाहात्म्यनिरूपणम् । तथा च, विमर्षणीयग्रन्थे यावदित्यादिपदैः कालकरणमनोव्यवस्थितिरूपार्थत्रयनिरूपणात्तद्विमर्शार्थं त्रयः श्लोका इति भावः । **स्वगुणैरिति** स्वोत्पन्नैः सत्त्वादिभिः । **तत्रेति** चतुर्मूर्त्तिपक्षे । अत्र ब्रह्मा प्रद्युम्नो वेदा अनिरुद्धो बोध्यः । पालनं केवलानिरुद्धकार्यमेवेत्याशयेनाहुः **धर्मः प्रथम** इत्यादि । **प्रवृत्तिरिति** मानसव्यापारविशेषः । **उत्पत्ताविति** पञ्चमाध्याये 'नारायणपरा वेदा' इत्यत्र । **भूमौ नाशका** इति अवनीशानां ते प्रातिपक्षा इत्यर्थः । ननु पूर्वं मायाद्वयं निरूपितमिति तयोर्मध्ये केयमित्याकाङ्क्षायामाहुः **इयमित्यादि** । समासचतुष्टयमत्र कल्पभेदेन सृष्टिभेदाद्विवक्षितमिति तदर्थमुपपादयन्तो विभजन्ति **सा हीत्यादि** । तथा च, प्रथमपक्षे 'प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमि'त्येकादशीयवाक्याज्जगद्रूपेण भवति, तदा मायायै मायाकार्यं सृष्टिस्थितिप्रलयरूपं निमित्ततया निर्वाहयितुं इमा भगवद्रूपा विभूतयः, द्वितीयपक्षे तस्यां निमित्तभूतायां सहकारिण्यो भगवद्रूपा विभूतयः, तृतीयपक्षे सा कर्त्री तदा करणभूताः, चतुर्थपक्षे सा करणभूता तदैता व्यापारभूता इत्यर्थः। एवमत्र सृष्टेस्तत्परिकरस्य च यच्चतुर्द्धा निरूपणं 'तदात्मानं क्रीडयन् क्रीडन् करोति विकरोति चे'ति राजप्रश्ने यावन्तः पक्षा राज्ञा उद्भावितास्तेषां सङ्ग्रहायेति बोध्यम्, सर्वेषां पक्षाणां प्रमाणसिद्धत्वादिति । **नियामिकानीति** दृष्टद्वाररूपाणि । **बोधकानीति** द्वारान्तरस्यापि सद्भावबोधकानि । **प्रतिक्षणं नानारूपत्वादिति**, यद्यप्येतानि सृष्ट्यादिकाले प्रसिद्धानि तथापि प्रतियोगिभेदेन युगपदेवावान्तराणां नानाविधकार्याणां भवनात् ब्रह्मपुराणोपान्त्ये मायानुकीर्त्तनाध्याये घटिकामात्रेण षष्टिवर्षात्मककालातिक्रमस्य जलमग्नचाण्डालीब्राह्मणजन्मोपाख्यानेन प्रतिपादनाच्च तथात्वादित्यर्थः ।

विष्णोर्नु वीर्येत्यत्र अव्यवस्थितमनसेति अव्यस्थितेन मनसेत्यर्थः । अत्र कतमस्य भगवद्वीर्यगणनायां योग्यतायास्तर्कितत्वादितरेषामयोग्यतायाः कैमुति-
२-७-४० कन्यायेनार्थादेव सिद्धिरिति वक्तुं कतमशब्दस्य विकल्पने रूढत्वादतिशयिते प्रजापतौ योगाच्च कतमशब्दं पक्षद्वयेन व्याचिख्यासवः प्रथमपक्षतात्पर्यमाहुः **सर्वेषामित्यादि** । **उक्तमिति** कतमपदप्रयोगेणोक्तम् । तेनापि सूचितमर्थमाहुः **मनस एवेत्यादि** । **उक्तमिति** अर्हतिपदमुक्तमन्यथा पदान्तरमेव वदेदित्यर्थः । द्वितीयपक्षतात्पर्यमाहुः **जीवस्येत्यादि** । **स्वाभाविकधर्मस्येति** जीवत्वस्य मनश्चाञ्चल्यस्य च । अत्यन्तं ब्रह्मापीति कतमपदवाच्यो रजोगुणस्य महत्तत्त्वस्य वाभिमान्यपीत्यर्थः । वीर्यगणनायामसामर्थ्ये हेतुमाहुः **जगदादीत्यादि** । तथा सतीह कतमोऽर्हतीत्यावृत्त्यान्वयः । तथा च, वीर्यगणनायां ज्ञानस्य हेतुत्वात्तस्मिंश्च धारणाया हेतुत्वात्तत्तदभावे तदभाव इत्यसामर्थ्यमित्यर्थः । तर्हि सम्भावनायां किं बीजं तत्राहुः **नन्वेवं रूपेणेति** जगदुपादानगो-

चरापरोक्षज्ञानकरणभूततया वक्ष्यमाणरूपेण । **तत्रापीति** सर्वांशधारणायामपि । **एतदिति** संभावनाबीजरूपं सामर्थ्यम् । संभावनाबीजं स्फुटीकुर्वन्ति **सामर्थ्यमि**त्यादि । अत्र रजांसीति पदेनावान्तरसृष्टिः सूक्ष्मात्स्थूला भवतीति बोध्यते । नन्वेवं सामर्थ्ये विद्यमाने किमिति धारणादिसामर्थ्यं निराक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **तादृशस्ये**त्यादि । तत्र मनसो जीवस्य चासामर्थ्ये हेतुत्वेन विष्णुपदस्यार्थमाहुः **मनसोपी**त्यादि । मनस इति पञ्चमी । यद्यपि तदणु, तथापि तत्त्वरूपं तद्व्यापकम्, तस्य च व्यापकत्वं छान्दोग्ये सनत्कुमारनारदसंवादे प्रसिद्धम् । तदपेक्षयापि भगवतो बृहत्वात् । तथाचैतेषु प्रथमे विचारिते मनसस्तद्ग्रहणसामर्थ्याभावस्तृतीये विचारिते 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः' इतिवाक्यात् तत्संसर्गस्यैवाभावः । आद्ये द्वितीये च विचारिते वेगस्यैवाशक्यवचनत्वमित्याशयेनेयत्तावच्छेदराहित्यमाहेत्यर्थः । मूले सर्वपदस्याभावात्सर्वस्य ग्रहणे बीजमाहुः **तत** इत्यादि । **अर्थादिति** अवधिरूपादाङर्थात् । ननु तथापि गुणेषु संख्यायोगादियत्ता भविष्यतीति शङ्कायामाहुः **सङ्ख्येत्यादि** । **अग्र** इति अग्रिमश्लोके । एवमत्र मनोनिग्रहस्यावश्यकत्वस्थापनेन धारणा साधिता । अत्र **नु** इतिपदेन परोक्षत्वस्य मूलाभिप्रेतत्वाजहत्स्वार्थात्र न दोषाय ।

नान्तमित्यत्र स्वस्येति भगवत । ननु योगजधर्मेण सर्वगुणज्ञानं मुनीनां भविष्यती-
२-७-४१ त्याकाङ्क्षायामाहुः **योगोपी**त्यादि । ननु मायया बलं यस्येति षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिर्भवत्वित्याशङ्कायामाहुः **किञ्चे**त्यादि । **यावदिति** । **निरूपितमिति** । तेन विद्यमानेपि माहात्म्ये भगवत एवं गुणकत्वात्सर्वदा मनः कुतो न तिष्ठतीत्याशङ्का वारितेत्यर्थः ।

येषामित्यत्र न साधनत्वेन तथात्वसम्पादनमिति, मार्गप्रवृत्तिसाधनत्वेन
२-७-४२ नात्मीयतया ग्रहणम् । **क्रियेति** प्रार्थनादिक्रिया । तथा च, यथा पुरुषाणां नियोज्यानां सत्त्वेपि राज्ञा मृगया स्वयं क्रियते, तथा सर्वमार्गप्रवर्त्तकत्वाद्भगवत्त्वाच्च स्वत एव दयाकरणमित्यर्थः । नन्विच्छायाः करणत्वे दयायाः किमिति तथात्वमुच्यते इत्यत आहुः **अनियमेने**त्यादि । धारणायाः कार्तार्थ्यहेतुत्वज्ञानेन तत्करणावश्यकस्फूर्तावपि भगवतो गुणानन्त्यज्ञानेन तस्याः अशक्यत्वस्फूर्तौ नियमतस्तत्करणं न प्राप्नोतीति तेषां तथात्वे तथेति तस्यास्तथात्वमित्यर्थः । नन्वेवं सति सर्वेषु कुतो न दययतीत्यत आहुः **सर्वेष्वि**त्यादि । तथा चात्रापीच्छैव कारणमित्यर्थः । **तथाविधानामिति** दयाविषयाणाम् । **साधनमुपदिशतीति** फलसाधनं ब्रह्मा स्वयमुपदिशतीत्यर्थः । सर्वात्मना आश्रितः पादौ यैरिति न विग्रहवाक्यम्, किन्तु तात्पर्यकथनम् । विग्रहस्त्वाश्रितः पादो यस्येत्याश्रितपात्, तस्य आश्रितपद इति । तथासति येषां दययेत्, ते सर्वात्मनाश्रितपदः अथ दुस्तरां देवमायामतितरन्तीत्यादियोजना । अभिज्ञानस्य प्रयोजनं शास्त्रा-

भिप्रेतत्वं चाहुः **सर्वत्रेत्यादि हेतुरिति** निर्व्यलीकाश्रये । **तादृशस्येति** उक्तधारणाधारयितुः । अनेनैव प्रथमपक्षेऽस्वरसोऽपि दर्शितः । **बह्वित्यादि** । 'देहः किमन्नदातुर्वे'त्यादिवाक्यात्तथेत्येव युक्तमित्यर्थः । **सुनिरूपितमिति** येषु भगवतो दयया निर्व्यलीको भगवदाश्रयस्ते सर्वत्र निर्ममा निरहङ्काराः सुव्यवस्थितमनसो भगवन्माहात्म्येनैव सर्वाङ्गधारणां कुर्वन्तीति मनोनैश्चल्यं सर्वात्मना आश्रयश्च प्रकारो भगवन्माहात्म्यमेव तत्र साधनम् । निदानं तु भगवद्दया, तत्र सहकारिणी तु भगवदिच्छा, सा यथा तथा तावत्कालं धारणा सिद्ध्यति, तस्या अन्यादृशत्वे तु मनोवैक्लव्यं भगवत अनियम्यत्वात् । अतः तादृशभावे स्वदैन्यमेव सदा भावनीयमिति श्लोकत्रयेण सम्यङ्निरूपितमित्यर्थः ।

वेदाहमित्यत्र एकैकेत्यादि । पूर्वोक्ताधिकाराभावे एकैकाङ्गधारणाधिकारिणां निरू-
२-७-४३ पणमुखेन तत्प्रकारं निरूपयतीत्यर्थः । **तत्रेति** सर्वात्मनाश्रयत्वेपि साह-
ङ्कारममकारवत्त्वेन जघन्याधिकारत्वे[1] । **भगवतश्चित्ररूपा** इति 'मयू-
राश्चित्रिता येन शुकाश्च हरितीकृता' इतिवाक्यात्ते तद्रूपाः वयांसि तद्व्याकरणं विचित्रमितिवाक्याच्च । मुखधर्मरूपा इति हसितात्मका इत्यर्थः । एतेन 'आरुह्य ये द्रुमभुजानि'त्यत्रोक्तानामीदृशोऽधिकार इति प्रतिभाति । किञ्च । एतद्धारणायाः सञ्जातभक्त्यधिकारत्वेन तादृशस्यैवंभावसम्पत्तौ 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति मानसी सेवा सिद्ध्यति । तत्रापि मुख्याधिकाराभावे सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्वित्यनेन बोधितं फलं यथाधिकारं भवतीत्यपि प्रतिभाति ।

ते वै विदन्तीत्यत्र । महतामपि दैन्यमेवोपाय इति ज्ञापयन्ति । अस्मदादीना-
मित्यस्मत्पदेन । **सुलभमिति** । तथा च, यथा निरहंममत्वादिकं मुख्या-
२-७-४६ धिकाराभिकज्ञापकं तथा दोषान्तरसत्त्वेऽपि परायणत्वं दयाया अभिज्ञा-
पकमित्यर्थः । ततः सामान्यतस्तस्मिन्सति विशेषतो ये तादृशास्तेषामनुसरणं कर्त्तव्यमित्याशयेन तल्लक्षणमाहुः **तस्येत्यादि** । तादृशाश्च प्रसादनीयाः, न तु सम्वादसन्तोषमात्रं कार्यमित्याहुः **तेषामपीत्यादि** । **श्रुतार्थालोचनसमर्था** इति । इदं स्त्र्यादीनां विशेषणम् । तेन बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं बोधितम् । तदेतन्मनसिकृत्यसिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि** । तथा च, यथायथाधिकारस्तथा तथा तादृग्धारणासिद्धिरित्यर्थः ।

शश्वदित्यत्र । **उत्पत्त्या विनिरूप्येति** । उत्पत्तिप्रकारसामग्रीप्रदर्शनेन निरूप्य ।
अर्थमुत्पत्त्या विचारयतीति जितत्वस्वरूपमपोहनप्रकारं च जितत्व-
२-७-४७/४८ सामग्रीविचारेण निरूपयतीत्यर्थः । जितत्वस्वरूपं सामग्रीं चाहुः **स
एवेत्यादि** । तथा च, स्वतः स्फूर्त्तिरेव सामग्रीत्यर्थः । **एतदेवेति** एतच्छ्लोकोक्तरूपमेव ।

---

१ "वत्त्वे" पाठः

ननु एतस्मिन् श्लोके पादस्वरूपमात्रमुच्यत इति कथं ततोन्येषां स्वरूपावगतिरित्यत आहुः **तत्रे**त्यादि। **ज्ञास्यती**ति तल्लक्षणकतया ज्ञास्यति। **दशधर्मा** इति लक्षणरूपा इत्यर्थात्। **प्रेर्यप्रेरकयो**रिति प्रेर्यकृतः प्रेरककृतश्चेत्यर्थः। **सर्वपरिच्छेदकस्ये**ति भयोत्पादकस्य सर्वाधारभूतस्य। **ये**ति ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पभेदेष्वविकल्परूपा। **समं सद्रूप**मिति सद्रूपस्य सर्वत्र समतयैव प्रतीयमानत्वात्समपदेन तदेवोच्यत इत्यर्थः। **सर्वव्यवहारातीत**मिति। व्यवहारो नाम लौकिकबुद्धिविषयत्वहेतुभूतो वा लौकिकप्रमाणसामर्थ्यजन्यो वा यो **वागा**दिव्यापारस्तदगोचरमित्यर्थः। तद्व्युत्पादयन्ति **व्यवहारोपी**त्यादि। **व्यवहारातीतत्व**मिति प्रपञ्चव्यवहारातीतत्वम्। **आत्मीय** इत्यादि। देहादिवदाभिमानिकात्मसम्बन्धवान्न भवतीति देहादिष्विवौपचारिक आत्मव्यवहारोपि तत्र नास्तीत्याहेत्यर्थः। **न तत्र व्यवहार** इति नात्मीयत्वकृत आत्मव्यवहारः। **शाब्दिक**मिति शब्दत्वकृतं शब्दार्थत्वकृतं च। **कर्मत्वाद्यभावा**दिति। प्रमातृप्रमाणसामर्थ्यस्याभावेन तत्सम्बन्धाभावे तद्विषयकज्ञानाभावेन तथात्वात्। **कारके**त्यादि। अनेनैव षष्ठ्यर्थत्वमपि निवारितं बोध्यम्। **भगवदाज्ञ**येत्यादि। एवं साधितेपि चतुर्विधव्यवहारातीतत्वे यथा 'असङ्गो ह्ययं पुरुष'इत्यादिश्रुत्युक्तधर्मवतां जीवानां भगवदाज्ञया मायाव्याप्तौ तद्व्यवहार्यत्वम्, ततश्चाज्ञाननिवृत्तिद्वारा गुर्वादिव्यवहार्यत्वम्, तथा पदेपि मायासम्बन्धे निमित्तवशात्तदपनोदार्थं व्यवहार्यत्वं स्यादित्यर्थः। **दूरादेवे**ति। तथा च, तस्याः सम्बन्धस्याभावात्तत्कृतव्यवहारादप्यतीतमित्यर्थः। **प्रसिद्धिमाहे**ति वेदान्तप्रसिद्धिं प्रमाणत्वेनाह। **यदी**त्यादि। तथा च, लौकिकवैदिकयावद्व्यवहारातीतत्वेपि सर्ववेदान्तसिद्धं तदित्यर्थः। इदं यथा तथा 'प्रकाशवच्चावैयर्थ्यादि'तिसूत्रे व्युत्पादितम्। ननु वेदान्तेषु तस्य परात्परत्वं परमत्वं च प्रतिपादितम्। 'परात्परं यन्महतो महान्तमि'ति, 'तदेव ब्रह्म परमं कवीनामि'ति। तथा सति कथं तस्य चरणत्वमित्यत आहुः **तस्मिन्नि**त्यादि। **पद**मिति चरणः, **तत्पद**मिति तत्स्थानं लोकासनादिरूपम्। तथा चाभिध्यावशादेव तस्य चरणत्वं स्थानत्वं भोग्यत्वं चेति चरणाभरणायुधस्थानादिरूपतायामपि न कश्चिद्विरोधलेश इत्यर्थः। एतदेव **निबन्धे** 'मूलावच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थित' इत्यादिनोक्तं ज्ञेयम्। तेन स्वप्रतिष्ठत्वादेरपि न विरोधः। **तस्ये**ति ज्ञातस्य पदस्य। **मूले-तत्रे**ति फले। **विजितपदार्थो विचारित**इति। पूर्वोक्तरीतिकदशधर्मवत्त्वेन फलत्वेनात्मरूपत्वेन च पदवस्त्वत एव यो यो भगवदवयवः स्फुरति सोत्र विजितपदार्थ इत्येवं विचारित इत्यर्थः। अत्र सभ्यङ्ङ्गियम्य यतयः सन्तोजस्रसुखं विशोकं यद्ब्रह्मेति विदुरित्येवं मूलं योजयित्वा पूर्वोक्तार्थोनुसन्धेयः। **जितं जित**मित्यादि, अत्रोक्तस्यापोहनस्वरूपं बोधयितुं 'यमकर्तहेतिं जह्युरि'त्यादिना सप्रयोजनं सदृष्टान्तं विचारयतीत्यर्थः। तदाहुः **तत्रे**त्यादि। **आहे**ति। यमकर्तृस्थाननियमनजनकं हेतिं साधनं जह्युरित्यनेनाहेत्यर्थः। तथा च, जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेदित्यस्य स्थानमपोह्य स्थानं जयसाधनं

ग्राहकबुद्ध्यग्रभागात्त्याजयित्वा जितं जितं धारयेदित्येवमर्थो बोध्यः । तदेतदाहुः **ससाधनस्येत्यादि** । **अस्य त्यागस्येति** पदग्राहकसाधनत्यागस्य ।

स श्रेयसामित्यत्र । **तत्र हेतुमाहेति** भगवत्त्वेन फलसाधकत्वे विचारकारणभूतां
जगदुत्पत्तिं ज्ञापिकामाहेत्यर्थः । **क्रियातदभिव्यङ्ग्यो वेति** । अत्र
२-७-४९
पुरःस्फूर्तिकविचारेण क्रियावास्तवविचारेण तदभिव्यङ्ग्य एव धात्वर्थ इति बोध्यम्। क्रियायास्त्रिक्षणावस्थायित्वेन नित्यस्य शब्दसम्बन्धस्य तत्राशक्यवचनत्वादिति । **इति युक्तमिति** उत्पादकस्य फलदातृताया आवश्यकत्वाच्छ्रेयोविभुत्वं युक्तमित्यर्थः । **निवर्त्तत** इति देहो निवर्त्तते ।

यथा हराविल्यत्र सम्बन्धात्मभावादिति सम्बन्धेनात्मीयतालक्षणेन य आत्म-
भावः स सम्बन्धात्मभावस्तस्मात् । तद्व्युत्पादयन्ति **आत्मन** इत्यादि ।
२-७-५२
एतत्परिहर्तुं सिद्धान्तमाहुः **अयमित्यादि** । **उपपादितमिति** पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते १-१९-१६ इत्यत्र वाक्यान्वयाधिकरणे च व्युत्पादितमित्यर्थः ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे
सप्तमाध्यायविवरणम् ।

श्रीकृष्णः ।

अथाष्टमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अष्टमाध्यायं विवरिषवः पूर्वप्रकरणसमाप्तत्वात् तत्सिद्धं फलं पूर्वमनुवदन्ति **एवमि**त्यादि, **निर्द्धारभजन**मिति निर्द्धारपूर्वकं भजनम्, तथा च, द्वयोर्निर्णये ब्रह्मोक्तिमुखेन श्रीशुकैः कृते क्रमेण द्वयं राज्ञः सिद्धमित्यर्थः । तर्हि द्वितीयविमर्शस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्वदन्तोऽध्यायार्थमप्याहुः **उपपत्त्ये**त्यादिद्वाभ्याम् । तथा च, यतोत्र शृण्वत इत्यादि (२-८-४+५+६) त्रयेण भजनकर्तव्यतानूद्यतेऽग्रे चाक्षेपरूपा उपपत्तिः पूर्वं दृश्यते, तेन ज्ञायते राज्ञ एकस्यैव निश्चयः सम्पन्नो न द्वितीयस्येति तदर्थं द्वितीयप्रकरणमित्यर्थः । फलस्योपपत्तित्वं तात्पर्यनिर्णायकत्वाज्ज्ञेयम् । अध्यायानां सङ्गतिस्तु स्पष्टैव । प्रकरणसङ्गतिस्त्वेककार्यत्वरूपा पूर्वमुक्तैव । व्याख्यानसङ्गतिमाहुः **उक्ते**त्यादि ।

ब्रह्मणेत्यत्र **परमादरेण पृच्छती**ति । अत्र यस्मै यस्मै यथा प्राहेति वीप्सा
२-८-१ आदरपारम्यबोधिका ज्ञेया । **तस्ये**ति स्थूलरूपसहितस्य सूक्ष्मरूपस्य ।
अन्यथेति आदरश्रवणेप्साबोधकप्रश्नमात्रेणैव सिद्धेः ।

हरेरित्यत्र । अनेन कथमधिकारसूचनामित्यपेक्षायामाहुः **अन्ये त्वि**त्यादि ।
२-८-२ **इति सम्बोधनमि**ति । एतदभिज्ञापकं सम्बोधनमित्यर्थः । **सर्वतो रक्षा चे**ति । मण्डलब्राह्मणे 'तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्ती'त्युपक्रम्य 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति तद्धैतान् भूत्वावति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत, सर्वं हि तद्भवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावती'तिश्रुतौ भगवतः सर्वरूपत्वस्य सर्वरूपतयोपासने सर्वरूपतां प्रकटीकारेण रक्षणस्य च श्रावणेनाखिलात्मत्वज्ञाने सर्वतो रक्षा च सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

शृण्वत इत्यत्र । ननु भगवच्चेष्टितश्रवणादिकं कुर्वतस्तदेव हृदि विशतीति भगवान्
२-८-४ विशत इति कथमुक्तमित्याशङ्कायां स्वचेष्टितहृद्भगवत्पदसूचितं हेतुत्रयमाहुः **धर्मे**त्यादि । **हृदयमि**ति हृद्ययं हृदयमिति हि श्रौती निरुक्तिः । तथा च, गुणानामविनाभूतत्वात्तत्प्रवेशनार्थं विशतीत्येको हेतुः, दहरत्वाद्विशतीत्यपरः । स्वीकृतजनपुरुषार्थसाधकत्वाद्विशतीत्यन्य इत्येवं ते ज्ञेयाः । नन्वयं भगवत्स्वभाव इति कथं निश्चेयमित्याकाङ्क्षायामाहुः **भगवतैवे**त्यादि । अयञ्च हेतुः पूर्वाध्याये 'इदं भागवतं नामे'ति २-५-७१ श्लोकेनोक्तत्वात् प्रकरणसिद्धो ज्ञेयः ।

प्रविष्ट इत्यत्र **कीर्त्तनेपी**त्यादि। पूर्वं श्रवणादित्रयस्य भजनसहितानां चतुर्णां वा उक्तत्वेपि मुखस्य निर्गमनद्वारत्वेनान्येषामद्वारत्वेनोक्तहेतुभ्यां श्रवणस्यैव
२-८-५ द्वारत्वमवशिष्यत इति तथेत्यर्थः। को भावः? किं सरः? किं सरोरुहम्? यद्भगवदधिकरणत्वेनाभिप्रेयते इत्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पादयन्ति **भाव** इत्यादि। सिद्धान्तपक्षमाहुः **कारणरूप** इत्यादि। अध्यायद्वयोक्तरीत्या कारणरूपः अविनाशी अक्षराख्यद्वितीयपुरुषः भावशब्दवाच्य इत्यर्थः। पूर्वोक्तपक्षद्वयेऽस्वरसोग्रे स्फुटीभविष्यति। कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **स्वे**त्यादि। स्वविषयकशाब्दज्ञानधारणयाऽयोगोलकवह्निन्यायेन हृदयरूपः स एव जात इति। तथा च, हृदये पूर्वोक्तरूपद्वयात्मकत्वस्य श्रवणपूर्वकालेपि सत्त्वेन तस्य कमलरूपककथने प्रयोजनाभावादत्र च तत्कथनात्तन्नाद्रियत इत्यर्थः। रूपकबीजं व्युत्पादयन्ति **स चे**त्यादि। स द्वितीयपुरुष एव यदि पुनः श्रवणादिजन्यस्नेहेन मननिदिध्यासनाभ्यां सर्वत्र स्वस्फूर्तिरूपं विकाशमधिकारिण्याविर्भावयति, तदा विसारित्वात्सरोवररूपो भवति, तस्य कमलभावप्रकारमाहुः **साधने**त्यादि। साधनभक्तिर्मननस्मरणादिसहकृतप्रेमरूपा, पुनः श्रवणे कृते तन्मध्यवर्त्तित्वात्तत्सम्पुटिता सती यदि तस्मिन् अक्षरात्मके हृदये व्यसनरूपतां प्राप्नोति तदाऽवान्तरव्यापाररूपं सर्वभावात्मकं यत्प्रेम जलस्थानापन्नं तेन हृदयस्य पूरितत्वात् व्यसनौत्कट्ये सूक्ष्मश्रवणादिना हृदि समागते भगवति तत्प्रेम आल्हादकं सत् कमलं भवति, इत्येवमवस्थापरम्परायाः बोधनं रूपकबीजमित्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः **तदेवे**त्यादि। तथा चात्र परब्रह्मवाचककृष्णपदोक्त्यापि 'तद्धाम परमं मम'त्युक्तमक्षरमेवाभिप्रेतमिति ज्ञायते। 'दहरं विपापं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थं तत्रापि दहरं गगनं विशोकं तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यमि'ति तैत्तिरीये दहरपुण्डरीकरूपहृदयमध्यवर्त्तिदहरस्य विशोकत्वश्रावणेन रत्याख्यभावरूपताया गगनत्वश्रावणेन परमव्योमात्मकाक्षररूपतायाश्च स्फुटीकरणपूर्वकमुपास्याधिष्ठानत्वस्य श्रावितत्वात् केवलभावादौ च तदभावादिति। शुद्धसत्त्वस्य परमत्वाभावेन तस्य पूर्णाधिष्ठानत्वस्यायोगाच्चेति द्वयमपि पक्षद्वयानादरबीजं सिद्ध्यतीति च बोध्यम्। ननु 'श्रुतोनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः। सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोपि ही'ति 'जन्मान्तरसहस्रेष्वि'त्यादिभिश्च वाक्यैर्भगवद्धर्मश्रवणाद् भक्त्युद्भवाच्च सर्वेषामेव पापानां निवृत्तत्वाद् भगवता किं वा पापं दूरीकार्यमित्यत आहुः **यद्यपी**त्यादि। नन्वत्र पापसम्बधिनोनुक्तत्वादधिकरणस्य चापहतपाप्मत्वात्किमत्र सलिलस्थानापन्नं दार्ष्टान्तिकमित्यपेक्षायामाहुः **सर** इत्यादि। तथा च, सलिल एको द्रष्टाऽद्वितीयो भवतीत्यत्रैकरूपेपि सलिलपदश्रावणादिहापि सरःशब्दबोधितम् एकरूपं प्रेमैव सलिलपदेन रूपकातिशयोक्त्योच्यत इति तदेव दार्ष्टान्तिकमित्यर्थः।

धौतात्मेत्यत्र । तदान्तःकरणमित्यादिकं **धौतात्मे**तिश्लोकस्याभास इति ज्ञेयम् ।

२-८-६ **तदा भक्तिमार्गानुसारेणे**त्यादि । एतेन शुष्कज्ञानिनामक्षरस्य चरणत्वं न भासते । तत एव 'श्रेयःश्रुतिं भक्तिमि'त्यादीनि वाक्यानीति बोधितम् । **तन्मूलक** इति एतादृशाक्षरज्ञानमूलक इत्यर्थः ।

२-८-७ **यद्धातुमत** इत्यत्र **अकस्मात्पक्षेने**ति हेतुं विनैव वा, स्वस्माद्वा, स्वस्वभावाद्वा, अलीकाद्वेति चतुर्ष्वन्यतमेन । एवञ्च, यदृच्छापदेन पक्षपञ्चकसङ्ग्रहः । **हेतुने**त्यनेनानाद्यविद्यापक्षः, इति प्रश्नहेतुभूतसंशयः षट्कोटिको बोध्यः ।

२-८-८ **आसीदि**त्यत्र **अनेने**त्यादि । तथा च, भूरादिलोकस्थितिः आधाराधीना, रूपादिमत्स्थितित्वाद्, घटादिस्थितिवदिति अनुमानेन सिद्ध आधारे तस्य पद्मत्वं तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयदित्यादिरूपाच्छब्दात्सिद्ध्यति । ततश्च पूर्वोक्तानुमानात्साध्यतावच्छेदकतया तस्याप्याधारसिद्धौ स आधारः को वेति विशेषजिज्ञासायां 'यदास्य नाभ्यान्नलिनादि'त्यादिवाक्यात्तादृशपद्माधारशरीरसिद्धिः । ततश्चेश्वरः शरीरी, लोकपद्मजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवमाकाशवदित्याद्यनुमानादपि शरीरसिद्धिरित्यर्थः ।

यावानित्यत्र तावानित्यादि । तथा च, जीवतुल्य इत्यर्थः । किन्तेनेत्यत आहुः **यदी**त्यादि । तथा च, जीवतुल्यावयवकत्वे यदि तस्य भगवद्वदाविर्भावशालितया नित्यत्वं तदा जीवस्य दुःखादिफलानुपपत्तिः, सङ्घातस्यानित्यत्वनियमेन यदि तस्यैतत्तुल्यतिरोभावशालित्वं तदा तच्छ्रवणादिनाऽभयात्मकफलानुपपत्तिरित्ययं दोष इत्यर्थः । मूलं योजयन्ति **इयत्ते**त्यादि । इयत्ता च अवयवाश्चेति द्वन्द्वः । आर्षत्वादेकवद्भावाभावः, । **यद्यपी**त्यादि, तथा चावयवसङ्ख्यामात्रं भिद्यते, तत्तु सहस्रार्जुनादिवदनैकान्तिकं, तदाकृतिस्तु न भिद्यते इति तथेत्यर्थः ।

२-८-९ **अज** इत्यत्र । नन्वाकृतिमात्रमप्रयोजकम्, घुणाक्षरादौ व्यभिचारात् । अवयवसङ्ख्याबाहुल्यं त्वेकैकत्रानैकान्तिकं सदपि सार्वत्रिकं नेतरत्रेति न तथा, अतो न जीवतुल्यतेत्यत आहुः **किञ्चे**त्यादि । तथा च, प्रसादश्चेतनधर्मश्चेतनस्तु देहाद्व्यतिरिक्त इति देहे साकारब्रह्मता न वक्तुं शक्या, प्रसादहेतुर्देहव्यतिरिक्तश्चेतनत्वादस्मदादिवद् इत्यनुमानेन देहरूपत्वे निरस्ते तद्व्यतिरिक्तस्य जीवतुल्यताया अनिवार्यत्वादिति । प्रसादे परिचायकमाहुः **अनुग्रहादेवे**त्यादि । एवमस्मिन् श्लोके ब्रह्मणि नारायणप्रसादबोधका सृष्ट्यादयश्चत्वारो ब्रह्मनिष्ठधर्मा उक्ताः ।

२-८-१० **स चापीत्यत्र** । षड्धर्मा ब्रह्मनिष्ठाः तथात्वेनोच्यन्ते शयनादिसर्वान्तर्यामित्वान्ताः । **तस्मादि**ति एवमनुग्रहेणालौकिकदशधर्मवत्त्वात् । तथा च यस्मिन्नेतावाननुग्रहस्तस्य तद्विरोधिदेहसम्बन्धः किमर्थ इति विरुद्धत्वात्प्रश्नः ।

यदि च प्रयोजनं विना प्रयोजनान्तराद्वा, तदा तच्छ्रवणादिना जातस्यानुग्रहस्यैतदपेक्षया न्यूनत्वात्तच्छ्रोतुः कथमभयप्राप्तिरिति सन्देहात्प्रश्न इतिभावः । एवं स चापीति तच्छब्दस्याव्यवहितपरामर्शित्वमादायैवं व्याख्यातम् । तत्र पूर्वश्लोकादेव प्रसादहेतुत्वे सिद्धे पुनः प्रसादकथनस्य न किञ्चित्प्रयोजनमित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **स चापीति** वेति । यत्रेत्यस्य विवरणं **प्रलयजल** इति । तेन सिद्धमाहुः **प्राकृतवदि**त्यादि । तथा च, प्रसादहेतुर्न देहव्यतिरिक्तः, चेतनत्वात्, साकारब्रह्मवदिति हेतौ साधारण्यशङ्कायां देहव्यतिरिक्तः प्राकृततुल्यावस्थाकदेहवत्त्वात् । यदेवं तदेवं, यन्नैवं तन्नैवमिति साधनान्तरबोधनायायं श्लोक इत्यर्थः ।

२-८-११ **पुरुषावयवै**रित्यत्र **तथास्माभिः श्रुत**मिति, अस्माभिः तथा श्रुतमित्यन्वयः ।

यावानित्यत्र **तदनुगुणा शुको**क्त्यनुगुणाः । कल्पविकल्पयोः क्रमेण स्वरूपमाहुः
यस्मिन्नित्यादि । **प्रमाण**मिति प्रकृष्टं मानमियत्ता इत्यर्थः । प्रमाणशब्द-
२-८ १२ स्येयत्तावाचकत्वं प्रमाणमाण्डकोशस्येत्यत्र स्फुटीभविष्यति । **कालानुमानज्ञान**मिति कालेयत्तानुमितिहेतोः ज्ञानम् । पूर्वेण सम्बन्धाङ्गीकारे न कश्चिद्विशेष इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **भूतादी**त्यादि । **प्रयोगनिमित्त**मिति शक्यतावच्छेदकम् । एवं च भूतभव्यभवच्छब्दो **यथे**ति प्रश्नवाक्यं सिद्ध्यति । **अनेने**ति सत इति पदेन । कथं सङ्गच्छत इत्याकाङ्क्षायामाहुः **अन्यथे**त्यादि, आयुर्मानानुक्तौ ।

कालस्येत्यत्र अनुगतिशब्दार्थं विवृण्वन्तः प्रश्नबीजमाहुः **स्वभावत** इत्यादि ।
कार्यद्वारेति कार्यविशेषणतया । **गच्छती**तिसप्तम्यन्तम् । तदनुवर्त्त-
२-८-१३ मानं कार्यानुवर्त्तनम् । यथा 'गतः स कालो यत्रासन् देवाः सेवानुवर्त्तिनः' इति । **तथा चे**ति अभिलापात्प्रतीतेश्च । एवं सार्द्धपद्ये नानाप्रकारेण काल एव पृष्टो बोद्धव्यः ।

यावत्य इत्यत्र सार्द्धपद्ये । अनेनैकेन कर्मणामेव प्रश्न इत्याशयेनाहुः **कर्मणा**मित्यादि ।
यस्मिन्निति गुणिनि । वक्ष्यमाणेनोत्तरानुसन्धानेन प्रश्नार्थं विशदयन्ति
२-८-१४ **शुक्ल**मित्यादि । **अथे**त्यादि । इदं गुणि परिणामोदाहरणम् । तथा च, यथा रुद्रादिदेवानां स्वस्वलोके विद्यमानत्वेपि स्त्र्यादिसम्बन्धं विनापि कृपो रुद्रगणावतारः, साम्बो गुहावतारः, तादृशगुणिपरिणामार्थं यो मनुष्यरूपेण कर्मसमवायः स कथं केन योज्यते केन वा स्वीक्रियत इति प्रश्नार्थः । एवञ्च 'भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यता'मित्याज्ञापनोत्तरं को वांशो यादवशरीररूपेणासीत्को वा तच्छरीरे भोक्ता जीवो वा भगवान् वा कालादिर्वेति तात्पर्यं पर्यवस्यति ।

२-८-१६ **प्रमाणमण्डकोशस्येत्यत्र** । प्रमाणशब्दस्य परिमाणवाचकत्वे मानमाहुः **यथान्तरेत्यादि** । तथा च, प्रत्युत्तरवाक्यमेव तत्र शक्तिग्राहकमित्यर्थः ।

२-८-२० **वेदोपवेदेत्यत्र** । अस्मिन् वाक्ये षष्ठ्यन्तपदमात्रसत्त्वेन कथनकर्मणोऽनिर्दिष्टत्वात्पूर्वोक्तमनुषज्याग्रिमं चानुसन्धायाहुः **लक्षणं परिमाणञ्चेति** ।

इष्टापूर्त्तस्येत्यत्र कामशब्दो यथा इष्टापूर्तसमभिव्याहारात् काम्यकर्मपरस्तथा त्रिवर्गसमभिव्याहाराद्विषयपरोपि शक्यवचन इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः **अथ**-
२-८-२१
वेत्यादि । तथा च, पूर्वं 'स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व' इतिपद्येन सोपपत्तिकं विषयान्तरासक्तिं प्रतिषिध्य सप्तमाध्याये ध्रुवादिकथा प्रस्तुता, तथा सति सर्वे विषया न त्याज्या इत्यायाति, ततः सन्देहात्पृच्छतीति व्याख्यानान्तरस्य तात्पर्यम् । विमर्शकौटौ पूर्वपक्षाध्यायत्वं समर्थयन्ति **तत्रेत्यादि** । तत्र **सम्मतस्येति** शुकोक्तप्रमेयमध्ये स्वाभिमतस्य । नन्वत्र नूतनप्रश्नबाहुल्यात्प्रश्नाध्यायत्वमेव कुतो नाङ्गीक्रियते इत्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकमाहुः **अन्यथेत्यादि** । राजप्रश्नादेव पूर्वाध्यायानां कथनात्तदुक्तार्थज्ञानाभावे तेषां तदर्थज्ञाने च स्वस्य वैयर्थ्यमापादयेत्, प्रश्नैतावत्त्वं चकारादुक्तार्थानुवादश्च न सङ्गच्छेतातो नास्य प्रश्नाध्यायत्वमङ्गीक्रियते इत्यर्थः । तदेद्धृदिकृत्याहुः **त** इत्यादि । **त** इति आपाततः प्रतिपन्नाः । **अन्य** इति स्वयं सम्यक्बुद्धाः । तत्र गमकमाहुः **अन्यथेत्यादि** । **अन्यथेति** केवलप्रश्नाध्यायत्वे । **शङ्कामिति** मूर्खत्वशङ्कां विरुद्धबुद्धित्वशङ्कां वा । तथा च, तदुत्पत्तावुत्तरं न वदेदत उत्तरदानादपि तथेत्यर्थः । नन्वत्राक्षेपास्तु द्वित्रा एव प्रतीयन्ते इति कथं सप्तमाध्यायाक्षेपकत्वमित्याशङ्कायां तद्व्युत्पादयन्ति **तत्रेत्यादि** । **तदाहेति** 'श्रोतव्यादीनी'त्याद्युक्तप्रमेयस्यानुपपन्नत्वं सार्द्धेनाहेत्यर्थः । **अत** इति । त्वद्वाक्यब्रह्मवाक्ययोर्विरोधस्यावश्यपरिहार्यत्वात् । ज्ञानं यत इतिश्लोकोक्तेः प्रतिपन्नं स्वाशयं वदन् 'तस्माद्भारते'ति'तस्मात्सर्वात्मने'तिवाक्योक्तमर्थमाक्षिपतीत्याहुः **यदा युक्तमित्यादि** । **अद्भुतवीर्यस्येति** अद्भुतवीर्यविशिष्टस्य । ननु किमत्र प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाहुः **अन्यथेत्यादि** । केवलस्यैव श्रोतव्यत्वे, तस्य 'शश्वत्प्रशान्तमिति (२–७–४७) श्लोकोक्तरीतिकत्वेन वाङ्मनसागोचरतया 'यथाहमित्यादिना(२–८–३)'शृण्वत'(२–८–४)इत्यादिश्लोकत्रयेण च वक्ष्यमाणं सर्वात्मनि मनोनिवेशरूपं हृदि शीघ्रं भगवत्प्रवेशादिरूपञ्च स्वानुभवगोचरं फलमनुपपन्नं स्यात्, अतः प्रत्यक्षमेव मानमित्यर्थ । ननु भगवत्पदेन चरित्रसाहित्यमनुक्तसिद्धमेव तादृशश्रवणादेव तव फलमतो न तव प्रत्यक्षमत्र मानमित्यत आहुः **चरित्रेत्यादि** । तथा च, चरित्रवैशिष्ट्यवत् । 'एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध' इति (२–२–५) पूर्वोक्तवाक्यात्प्रवेशस्यापि तथात्वेन तथा स्यादित्याशयेनाहेत्यर्थः । वीर्यविशिष्टश्रवणे गुणमाहुः **तथा सतीत्यादि** । **दृष्टमिति** निःसङ्गमनोनिवेशरूपम् । एवमनङ्गीकारे दोषमाहुः **अन्येत्यादि** ।

अन्यथेति, वीर्यविशिष्टस्य श्रोतव्यत्वानङ्गीकारे, निःसङ्गमनसोऽनिवेशे सति । **दोषाणा-मिति** मनोदोषाणाम् । **न, फलमिति** । स्यादिति शेषः । तथा च, दोषत्रयापातादपि केवल-श्रवणमसङ्गतमित्याशयेनाप्याहेत्यर्थः । **एतावदिति** । अखिलात्मत्वज्ञानात् मनसः सङ्गा-भावरूपम् । **अन्यदिति** मनसि भगवत्प्रवेशरूपमभयरूपञ्च । एवं तस्माद्भारतेत्यादेः (२-१-५) स्वप्रतिपन्नार्थकथनपूर्वकं तत्राक्षेप उक्तः । अतः परं किं प्रमत्तस्येति(२-१-१२)पद्यद्वयो-क्तमाक्षिपन् स्वप्रतिपन्नं वदतीत्याहुः **यदित्यादि** । **बहुकर्त्तव्यत्वादिति** । अभयदानार्थं हृदि प्रवेशमारभ्य नान्तरीयकपापनिवर्तनान्तस्य कर्तव्यत्वात् । अतः कथं स्वल्पकालेन फलसिद्धिरित्याशयेन स्वप्रतिपन्नमाहेत्यर्थः । **स्वार्थमिति** भावप्रधानः प्रयोगः, 'स्वाना' मित्यनेनोक्तं यद्भगवदीयत्वं तदर्थमित्यर्थः । तस्मात्स्वतःसिद्धा स्थितिरप्रयोजिकेति बहुक-र्त्तव्यं विशदयन्ति **बहिरित्यादि** । ननु भगवान् समर्थः, स्वाभाविकस्थित्यापि कार्यं साध-येदतो न तस्या अप्रयोजकत्वमितिशङ्कायामाहुः **अन्यथेत्यादि** । सत्यं समर्थस्तथापि मर्यादां न भनक्ति, सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । अतः तत्रापि जीवकृतं साधनमावश्यकम्, तत्र ज्ञानादिमार्गीयसाधनस्याङ्गीकारे 'बहुनां जन्मनामन्त' इतिवाक्यात्तस्यां प्रक्रियायां तथा स्यात् । तत्र हेतुः **शरीरेत्यादि** । 'एवं शृण्वत' इतिपद्यस्य तात्पर्यमुक्तम्, 'प्रविष्टः कर्ण-रन्ध्रेणे'त्यस्याहुः **अस्यामित्यादि** । **आग्रहेणेति** जीवेन भगवति निःसङ्गमनसो निवेशने कृते 'ये यथा माम्' इतिप्रतिज्ञातेनाग्रहेण । तदा च, **शिथिलावयवत्व** इत्यादि । शमले धुते च गुणानां तत्कार्याणाञ्च शिथिलावयवत्वे मूलबन्धप्रच्युतौ ऐश्वर्यादिभिर्गुणैरेवाभयं स्याद् । इद-मेवात्र तात्पर्यमित्यत्र गमकमाहुः **अत** इत्यादि । अग्रिमकार्यं स्फुटीकुर्वन्ति **तदेत्यादि** । **द्वितीयमिति** जन्मान्तरम् । तत्र हेतुः **न भयमित्यादि** । ननु शुकेन भगवदभेदरूपमभय-मुक्तमिति कथमेतावदेव फलमुच्यत इत्याकाङ्क्षायां (२-८-६) धौतात्मेत्यस्य तात्पर्यमाहुः **सिद्धान्तेत्यादि** । नन्वेवं शुकोक्त्यङ्गीकारे तदुक्तः शीघ्रं मोक्षोप्यङ्गीकार्य इत्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकमाहुः **अन्यथेत्यादि** । भगवतो दृष्टपूर्वत्वादखिलात्मत्वरूपाद्भुतवीर्यज्ञानस्यानादे-यत्वेन शीघ्रं मोक्षाङ्गीकारे तथा स्यादित्यर्थः । फलितमाहुः **तस्मादित्यादि** । तथा च, 'न ह्यतो-ऽन्यः शिवः पन्था, (२।२।३३) इति, भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन,(२।२।३४।)तिवाक्ययोः पञ्चमाध्यायस्य चार्थे विचारिते इदानीं भगवति मनोनिवेशनमग्रिमे जन्मनि सेवौपयिकदेहा-प्तिस्ततोग्रिमेऽभयमिति ज्ञानप्रक्रिया दुर्घटेति हृदि भातम्, भक्तौ च माहात्म्यज्ञानमङ्गमिति तद-द्भुतवीर्यकथा एव श्रोतव्या,न तु केवलो भगवान् इति पूर्वोक्तवाक्यानामितरेतरविरोधः परिहार्य इति प्रश्नाशयः । एवमग्रेपि बोध्यम् । 'श्रोतव्यादीनी'तिपद्यत्रयमाक्षिपतीत्याहुः **यदप्युक्त-मित्यादि** । **अनिर्मोक्षप्रसङ्ग** इति । जीवस्य देहसम्बन्धप्रवाहोऽनन्तभावः अनादिभावत्वात्, प्रकृतिपरमाण्वादिवत्, यन्नैवं तन्नैवं, घटादिवदित्यनुमानेनानन्तत्वनिश्चयात्तथेत्यर्थः । **भग-वतैवेत्यादि** । तथा चाकृताभ्यागमो वैषम्यनैर्घृण्यापत्तिरपीत्यर्थः । **आसीदित्यादि** । सार्द्ध-

पद्यत्रयेण 'तस्माद्भारते'तिपद्योक्तं विधेयविशेषणांशमाक्षिपतीत्याहुः। यदप्युक्तं श्रोतव्येत्यादि-भेदस्तु पूर्वव्याख्यानेपि व्युत्पादित इति जीवतुल्यता परिहर्त्तव्येति तात्पर्यम्। ननु सर्वात्मत्वमौपचारिकमस्तु, तथासत्यसङ्गोदासीनत्वान्न कोपि दोषः इति चेत्तत्राहुः **औपचारिक** इत्यादि। **सिद्धमिति**। पञ्चमषष्ठाध्यायाभ्यां शुकेन साधितत्वात् सिद्धम्। तथा च, सर्वात्मेति यदास्य नाभ्यान्नलिनादित्यस्य (२–८–८) च विरोधः परिहार्य इति तात्पर्यम्। एवं भगवत्त्वजीवावयवसंस्थाबोधकवाक्ययोः हरित्वब्रह्मकृतिबोधकवाक्ययोः ईश्वरत्वप्राकृततुल्यावस्थाबोधकवाक्ययोश्च विरोधः परिहार्य इति बोध्यम्। ननु प्रमाणकथनस्य कथमसङ्गतिरित्यत आहुः **विकल्पानामित्यादि**। **आहुरिति**बहुवचनेन हि लोकप्रसिद्धिरैतिह्यं वा प्रमाणतयोपन्यस्तं, तत्र 'यावान् कल्पो विकल्पो वे'ति (२।८।१२) प्रश्नार्थभूतविकल्पपदार्थे युगभेदादिरूपेवधारिते तेषु पूर्वयुगीयादीनां लोकानां विवृत्या प्रसिद्धयैतिह्ययोरपि नाशात्प्रमाणकथनस्यासङ्गतिरित्यर्थः। यथा कालोनुमीयत (२।८।१२) इति प्रश्नेन दिशां कर्णत्वमाक्षिप्तमित्याहुः **किञ्चेत्यादि**। ननु दिगभावे कथं तद्व्यवहार इत्यत आहुः **व्यवहार** इत्यादि। तथाच, यथादित्योदयवेलाविद्यमानतिथेः पूर्णत्वं तावन्मात्रव्याप्त्यौपचारिकम्, तथादिक्त्वमपि सूर्यकृतिविभागेन देशविशेषेष्वौपचारिकमिति तैरेव तद्व्यवहारोपपत्तिर्यथा च साङ्ख्यमते उपाधिभिः कालस्य तथेत्यर्थः। **नैवं विध** इति नौपचारिकः। ननु वर्णाद्यात्मको नित्य एव शब्दः श्रोत्ररूपोस्तु, तथासति नानियतत्वमित्याहुः **शब्देत्यादि**। आयुर्मानप्रश्नेनाश्विनोर्नासारूपत्वमाक्षिपतीत्याहुः **यदपीत्यादि**। **अनिरूप्यत्वादिति**। अजागलस्तनवदप्रयोजकयोर्वैयर्थ्येन तथात्वात्। कालानुगतिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः **एवं घ्राण** इत्यादि, स्थूलादिरूपज्ञापकोपाधौ विचार्यमाणे तेषामानन्त्यादनन्तघ्राणाद्यापत्तिस्तदनुरोधेनानन्तविराडङ्गीकारे दिवः स्थूलकालस्थायित्वविरोधस्तदनुरोधेनैकविराडङ्गीकारे गन्धादेस्त्रिक्षणस्थायित्वविरोध इति ते परस्परं तथेत्यर्थः। **यावत्यः कर्मगतय** (२–८–१३) इति प्रश्नाक्षेप्यमाहुः **किञ्च, चक्षुरित्यादि**। **पूर्ववदिति**। पतङ्ग उभे अहनी च परस्परासङ्गत इत्यर्थः। तदुपपादयन्ति **यत** इत्यादि। **सूर्यस्य परावृत्ताविति**। 'आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैति सोमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं लोकमागत्य मृत्योरबिभेदि'ति श्रौतेन प्रकारेण परावृत्तौ। **सूर्यानन्तत्व** इति। 'नभो मासं नयन्त्यमी'त्यादिपौराणप्रकारेण तथात्वे। तथा च, सूर्यपरावृत्त्यादिकर्मगतिविचारे तदनैयत्याच्चक्षुरनुपपत्तिर्दिनादिव्यवस्थापकतद्गतिविचारे दैवमानुषादिदिनरात्रीणां परस्परविरुद्धत्वात्पक्ष्मानुपपत्तिरित्यर्थः।

यस्मिन्नित्यत्र उक्त (२–८–१४) इति, सर्वात्मकत्वबोधनादुक्तः। **तत्रेत्यादि**। तस्मिन् धिष्ण्ये कर्ममेलनेनैव प्राप्यमाणे साकेत्यर्थः। **एतेनेत्यादि**, यथा कर्मसमवाय इति मेलनप्रकारप्रश्नेन गुणिनां जलानां कर्मविशेषसंमिश्रणप्रकारादेव नानारसवत्तेति तेषां बहूनां तालुत्वे रस इत्येकवचनविरोधादाक्षिप्तमित्यर्थः। **अनेनेत्यादि** कर्मसंमिश्रणं

येनोपगृह्यते (२-८-१४) इत्युपग्रहप्रश्नेनोपग्रहीतुर्जीवादेर्नित्यत्वाद्गोलकेन्द्रिययोश्चानित्यत्वात्तस्याधिदैविकत्वानुपपत्तेश्चाक्षिप्तानीत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्याक्षिपतीत्याहुः **किञ्चे**त्यादि । **विशेषस्येति** ब्रह्माण्डरूपायाः पृथिव्याः । **विशेषपदार्थानि**ति विशेषपदस्यावान्तरार्थभूतान् । भूपातालेतिसार्द्धेनेति शेषः ।

महताश्चेत्यत्र **आक्षिपतीति** (२-८-१६) अत्रानुशब्दस्य पश्चादर्थकत्वेन प्रल्हादस्य पाश्चात्यत्वं सूचयन् स्वस्य श्रैष्ठ्यं स्मृतिरूपतां चाक्षिपतीत्यर्थः । **ब्रह्मानन**मित्यत्रापि वर्णाश्रमविभागस्य धर्मकृतत्वेन तस्य पाश्चात्यत्वेन मुखादिरूपत्वाक्षेपो ज्ञेयः ।

अवतारानुचरितमित्यत्र (२-८-१७) **तदेकमि**ति सामान्ये नपुंसकम् । **लौकिक** इति । तथा च, पूर्वोक्ताप्राकृतत्वविरोधीत्यर्थः । **न स्यादि**ति । तथा च, युगविचारो यागनित्यत्वबाधक इत्यर्थः । **अन्यथात्वादि**ति । त्रेतायुगात्पूर्वं योगतपोज्ञानरूपत्वात् । तदेवोदाहरन्ति **यथे**त्यादि, **किञ्च युगधर्म** इत्यादि । एतदादीनामनित्यत्वप्राकृतत्वसूचनेन तदङ्गिभूतस्य यागस्यापि तथात्वापादनेनाक्षिपतीत्यर्थः । तत्त्वानां परिसङ्ख्यानमिति (२-८-१९) प्रश्नाक्षेप्यमाहुः **यदपी**त्यादि । **अतः पर**मिति 'लक्षणं हेतुलक्षण'मित्यत (२-८-१९) आरभ्येत्यर्थः । **तस्ये**ति आत्मयोनेः । **इत्यादिभि**रिति एतदारभ्य पञ्चभिः पद्यैः । **चिन्तयेदितीति** उक्तमितिविशेषः । असङ्गतिं व्युत्पादयन्ति **तत्रे**त्यादि । **तत्रे**ति हेतुलक्षणविचारे । **तत्र भवतीति** चित्ते भवतीतिहेतोर्न कोपि सिद्ध इत्यर्थः । दूरापास्तत्वे हेतुमाहुः **चित्त**मित्यादि । तथा चास्मिन् लक्षणवाक्ये 'यत्तत्सत्त्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्वासुदेवाख्यमि'तिपूर्वकथनाद् भगवत एव सिद्धिर्नात्मन इति सा तथेत्यर्थः । पुरुषाराधनविधिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः **यदपी**त्यादि । योगद्वयविधिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः **स्थूले**त्यादि । **असङ्गत**मिति वृत्तिनिरोधे धारणाया अप्यपायात्तथेत्यर्थः । योगेश्वरैश्वर्यगतिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः **यदप्युक्तं स्थिर**मित्यादि । **इतीति**, इत्यादिभिः सप्तदशभिः । **असङ्गतं भवतीति** लिङ्गभङ्गो ह्यात्मप्राप्तौ तत उत्तरमक्षरप्राप्तावानन्दमयत्वमुक्तम्, तत्र जाते लिङ्गभङ्गे प्रतिबन्धस्य निवृत्तत्वात्तदव्यवहितोत्तरमानन्दमयत्वमुचितमतो विलम्बहेतोरनिर्वाच्यत्वादवसान इत्यसङ्गतं भवतीत्यर्थः । भगवान् ब्रह्मेत्यस्याक्षेपे (२-२-३४) **वेदविचार** इति । मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दो वेदः । साङ्गयागादिधर्मात्मज्ञानप्रतिपादकालौकिकः शब्दो वा **वेद** इति लक्षणपूर्वके तद्विचारेऽसङ्गतिं व्युत्पादयन्ति **यदी**त्यादि । तथा च, भक्त्यर्थयत्नकरणविमर्शस्यासङ्गत्याऽसङ्गतिरित्यर्थः । एवं **द्वितीयाध्यायोक्त**माक्षिप्तमनेनैव तृतीयाध्यायप्रमेयमप्याक्षिप्यत इत्याहुः **यदपि कामने**त्यादि । **तृतीयादि**रिति । तृतीयाध्यायाक्षेपारम्भः । असङ्गतौ हेतुमाहुः **वेदे ही**त्यादि । ननु पुराणादिसिद्धं तदितिचेत्तत्राहुः **भक्ती**त्यादि । एवं यद्यप्यसङ्गतिर्नास्ति, तथापि, पूर्वं भक्तेः स्वतःसिद्धत्वव्युत्पादनात्तस्याः साध्यत्वे निराकृते तथेत्यर्थः । सम्प्लवादिप्रश्नाक्षेप्यमाहुः **यदप्युत्पत्ते**-

त्यादि । इदञ्च पञ्चमादित्रयेऽस्ति, न तु चतुर्थ इति तदनाक्षेपे सप्तमाध्याय्याक्षेपकत्वं कथमिति न शङ्कनीयम्, तस्याध्यायस्य नमनप्रार्थनमात्रपरतयाऽनिर्णायकत्वात् । उत्पत्तिविमर्शनेनैव तदर्थस्य गतार्थत्वाच्च, तदनाक्षेपेपि पञ्चमाद्याक्षेपेणैवाक्षिप्तप्रायतया प्रतिज्ञाभङ्गस्याभावादिति । आक्षेपं व्युत्पादयन्ति **यदिदमित्यादि** । **विशेषाभावादिति** । मतान्तरप्रतिपन्नस्येवास्याप्यनित्यत्वाद्यनपायादित्यर्थः । षष्ठाध्याये आक्षिपतीत्याहुः **यदपीत्यादि**। **भूतसंस्कार** इत्यादि । अत्र तेनेति शेषो बोध्यः । तथा च, विशेषाभावात्तत्कल्पनवैयर्थ्येन निवारितेत्यर्थः । ननु यज्ञादेर्भगवदीयत्वाय तत्कल्पनमिति चेत्तत्राहुः **भगवदीयत्वं त्वित्यादि** । **अन्यथैवेति** समर्पणेनैवेत्यर्थः । **पाषण्डत्वमेव न स्यादिति** विधिभेदलीलावन्न स्यादित्यर्थः । **निराकृता भवतीति** दैत्यानां द्वेषादपि भगवत्प्राप्तेरुक्तत्वान्निराकृता भवतीत्यर्थः । व्यवस्थानं स्वरूपत (२–८–२२) इत्यस्याक्षेप्यमाहुः **भिन्नतयेत्यादि** । **व्यर्थं स्यादिति** तस्य स्वरूपावस्थानस्यापि भगवद्रूपत्वात्तेषां भगवत्त्वे ब्रह्मानेकत्वापत्त्या भेदवादापत्त्या वा भयनिवृत्त्यभावात्तथा स्यादित्यर्थः । अतःपरं यथात्मतन्त्र (२–८–२३) इति पद्येन सप्तमाध्याय आक्षिपतीत्याहुः **अवतारेत्यादि** । **तादृशमिति** अवताररूपम् । ननु तदवताररूपस्य परित्यागाभावाद्विशेषो नाप्रयोजक इत्यत आहुः **मायेत्यादि** । **प्रामाण्यमिति** प्रेरणाक्षेपकमद्वाक्यप्रामाण्यम् । **श्रूयमाणमिति** उपेन्द्रदत्तपदेन भगवद्भक्तगणे श्रूयमाणम् ।

२–८–२७ **स उपामन्त्रित** इत्यत्र **अस्मदर्थ** इति वेदार्थे ।

प्राहेत्यत्र **युक्तिसहितमिति**, यदधीनोऽहमोदधित्वं पञ्चदशाहानिमाशीरित्याद्या
२–८–२८ युक्तयो वेदे उक्तास्तद्वदिदमपि तत्तुल्यतया तादृग्युक्तियुक्तम् । **विषयात्मकमिति** भगवज्ज्ञापकलीलात्मकम्, तस्य द्वादशस्कन्धात्मके श्रीभागवते तदुभयकथनप्रयोजनमाहुः **अत्रेत्यादि** । **शब्दब्रह्मण एवोत्पत्तिरिति** तस्मिन् कल्पे भगवता ब्रह्मा उत्पाद्यते पाठ्यते च 'यो ब्रह्माणमि'त्यादिश्रुतेः । वेदानामानन्त्याच्च भूयान् कालस्तत्र लगति, तथा चास्य शब्दब्रह्मबोधनाय तं कल्पमन्त्रं बोधितवानित्यर्थः ।

२–८–२९ **यद्यदित्यत्र प्रश्न** इति जीवस्वरूपादिविषयको राजप्रश्नः **परिहृत्येति** पूर्वं समाधाय ।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे

अष्टमाध्यायविवरणम्।

श्रीकृष्णाय नमः।

अथ नवमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः।

अथ नवमाध्यायं विविरिषवः पूर्वाध्यायं सङ्गमयितुमेतदध्यायार्थमाहुः नवम इत्यादि। कारिका तु स्फुटार्था, तथा चाक्षेपसमाधानभवा सङ्गतिरित्यर्थः। नन्वत्राग्रे पारम्पर्यकथा किमित्युक्तेत्याकाङ्क्षायां तत्कथनप्रयोजनमाहुः पारम्पर्येत्यादि। अस्य जीवस्य शुद्ध्याधिक्ये सति भगवदुक्तोर्थोवगम्यते, न तु प्रकारान्तरेणेतिहेतोः, अस्य राज्ञः सन्देहनाशनाय उपलक्षणविधया सन्देहान्तरानुत्पत्तये च पारम्पर्यकथा निरूपितेत्यर्थः।

आत्ममायामित्यत्र। एवं कारिकायामध्यायार्थं सङ्गृह्य व्याख्यातुमवतारयन्तः
२-९-१ प्रथमं जीवसन्देहवारणे हेतुमाहुः अन्येषामित्यादि। एवं च जीव-
सन्देहनिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञानोपकारकत्वाद्राज्ञा पूर्वं तदर्थमेव प्रश्नस्य कृतत्वाच्च पूर्वं तदेव वारयतीत्यर्थः। अन्यशब्देन प्राप्तमिति प्राणधारणबोधकशब्देन प्राप्तम्। तत्रेति तादृश्यामाशङ्कायाम्। इतीति अस्माद्धेतोः, कथं जीवत्वमुपपादयतीत्याकाङ्क्षायां सृष्टिप्रक्रियाज्ञानं विना दुर्बोधस्य शुकवाक्याशयस्य बोधनार्थं वैदिकीं सृष्टिप्रक्रियामुपपादयिष्यन्तः पूर्वं जीवत्वमुपपादयन्ति तत्रेत्यादि। तत्रेति सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि। तस्येति सच्चिदानन्दरूपस्य, कथं व्यामोहिकेत्याकाङ्क्षायां कार्यद्वारा तथात्वमाहुः सेत्यादि। स्वपुरुषमिति स्वाभिमानिनम्, का नाम जीवतेत्यत आहुः जीवतीत्यादि। दशविधप्राणरूप इति, अपानादीनां तद्भेदत्वाद्वा दशेन्द्रियाणि प्राणशब्दवाच्यानि। रूपयत्युपष्टम्भयतीति वा तथा। शब्दनिष्पत्तिप्रकारमाहुः जीवप्राणेत्यादि, तथा च, पूर्वोक्तं लक्षणमुपपन्नमित्यर्थः। ननु ज्ञानरूपस्य कथं व्यामोह इत्यत आहुः बोधेत्यादि, तथा च, तत्सम्बन्धादेव व्यामोह इत्यर्थः। एतावानर्थ 'आत्ममायामिति' श्लोके सङ्गृह्यते। नन्विदं तदोपपद्यते, यदा सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो विभागादिकं प्रामाणिकं भवेत्, अन्यथा तु कचिदनाद्यविद्यावच्छिन्नत्वादिना यः प्रस्थानान्तरे च 'नित्योनित्यानामि'त्यादिश्रुतिभिः दर्शनान्तरेषु च नानात्मानो व्यवस्थातः पुरुषबहुत्वं व्यवस्थात इति बन्धमोक्षादिव्यवस्थारूपया युक्त्या नित्यभिन्नास्ते जीवा अङ्गीकृता इत्यागन्तुकी जीवता नोपपद्येतेत्याकाङ्क्षायामाहुः अयश्चेत्यादि। अत्र हि तैत्तरीयादिश्रुतौ इच्छाया आकारद्वयमुक्तम्। तत्र प्रथमेन विभागः प्राप्तः। स एव बृहदारण्यके 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फु-

लिङ्गा व्युच्चरन्ती'त्यादिनोच्यते। द्वितीयेन चोच्चनीचभावः, अन्यथा बहुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात् तेनैव जननबाहुल्यस्याप्यर्थबलादेव प्राप्तेः को वा प्रकर्षपदार्थः स्यात्। पुरुषविधब्राह्मणे ब्रह्मक्षत्रादिरूपताविवरणेन तस्य बोधितत्वाच्च, अत उच्चनीचभाव एव प्रशब्दार्थः। न च 'नित्योऽनित्यानामि'तिश्रुतिविरोधः। एतदग्रे 'चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामानि'तिश्रावणाच्चेतनतया बहुत्वस्य नित्यत्वस्य भानेन जीवतया तथात्वस्यानभिप्रेतत्वात्। न च विभागात्पूर्वं बहुत्वविरोधापत्तिः, आकाशस्तत्प्रदेशयोरिव तादात्म्यादविभागदशायामपि तदुपपत्त्या विरोधाभावादिति। न च साङ्कर्यापत्तिः, स्वभावभेदस्य 'प्रजायेये'तीच्छोत्तरकालीनत्वेन पूर्वं तस्याभावे मुक्तौ तन्निवृत्तौ मध्ये च तद्विवेकेन तस्य कदाप्यापादयितुमशक्यत्वात्। न च ब्रह्मणो दुःखानुभवाद्यापत्तिः, आपाद्यमानस्य सर्वस्य तदात्मकत्वा'न्नाग्नेर्हि तापो न हिमस्य तत्स्या'दितिभिक्षुगीताप्रोक्तन्यायेन तस्याप्यभावादिति। न च व्यवस्थाविरोधः, भगवदिच्छयैवोपपत्तेः। इदं यथा तथा 'अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता' इति १०-८७-३० वेदस्तुतिश्लोके व्युत्पादितमाचार्यचरणैः, तदेव जीवव्यापकत्वखण्डने मयापि प्रपञ्चितम्। अनाद्यविद्यावच्छिन्नत्ववादस्तु 'अविद्यया बन्ध' इत्यादिश्रुतिपुराणेषु तस्याः करणत्वबोधनात्तस्य च पूर्वभावित्वं विना अनिर्वाहाच्छिन्नमण्डन एव दूषित इति पूर्वोक्तेऽर्थे न कोपि शङ्कालेशः।

अयश्चेत्यत्र चकारो विभागान्तरस्यापि समुच्चायकः। ननु का नामेच्छा, स्वरूपं वा, अन्यद्वा। आद्ये स्वरूपस्य नित्यत्वेन तस्यास्तदाकारस्य तथात्वाज्जीवभेदस्य तत्स्वभावभेदादेरपि तथात्वात्पूर्वोक्तसाङ्कर्यादिदोषापत्तिः, ततश्च भेदवाद एव विश्रान्तिः। द्वितीये तु तस्या अपि कारणान्तरं मृग्यमिति तेनैव भेदवादे विश्रान्तिरिच्छाया अनित्यत्वापत्तिश्चेति शङ्कायामाहुः इच्छापीत्यादि। तर्हि कथं तत्रेच्छापदप्रयोग इत्यत आहुः धर्मेत्यादि। तृतीयस्य द्वितीयपादे 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिश्रुतीनामुपपत्त्यर्थं द्वेधा विचारितम्। तत्रोभयलिङ्गाधिकरणे नानाप्रकारमपि ब्रह्माहिकुण्डलन्यायेन स्वरूपबलादेव विरुद्धधर्माश्रयं भवतीतिभेदापत्त्यभावात्प्रतिज्ञाश्रुतिः प्रमाणबलविचारेणोपपादिता। तदनन्तरं 'पूर्ववद्वे'त्यधिकरणेऽसङ्गोदासीनमेव पूर्वं ब्रह्म, ततो धर्मरूपेण, ततः शक्तिरूपेण, ततः कार्यरूपेण च भवतीत्येवमपि भेदस्यागन्तुकत्वेन पूर्वमभावात्पाश्चात्यं न्यक्कृत्य पूर्वरूपबोधेपि तदुपपत्तिरिति प्रमेयबलविचारेण विचारितम्। अयश्चोपपादनप्रकारभेदो मुख्यानामितरेषाश्चाधिकारिणां बोधार्थमत्रापि दशमाध्यायसमाप्तावधिकारिभेदेन प्रकारभेदो

वक्ष्यते। अत उभयथा पदप्रयोगोपपत्तिरभेदवादोपपत्तिश्चेत्यर्थः। ऐच्छिकबहुभवनप्रकारं विशदयन्तः पूर्वं शक्तेस्तथात्वमुपपादयन्ति तत्रेत्यादि। 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्वेताश्वतरे त्रैविध्यश्रावणात्सदंशस्य क्रियारूपा, चिदंशस्य ज्ञानरूपा, आनन्दस्य स्वरूपबलरूपा, वैविध्यश्रावणात्त्रिविधाया अपि वैविध्येन बलशक्तेः विश्लेषेण तथात्वम्, ज्ञानशक्तेर्मायाऽविद्यादिभेदेन क्रियाशक्तेरपि स्वांशक्रियाभेदेन, तदेतदुक्तं तत्रेत्यादिनेति न कोपि शङ्कावकाशः। नन्विच्छादिभवने विचार्यमाणे तत्र निमित्तान्तरापेक्षया पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति शङ्कायामाहुः तथा भगवत इत्यादि। तथाभाव इति शक्तिरूपेण भवनम्। नन्वेवं सति स्वरूपस्य नित्यत्वात्सहकार्यनङ्गीकाराच्च शक्तीनामपि नित्यत्वेन द्वैतवादापत्तिः। सर्वदेच्छापत्त्या असङ्गोदासीनत्वाभावप्रसक्तिरप्रतिहतेच्छत्वात्तिरोभावानवसरेण सर्वदा सृष्ट्यापत्तिश्चेति चेत्तत्राहुः न चेत्यादि। भवतीति शक्तिरूपं भवति। न च 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि'त्यादिश्रुतौ कालस्योक्तत्वेन सर्वदा तत्सत्तावगमात्तदभावो न शक्यवचन इतिशङ्क्यम्, बोधनार्थमेव तथोक्तेः। न चात्र मानाभावः, तथाहि, किमत्र कालसत्ता विधीयत ? उतानूद्यते ? नाद्यः, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, नेतरः, एतासां सृष्ट्यादिवृत्तान्तबोधकत्वेनैतदपेक्षयान्यासां पुरोवादत्वस्याशक्यवचनत्वेनानुवादस्य दूरापास्तत्वात्। न च कालविशिष्टब्रह्मसत्ता विधीयतेऽतो न दोष इति वाच्यम्, गौरवादवधारणान्तरविरोधापाताच्च। न चावधारणान्तरस्य मुख्यान्यसत्तानिवारकत्वान्न विरोध इति वाच्यम्, तथा सति समाभ्यधिकराहित्यस्य तत एव सिद्धेर्न्यूनद्वितीयसत्ताया उपगतत्वाच्चाद्वितीयपदव्याकोपस्य दुर्निवारत्वापत्तेः। अतस्तत्र कालोक्तिः सृष्ट्युत्तरव्यवहारानुसारेण सर्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनेन शिष्यस्य पूर्वकालवृत्तान्तबोधनार्थैव। अन्यथा शिष्यस्य सृष्टिकालस्थत्वात्कालसत्तामवधारयतः पूर्ववृत्तान्तबोधाभावेऽनुशासनवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। यदि च 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चनमिषदि'त्यत्रोक्तश्रुत्यादौ मिषद्द्वितीयनिषेधः स्वीक्रियेत तदापि प्रतिज्ञादृष्टान्तोत्तमपुरुषाणां विरोधो दुर्वार एव, तस्मात्सृष्ट्यादौ कालस्याभावान्न पूर्वोक्तशङ्कावकाशः। तथा च, यदि काल इच्छादिभ्यः पूर्वः स्यात् 'सदेवे'त्यादिश्रुताावितरनिषेधो न स्यात्, स यदि धर्मान्तरप्रयुक्तः स्यादुक्तश्रुतौ प्रतिज्ञादिकं नोक्तं स्यात्, यस्मादेवं तस्मान्नसत्तदभावे चापादकत्वाभावान्न सर्वदेच्छापत्तिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः। ननु तथापि 'तदैक्षत सोकामयते'त्यादौ विशेषणत्वेन कालस्यानूदितत्वादिच्छादीनां नाशस्यानुक्तत्वाच्च तदुत्तरमिच्छाया

नित्यत्वे सर्वदा सृष्टिप्रसङ्ग इत्यसङ्गोदासीनता निवर्त्तत एवेत्यत आहुः जात इत्यादि । नियामकत्वादिति स्वातन्त्र्यविघटकत्वात् । तथा च, तदानुकूल्ये भविष्यत्यौदासीन्ये प्रातिकूल्ये च न [1]भविष्यतीति न तथेत्यर्थः। नन्विच्छानियामकस्य कालस्य पश्चाद्भावित्वे ततः पूर्वं तस्याः स्वातन्त्र्ये यत्नविभागयोरपि सिद्धेः पूर्वोक्तदूषणतादवस्थ्यमित्यत आहुः पूर्वमेवेत्यादि । नहि काल इच्छादिभ्यः पश्चाज्जायते, श्रुताविच्छादिविशेषणत्वेनैवोक्तत्वात् । न च 'सदेवे'तिश्रुतिसन्दर्भबोधितं बोधनार्थत्वमिह वक्तुं शक्यम्, तन्नियामकस्याद्वितीयादिपदस्यात्राभावात् । नापि 'सर्वे निमेषा जज्ञिरे' इत्यादिश्रुत्या पाश्चात्यत्वं शङ्क्यम्, कालावयवानामेव तत्रोक्तत्वात् । अतोऽवयवविभागरहितस्य तस्यान्यकार्याद्यपेक्षया पूर्वमेव जातत्वात्तत्सङ्गेच्छाप्रयत्नविभागानामपि जातत्वादिच्छादयो विशेषणीभूतस्य कालस्य विशेष्यतयांशभूतास्तान् सदैकरूपान्सहाविर्भावतिरोभावशालिनः परस्परोपकारिणश्च भगवान् स्वयमेव स्थापयति, अतो भगवन्नियम्यत्वान्न कोपि दूषणावकाश इत्यर्थः । ननु 'बहुस्यामि'तिश्रुतेः काममुपक्रम्य पठितत्वादिच्छया विभाग इति कथमुच्यते इत्याशङ्कायामाहुः तथा चेत्यादि । 'बहु स्यामि'त्याद्युक्तप्रकारेणैव कालशक्तेरंशं भगवान् परिगृह्णाति इच्छारूपं स एव सः कोशेषु तस्येच्छानामस्वेव पाठात्, कर्मणीव विचारे शब्दान्तरेणाभिलापस्यादुष्टत्वात् । अत एव तत्त्वसूत्रेऽ'भिध्योपदेशादि'ति सूत्रितमत इच्छयेति कथनेप्यदोष इत्यर्थः। एतावता परत्वं निर्णीतम्। एवमिच्छामुपपाद्य तस्या विषयमुपपादयन्तः पुरुषत्वं निर्णयन्ति तस्येत्यादि । स्वयं भिद्यमाना स्वाश्रयमपि भिन्दन्तीति धर्मरूपेण स्वयं भिद्यमानाः 'प्रकाशाश्रयवद्वे'तिन्यायेन स्वाश्रयं क्रियावन्तं ज्ञानिनमानन्दिनञ्च कुर्वन्तीत्यर्थः । तदानींतनस्वरूपमाहुः तदेत्यादि । स इति त्रिरूपोपि । नन्वेवं भेदे सति तस्य खण्डत्वात्तत्पूर्णबोधक श्रुतिविरोध इत्यत आहुः भिन्नोपीत्यादि । तयेति इच्छया। त्रीण्यपीत्यादि । 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते, पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इतिश्रुतौ पूर्णशब्देनोच्यन्ते । तथा च, यद्यभिन्नस्यैव पूर्णत्वं त्रयाणां नोच्येत। अतः कार्यापेक्षयाधिक्यमेव पूर्णत्वमिति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु, अदः परोक्षं ज्ञानैकघनं ब्रह्म पूर्णं निरन्तरमाकाशवद्व्यापि, इदं दृश्यमानं सद्रूपं ब्रह्म पूर्णमिति पूर्ववत्, पूर्णमततीति पूर्णात् सर्वव्यापकं, पूर्णात्पूर्णानन्दं ब्रह्म अच्यते, 'अञ्चु गतिपूजनयोः' 'अच इत्येके' पूज्यते पूर्णाभ्यां सच्चिद्रूपाभ्यां क्षराक्षरपुरुषाभ्यां सेव्यते, एवं ज्ञानादेः फलमाह, पूर्णस्य

[1] भवतीति पाठ.

पूर्वोक्तस्य (पूर्ण) ज्ञानादधर्ममादाय तत्प्रसादेन प्राप्य पूर्णमेवावशिष्यते तत्सायुज्येन तदभिन्नो भवतीति । अन्ये तु पूर्णात् निरुपाधिकात्पूर्णं सोपाधिकमुदच्यते उद्गच्छतीति व्याचक्रुः, तदुपाधिवादानङ्गीकारान्नास्माकं रोचते, परिदृश्यमानस्य पूर्णत्वे गमकमाहुरत एवेत्यादि, उपलक्षणविधया पुरःस्फूर्त्तिकमिदमुक्तं भातिप्रियत्वयोरपि तथात्वादिति । एवं 'बहु स्यामि'त्यस्य प्राथमिक आकारो विवृतः । अतः परं 'प्रजायेये'त्यस्य तं विवृण्वन्ति प्रजायेयेत्यादि । जाता इति सच्चिदानन्दास्तथा जाताः । कथमुत्कृष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः तत इत्यादि । अतः परं द्वयोरिच्छयोरग्रिमं कार्यं दिङ्मात्रेण प्रपञ्चयन्ति तदा चिदंशस्येत्यादि । तदेति त्रयाणां पुनर्विभागकाले । तस्येति चिदंशस्य । ज्ञानधर्मस्येति भगशब्दवाच्यान्तर्गतस्य ज्ञानाख्यधर्मस्य । जीवत्वमिति मुख्यजीवत्वं पुरुषतत्त्वरूपत्वमितियावत् । एतदंशा एव सर्वे व्यष्टिजीवाः, तेषाञ्च जीवत्वं मुक्तिपर्यन्तं तिष्ठति, नत्वर्वाङ्निवर्त्तत इति बोधयितुं सदंशव्यवस्थामाहुः सदंशस्येत्यादि । अव्यक्ततामिति प्रकृतितत्त्वरूपताम् । तस्य व्यक्तिभावप्रकारमाहुः पश्चान्मूलेत्यादि । मूलपदेन पूर्णरूपः सदंशः । यथायथमिति श्रौतेन पौराणेन प्रकारेण । नन्वेवं सति श्रुतौ पिपालयिषासञ्जिहीर्षयोरनुक्तत्वात् श्रौतेन मतेनाविरतं सर्ग एव स्यान्न जातु स्थितिप्रलयावित्याशङ्कायां तावप्यनयैवेच्छयेति व्युत्पादयन्ति पश्चात्तस्यामित्यादि । तत्कृतधर्म इति क्रियांशक्रियाकृते । घटपटकुड्याद्याकारे । स्वयमिति व्यक्तः सदंशांशः तिरोभवति-अव्यक्ततामापद्यते, तथा च, 'बहु स्यामि'त्याकारेणैव स्थितिसिद्धेः 'प्रजायेये'तीच्छाकारेणैव रूपान्तराविर्भावपूर्वरूपतिरोभावसिद्धेः सिसृक्षाकारेणैव तयोरपीच्छयोरर्थादेव प्राप्तया स्थितिप्रलययोरपि तत एव सिद्धिरिति न कोपि दोष इत्यर्थः । अत एवाग्रे 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'त्यनुग्रहोपेक्षे एव वक्तव्ये । क्रियातिरोभावेऽर्थतिरोभावोदाहरणं तु जलनीलीनिवारकक्रियातिरोभावे जलतिरोभावः,कटप्रसारणक्रियातिरोभावे कटविस्तारतिरोभावः, तत्कृतधर्मतिरोभावेऽर्थतिरोभावस्तु कम्बुग्रीवाद्याकारतिरोभावे घटादितिरोभावात्स्फुटतरः । स्वभावभेदेऽपीयमेवेच्छा प्रयोजिका, अत एव निबन्धे'वृद्धिर्विपरिणामश्च तथापक्षय एव च,पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा, उभावेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरिताविं'ति तत्स्वरूपमुक्तम् । नन्वेवमाविर्भावतिरोभावपक्षाङ्गीकारे प्राथमिकोत्तररूपाविर्भावदशायां प्रलये च पूर्वरूपाभिलापो निवर्त्तते, तद्वन्माध्यमिकतिरोभावदशायामपि तद्बाधे तदीयसर्वव्यवहार उच्छिद्येतेत्याशङ्कायां तदबाधप्रकारमाहुः तदेत्यादि । तस्यामिति अभिव्यञ्जकक्रियायाम् ।

जात इति तत्सम्बन्धाज्जात इति। तथा चैवं शब्दसद्भावान्न व्यवहारोच्छेद इत्यर्थः। बुद्धेर्विनाशित्वात्तिरोभावे बाध इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः जीव इत्यादि । एतेन विद्वन्मण्डनविवेचित आविर्भावतिरोभाववादः सर्वोऽप्युपष्टम्भितो बोध्यः । एवं सदंशव्यवस्थामुक्त्वा तां प्रकारभेदेन चिदंशेऽतिदिशन्ति एवमित्यादि । यथा सदंशो मूलसदंशशक्तिभूतक्रियांशक्रियाभिर्लौकिकेन शास्त्रीयेण च प्रकारेणाभिव्यज्यते, एवं चिद्रूपो जीवोऽपि मूलभूतज्ञानांशशक्तिरूपव्यामोहकमायांशभूतैस्तृतीयस्कन्धसुबोधिनीवक्ष्यमाणरीत्या प्रमातृप्रमाणनिष्ठैः सात्विकैर्विशिष्टज्ञानैरभिव्यज्यते । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद । विषयस्वीकृतिं प्राहुः यथा स्वप्नमनोरथावि'त्युक्तरीत्याऽभिमन्यमान आविर्भवन्नुत्पद्यते, 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रितिवाक्योक्तरीत्या तदभिमानं त्यजंस्तिरोभवति म्रियते चेत्यर्थः। नन्वेवं तिरोभावे लिङ्गभूतस्य मनः प्राणाद्युपाधेरपि विस्मरणान्मुक्त एव कुतो न भवतीत्यत आहुः प्रयत्न इत्यादि । तस्याः पराधीन इतिपाठे भगवदधीन इत्यर्थः । तथा च, प्रयत्नस्य विद्यमानत्वेन देवनिवृत्तावपि न मुक्तिर्भवतीति जीवत्वं नार्वाङ् निवर्तते इत्यर्थः । एतावानर्थो द्वितीये श्लोके सङ्ग्रहीष्यते । नन्वेवं प्रयत्नाधीनत्वे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याकाङ्क्षायां मुक्तिप्रकारमाहुः स चेत्यादि। स इतिपदं तदापदोत्तरं तामित्यादिना सम्बध्यते । 'जगद्व्यापारवर्ज्यमि'तिसूत्रानुसारेणाहुः जगदित्यादि । तस्येति । अत्र तस्या इति पाठे जीवरूपायाश्रित इति व्याख्येयम्। तथा चैवं स्वरूपलाभादिना भगवत्तौल्येऽपि 'अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता। निर्दोषत्वं तारतम्यं मुक्तानामपि चोच्यत' इति ब्रह्माण्डवाक्यात्तथेत्यर्थः । एवञ्च सायुज्य आनन्दाभावेऽपि चरणादिरूपतैव भवतीति सर्वं सुस्थम् । इदं तृतीयश्लोके सङ्ग्रहीष्यते। एतेन 'जीवोत्पादनसमय एवे'त्यादि विद्वन्मण्डनोक्तं समर्थितं भवतीति ज्ञेयम्। सर्वे मुक्तिभेदाश्च तथाभवन्तीत्यपि। एवं सृष्टिप्रक्रियाङ्गीकारे मानं गुणश्चाहुः इयमित्यादि । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' 'पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्यदि'त्यादिश्रुतिवाक्येषु सृष्ट्यादावेकस्यैव विद्यमानता कर्तृत्वञ्च बोध्यते ।'तदैक्षत' सोऽकामयते'त्यादिषु चेच्छाया एव करणत्वं च बोध्यते, तदाकारश्च सर्वत्र 'बहुस्यां प्रजायये'त्येवोच्यते। तेन तस्यैवोपादानत्वमपि सिद्ध्यति। 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'तिश्रुत्या 'आत्मकृतेः परिणामात्' 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रैश्च तथावसीयते । पूर्णश्रुत्या च त्रयाणां पूर्णत्वमुच्यते। 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती'त्युपक्रम्य ' सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ती'ति,

अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति, 'पादोस्य विश्वाभूतानी'-त्यादिश्रुतिभि'र्ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः', 'अंशो नाना व्यपदेशाद्' इत्यादिस्मृतिसूत्रैश्च तस्यांशत्वम्, अविद्यया बन्धः 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते। बन्धोस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतर' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मायया बन्धः, 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि'ति, 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इत्यादिश्रुतिभिः 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्यादिस्मृतिभिश्च भगवत्प्रसादादेव ज्ञानादिप्राप्तौ मुक्तिः। 'सर्वे जीवाः सर्वमयाः तथाप्यल्पा' इत्यादिश्रुतिभिः पूर्वोक्तब्रह्माण्डवाक्याच्च तारतम्यं सिद्धम्, एतेषु यदेव न स्वीक्रियते तद्बोधकं वाक्यं व्याकुप्यत इतिश्रुतार्थापत्तिः सिद्धा सर्वत्रैव श्रुतिपुराणतन्त्रेषूपयुज्यते। तथा चोक्तानि वाक्यान्यस्यां मानं सर्वोपयोगश्च गुण इत्यर्थः। अन्यथाप्राक्रियेति। ब्रह्मनिमित्तभूतमेव न परिणमते, कार्यं त्वारभ्यते, जीवस्तु नित्यभिन्न एव, मुक्तिस्त्वविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति, जीवजडौ ब्रह्मशरीरे, ब्रह्म तु शरीरि, शरीरशरीरिणोश्च घटघटत्वयोरिवाविनाभावः सदा। अविनाभावलक्षणमेव चाद्वैतम्, शरीरद्वारक एव ब्रह्मणः परिणामो न साक्षात्। जीवस्यांशत्वञ्च विशेषणत्वेन विशिष्टांशत्वात्। मुक्तिरप्यविभागे भेदप्रतीत्यभावादेवेति। 'अयमात्मा ब्रह्म, विज्ञानमयः यत्साक्षादपरोक्षादि'त्यादिश्रुतिभिर्जीवो ब्रह्मैव। भेदप्रतीतिस्तु माययैव, 'मायया ह्यन्यदिवे'त्यादिश्रुत्या। प्रपञ्चस्तु 'सैषाविद्या जगत्सर्वमि'त्यादिश्रुत्या मायापरिणामत्वान्मिथ्या, ईश्वरोपि मायाशबल एव, ब्रह्म तु निर्विशेषमनाद्यविद्यासम्बन्धेन त्रिवर्त्तते, मुक्तिस्तु ज्ञानेनाविद्यायाः सकार्याया नाशाद्विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन स्वरूपावस्थानरूपा स्वत एवेति माध्वरामानुजशाङ्कराणां प्रक्रिया। एवं दर्शनान्तराभिमानिनां प्रस्थानान्तराभिमानिनां च ज्ञेया, विस्तरभयान्न लिख्यते। सा सर्वापि पूर्वोक्तानि तज्जातीयान्यन्यानि च वाक्यानि बाधते। अतः पूर्वोक्तैव प्रक्रिया आदरणीयेत्यर्थः। ननु एवं सृष्ट्यादिप्रक्रियातौल्ये स्वरूपतौल्ये च सति जीवानां फले कथं भेदः इत्याकाङ्क्षायामाहुः जीवेत्यादि। एवं बोधनार्थं सर्वं निरूप्य श्लोकं व्याकुर्वते एतदेवेत्यादि। अस्य चिद्रूपस्येति इदं परपदस्य व्याख्यानम्। यदधातुमतो २।८।७ इतिप्रश्नवाक्ये अस्येतीदमा तन्निर्देशात् तत्स्मारणार्थम्। स्वरूपाज्ञानमिति, जीवमायादीनां स्वरूपाज्ञानम्, देहरूपार्थसम्बन्धो न घटेतेति शेषो मूलादेव बोध्यः। कुतो न घटत इत्याकाङ्क्षायामाहुः व्यामोहेत्यादि। तादृशमिति व्यामोहयोग्यम्। ननु सङ्घातस्य परार्थत्वात्तच्छेषिणोस्य देहसम्बन्धः स्वतः स्वभावतो

वान्यथा वाऽनाद्यविद्यया वा सामर्थ्यसत्त्व एव स्वीक्रियतां, तद्गमनं किमिति स्वीक्रियते इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति धर्मरूपभगशब्दवाच्यज्ञानाख्यसामर्थ्यगमनाभावे। न भवेदिति, अर्थस्येव तस्यापि स्वरूपज्ञानान्न भवेद् इत्यर्थः। ननु तर्हि शक्त्यभावादनिच्छतो विशिष्टवदर्थसम्बन्धोस्तु किं व्यामोहेनेत्यत आहुः व्यामोहेत्यादि, व्यामोहो नाम विपरीतज्ञानम्। तथा च, तं विना केवलज्ञानशक्त्यभावे सदंशस्येव जडत्वमेव स्थावरवत्स्यात्, न तु देहसम्बन्ध इति तदर्थं सः, तेन विक्षेपिका मायापि तदर्थमावश्यकीति तथेत्यर्थः। ननु सामर्थ्यतिरोभावसमकालमेव व्यामोहने को हेतुरित्यत आहुः सहजशक्तिश्च सेति। तथा च, सन्निधिरेव हेतुरित्यर्थः। नन्वेवं सन्निधेर्हेतुत्वे तस्याः शक्तेरपि ज्ञानसन्निधानाद्गुणतैव युक्ता, न तु दोषत्वमित्यत आहुः तस्या इति। हीनभावादिति 'प्रजायेये'तीच्छाकृतात्। तथा च, हीनकार्यकरणात्तस्याः दोषत्वमित्यर्थः। नन्वेवं सति सामर्थ्यलाभार्थमेव यत्नः कार्यो न तु मायातरणार्थमित्यत आहुः जीवस्येत्यादि। तस्याः बन्धनेऽधिकृतत्वा'द्यावदधिकारं त्वाधिकारिकमि'तिन्यायेन तस्याः कार्यं मृत्योरिवानिच्छायामप्यनिवार्यम्, भगवतोऽप्रतिहतेच्छत्वाद् अतस्तस्याः सम्बन्धे व्यामोहावश्यंभावात् तत्तरणप्रयत्न आवश्यक इत्यग्रिमस्वारस्यादुक्तम्। सिद्धमाहुः तथेत्यादि। ननु व्यामुग्धस्य भ्रम एव दृष्टो न तु देहादिसम्बन्ध इत्याशङ्कायामाहुः मोहितस्येत्यादि। अभिमन्यते चेति। तथा च, तद्भ्रन्मूलशक्त्या देहादिकमपि पश्यत्यभिमन्यते चेत्यर्थः, तर्हि तद्वदिदमपि मोहनं कालादिनैव निवर्त्ततां किन्तदर्थकोपायेनेत्यत आहुः निद्राया इत्यादि। सर्वत उद्गमाभावदिति, निद्राया बुद्धिवृत्तिविशेषरूपत्वेन व्याप्यतया सर्वत उद्गमाभावात्, तथा चास्याः सर्वत उद्गतत्वादेतन्निवारणस्य कालादिनाऽशक्यत्वादुपाय आवश्यक एवेत्यर्थः। आञ्जस्यं विवृण्वन्ति स्वप्नेत्यादि। तथा च, यथा निद्रया भगवत्कृतां स्वाप्निकीं सृष्टिं भिन्नतया पश्यति, तथैव स्वतया त्वभिमन्यते, तथा मूलचिदंशमायया जगत्कर्तृमायामयीं सदंशसृष्टिं पश्यति, तथैव च स्वतयाभिमन्यते इति दृष्टान्तार्थः। एतस्याः क्षेत्रदर्शकत्वं नृसिंहोत्तरतापनीये नवमखण्डे स्फुटम्। तदस्मत्कृततद्व्याख्यानादवगन्तव्यम्। एवमनेन श्लोकेन देहसम्बन्धे हेतुबोधनाद् यदृच्छापक्षनिरासेन यदधातुमत २।८।७ इति प्रश्न उत्तरितः।

बहुरूप इत्यत्र। अतः परं भवन्तो जानते, यथा २।८।७ इति तुर्यपादेन वक्तृज्ञानप्रकारो यः पृष्टस्तमुत्तरयतीत्याशयेनाहुः एवं तस्या इत्यादि।

२-९-२

सा ह्याभासेत्यादि। इदमपि 'जीवेशावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'त्यादौ श्रावणात्तत्रैव स्फुटम्। तस्याश्च प्रपञ्चदर्शननिमित्तत्वमेव,

न तूपादानत्वमपि, उपादानत्वं त्वात्मन एवेत्यपि तद्व्याख्यानादेवावगन्तव्यम्। तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीति तत्र श्रावणात्। **समर्पकाभावादिति** भावप्रधानः, समर्पकत्वाभावादित्यर्थः। एवमनेन श्लोकेन स्वस्य स्वसदृशानां देह-सम्बन्धविषयको ज्ञानप्रकार उक्तः।

यर्हि वावेत्यत्र। एवं द्वाभ्यामुत्तरमुक्त्वा 'त्यक्षे कलेवरं, २।८।३ इति देहजि-
हासामभिसन्धाय पृष्टत्वात्तदसम्बन्धमयमभिकाङ्क्षतीति निश्चित्य तदु-
२-९-३ पायं वदतीत्याशयेनाहुः **एवं तस्याः कार्यमित्यादि**। **स्वस्य महि-
मरूपे भगवत्यानन्द** इति च्छान्दोग्यस्थे "स्वाप्यय" सूत्रविषयवाक्ये 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इत्यत्र स्वशब्देन जीवमूलरूपमुच्यते, 'महिम'शब्देन चोत्कर्षः, तथा च, स्वस्योत्कर्षरूपं तदभिन्नत्वमेव, न तु हस्तिहिरण्यादिरूपं लौकिकमिति लौकिकमहिमवारणाय परस्मिन्नित्यादेरर्थमाहुः **गुणेत्यादि**।

आत्मतत्त्वेत्यत्र। पूर्वश्लोके एतादृशमरणं यत् कालविशेष उक्तम्, तत्र न
कालादेः कारणत्वम्, किन्तु, नियन्तुरेवेति 'परस्मिन् कालमाययो'-
२-९-४ रित्यनेन बोध्यते। एवं सति मोहोपि तदधीन एव सिद्ध्यतीत्येतद-
भिसन्धायैवात्र सर्वसृष्ट्यादिप्रक्रिया बोधिता। न चैवं वैषम्याद्यापत्तिः, आत्मसृष्टिकथनेनैतन्निरासात्। उपस्थितहान्यकृताभ्यागमौ परमवशिष्येते, तावन्ये च ब्रह्मसन्देहवारणे वारयिष्यन्त इत्याशयेनाग्रिमं वदतीत्याशयेनाहुः **एवं जीवेत्यादि**। **अत्रापीत्यादि**, अस्मिन् सन्दर्भे या मुक्तिर्विवक्षिता सास्मिन्निरूपितैवेत्यर्थः (**सर्वात्मकत्वानुपपत्तिरिति** नारायणस्येतिशेषः) **लौकिकानामित्यादि**। अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां लौकिकप्रमाणजन्यसम्यक्परिच्छेदेन भगवदाकारगुणकर्मसु लौकिकबुद्ध्या, एतान्यपि लौकिकप्रमाणयुक्तिभ्यामेव निर्णेयानीतिभ्रमलक्षणां निश्चयात्मकबुद्धिं दूरीकृत्येर्थः। **यदाहेति**। **सम्बन्ध** इति तद्वदामीति कथनप्रतिज्ञात्राऽऽर्थिकी बोध्या।

स इत्यत्र **सन्तोषार्थमिति** भगवत्तोषार्थम्। **ब्रह्मण** इतिब्रह्मकृतम्। **प्रवर्त्तत**
इति, नियमसामान्यवाचकोयं शब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यतीत्यर्थः। **त**
२-९-५ इति सृष्टिसाधनभूताः। दृशमिति साक्षात्कारम्।

स चिन्तयन्नित्यत्र। प्रकारः सर्वोपीत्यारभ्यैतद्व्याख्यानं ज्ञापितमिति, चिन्ता-
कथोपक्षेपाच्छुकेन व्यासचरणैर्वा ज्ञापितम्। **निरूपितेति** द्विर्गदित-
२-९-६ मित्यनेन पदप्रत्यभिज्ञां बोधयता निरुपितेत्यर्थः। **व्याकुल** इति
साधनाप्राप्त्या व्याकुलः। अक्षरद्वयं विवेक्तुं विशेषमाहुः **स्वराणा-**

मित्यादि । **निर्णयार्थमिति** उच्चारितं पदद्वयं किमर्थकमितिनिर्णयार्थम् । **लक्षणयार्थपरमिति** सन्तापसामान्यं तपधात्वर्थ इत्यदृष्टजनकोपि स तद्विशेषत्वाद्धात्वर्थ एव । स च केवलधातुप्रयोगेऽनवगम्यमानोऽसुप्रत्ययेन ज्ञाप्यते । प्रकृते तु तदभावाद्धातुमात्रं तादृशविशेषबोधने कुण्ठितं सत् स्वशक्यसम्बन्धेनार्थपरं केषाञ्चिद्धनबोधकमित्यर्थः । **किञ्चित्त्विति** निःकिञ्चनशब्दावयवभूतकिञ्चनपदवाच्यं त्वित्यर्थः । **निःकिञ्चना एवेति** स्वरक्षिततापकृतिबन्धकीभूतकिञ्चिदाख्यपदार्थरहिता एवेत्यर्थः ।

निशम्येत्यस्य व्याख्यानं **तद्धि पदमित्यादि** । **पदचतुष्टयमध्य** इति ।
२-९-७ नामाख्यातनिपातोपसर्गात्मकपदचतुष्टयमध्ये ।

दिव्यमित्यत्र साधारणस्य ज्ञानस्याप्रयोजकत्वेनामोघत्वं नोपपद्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथ वेत्यादि** । **योगजनित** इति, सामर्थ्यविशेष
२-९-८ उक्तइत्यर्थात् । **इत्यपीति** तथेति शेषः ।

तस्मा इत्यत्र अत आहेति । अतो हेतोः तादर्थ्यचतुर्थीमाह । स्वपदेनैव कृत्रिमवैकुण्ठात् परत्वं सिद्ध्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **ब्रह्मरूपं वेति**,
२-९-९ अहिकुण्डलवत्स्वाभिन्नमित्यर्थः । 'पूर्ववद्वे'तिन्यायेन राजाधिकारानुरूपसामर्थ्यस्यात्र वक्तव्यत्वादिदमपि नात्र युक्तमित्यतः पक्षान्तरमाहुः **प्रभुत्वेनेत्यादि** । नन्वेवं सति 'न यत्परमि'त्यग्रिमविरोध इत्यत आहुः **अक्षरस्येत्यादि** । साम्यदशायां गुणासाधारणधर्माणामभिव्यक्त्यभावाद्व्यपाय इव भवतीति तत्तौल्यवारणमाहुः **व्यवहारेणेत्यादि** । स्वदृष्टवत्पदेन ब्रह्मविल्लाभे विबुधपदानर्थक्यमाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः **तद्द्वारेत्यादि** । **अन्यव्यवहार** इति, तदनुयायिनां व्यवहारः, तद्व्यवहारे गुणसम्बन्धान्नैर्गुण्यं हीयेतेति तद्वारणायैवमुक्तमित्यर्थः ।

प्रवर्त्तत इत्यत्र **अनेनेत्यादि** । एतेन 'क्षयन्तमस्य रजसः पराक' इत्यादिश्रुतावुपलक्षणविधया तमसोपि निवारणात्तदुपबृंहितमिति ज्ञेयम् । **प्रतिकृति-**
२-९-१० **सम्बन्ध** इति भरितपात्रसञ्ज्ञायकसम्बन्धः । **तथापीति** सम्बन्धेपि । **तस्मादिति** कादाचित्कस्य सम्बन्धस्य पश्चादपायात् । नन्वेवं संसर्गमात्रेपि सांसर्गिकदोषस्त्वायात्येवेत्यत आहुः **सम्बन्धश्चेत्यादि** । **निरूपितमिति** । तृतीयैकादशस्कन्धादिवाक्यान्यनुसन्धाय 'प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माभवत् पुरा, यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यत' इत्यादिना निरूपितम् । एतेन **सुबोधिनीतः पूर्वं निबन्धमूलं कृतमिति ज्ञायते** । निबन्धटीका तु सुबोधिन्यादिसर्वग्रन्थकरणोत्तरं **'त्रयं वच्मि यथामति'** इत्यस्य व्याख्याने मीमांसाद्वय-

भाष्यं भागवतटीका च परिगृहीतेति चकारव्याख्यानाज्ज्ञायते। ननु शुद्धसत्त्ववच्छुद्धे रजस्तमसी अपि तत्र तिष्ठतां को दोष? इत्यतस्तदभावगमकमाहुः किञ्चेत्यादि। **विक्रम** इति क्षोभरूपकार्यव्यापारः। 'न यत्र माये'त्यर्द्धस्यावतरणिकां वक्तुं पूर्वार्द्धस्य निष्कृष्टार्थमाहुः आनन्द इत्यादि। उपपद्यत इतिसत्त्वसम्बन्धादेवोपपद्यते। एतेनेदं स्फुटति, *तथा हि, यत्र भगवान् स्वस्य यथाकथञ्चित् स्वरूपमात्रं प्रदर्शयति तत्राकारादिसमर्पणार्थं कालादीनामाधारतावश्यकी, अत एव 'कृते शुक्लश्चतुर्बाहु'रित्यादिवाक्यैर्गुणावतारवाक्यैश्च नानावर्णाकारत्वमौपाधिकमिति निश्चीयते। यत्र पुनः कृपया ऋतं स्वस्वरूपं प्रदर्शयति, स्वस्मिन् सत्त्वं न सम्बन्धयति, किन्तु लोके आकारसमर्पणाय [1]लौकिके सम्बन्धयति, तेन तस्य गणितानन्दत्वं भवति। स्वयं तु सत्त्वाधारे लोके यदाध्यात्मिकमासनरूपमक्षरं तदाधारौ यावाधिदैविकाक्षररूपौ चरणौ, तदाधारो गुणसंसर्गलेशस्यापि राहित्यान्निरवध्यानन्दरूपः स्वाभाविकसुन्दराकारः कालसम्बन्धाभावात् सदाविर्भूतो निरुपहितधर्मा भवति। एवं सति यथात्र तथैव 'रमाक्रीडमभून्नृपे'त्यत्र बृहद्वामनीयकथास्थले चावगन्तव्यम्। तेन च गीतास्थश्रुत्यादिस्थकेवलानन्दाकारत्वबोधकवाक्यतात्पर्यप्रकाशकः, अथवा 'शून्यवद्गाढ'मिति तत्त्वदीपग्रन्थस्तदर्थप्रकाशिका जन्मप्रकरणीयतृतीयाध्यायटिप्पणी चैतदनुसन्धायैव विचारणीयम्, न त्वन्यथेति। **अत** इति चिद्रूपत्वात्तद्गुणसम्बन्धाच्च। **अस्येति** भगवतः। **एत** इति सुरासुराः।

श्यामावदाता इत्यत्र। इन्द्रनीलादिदृष्टान्तैरुपलक्षणविधया श्यामत्वे नाना-
प्रकारत्वं बोधितं शब्दश्च रसश्चेति, पीताम्बरस्य वेदरूपत्वात् 'पिशङ्गवस्त्र'
२-९-११ इत्यनेन शब्दः, सूर्यमण्डलदृष्टान्तेन रूपस्योक्तत्वात्, सूर्यस्य च श्रुतौ
मधुत्वेन निरूपणात्, 'सुरुच' इत्यनेन रस इत्यनवद्यम्। **सत्त्वस्येति**
सदंशस्य। आभरणानां बाह्यत्वेन सद्गुणत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति यद्यपीत्यादि। तथा च, सद्गुणत्वेन प्रतीयमानत्वेपि नियतचेतनैकसम्बन्धित्वाच्चिद्गुणा इत्यर्थः।

भ्राजिष्णुभिरित्यत्र। ननु विषयकोटौ प्रथममन्नपानादिकं रसादिकञ्चावश्य-
वक्तव्यमिति तत्कुतो नोक्तमत आहुः अन्नादीनामित्यादि। तथा
२-९-१२ चान्नाद्यभावस्य दोषरूपत्वात्तदभावस्य च प्रागेवोक्तत्वात्तेनैवान्नादि-
सद्भावप्राप्तिरित्यतो नोक्तमित्याद्याशयेन विमानानां शोभामाहेत्यर्थः।
कापि शङ्केति दोषलेशस्य शङ्का। विषयानन्दनिरूपणप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि।

---

* इतः शुद्धैकेन प्रतिफलकेन संवादितः प्रकाशोयम्।

[1] "लोके" पाठभेदः

भोगराग इति भोगकृतरागः। अत्रायमर्थः प्रतिभाति, आनन्दमीमांसायां 'युवा स्यादि'त्यादिना विषयभोगपूर्वकं मानुषानन्दं प्रथमतो निरूप्य शताधिक्येनाग्रिमा आनन्दा निरूपिताः, तथा सति प्राजापत्यान्तेष्विव ब्रह्मानन्देपि सोवश्यं वक्तव्यः, अन्यथा प्रायपाठो विरुद्ध्येत, 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च (४–४–२१) इत्यनेन सूत्रकृताप्येतदङ्गीकृतं तदपि विरुद्ध्येत। तस्य भोगस्यात्राभावे अक्षरानन्दस्य तदंशन्यूनतायां तत आधिक्यं तदंशे बाधितश्च भवेद्तस्तन्निरूपणम्। तथा च, मात्रकृत एव रागो न तु विषयकृत इतीश्वरकृतभयाभावार्थं भगवदिच्छया स इति बोधयितुं विषयानन्दो निरूपित इत्यर्थः।

२–९–१३ **श्रीर्यत्रे**त्यत्र। स्वार्थे सच्चिद्रूपत्वे गमकमाहुः, अत एवेत्यादि। तथा च, चरणसेवया भगवदानन्दाकाङ्क्षावत्त्वमेव तद्गमकमित्यर्थः।

ददर्शेत्यत्र **परिज्ञानार्थ**मिति, अन्तर्भावितण्यर्थपरिज्ञानार्थम्। **सच्चिद्रूपा** इति पूर्णशब्दवाच्यसच्चिद्रूपाः, ते क इत्याकाङ्क्षायां तानाहुः अखिलेत्यादि।

२–९–१४ **एतदनुप्रवेश** इत्यादि। एतेषां लौकिकेनुप्रवेशे सत्येव लौकिकस्य भगवति सम्बन्ध इत्यर्थः, । अत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि। एतदनुप्रवेशस्य भगवत्सम्बन्धजनकत्वादेव दशमोक्तलीलायां लौकिका जगदादिरूपाः पदार्थाः पूर्वलीलासमसङ्ख्यया त्रिविधसर्गत्रिविधस्थितीशानुकथारूपप्रलयभेदेन समाना या सप्तसङ्ख्या, तया कृत्वा, आभिः अत्रोक्ताभिः जगदादिमूर्त्तिभिरध्यायप्रतिपाद्याः सन्तो भगवद्भोगायोपयुक्ताः सप्तसप्ततिभिरध्यायैर्निरूपिताः, इदं गमकमित्यर्थः। त इति जगदाद्याधिदैविकाः। **इतरसिद्धि**रिति पादसेवनादिसिद्धिः।

भृत्यप्रसादेत्यत्र। एतं श्लोकं व्याकुर्वन्ति, एवं सर्वेत्यादि। एवं व्याख्याने बीजमाहुः एत इत्यादि। **एतादृशी**ति व्याख्यातरूपा, अन्यथैतन्निरूपण-
२–९–१५ मनर्थकं स्यादतस्तथेत्यर्थः। ज्ञानं हि प्रपञ्चस्यैव विस्मारकं, न तु स्वरूपस्येति तस्यासवरूपता नोपपद्यत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि। **कामि**पदेन जगद्व्यतिरिक्तास्त्रयोत्र ग्राह्याः। तथा च, तादृशदृष्ट्या कामिन एव पश्यन्तीति तेषामेव स्वरूपविस्मरणमित्यर्थः। न च प्रपञ्चविस्मरणाभावादत्राप्यरुचितौल्यमिति वाच्यम्, प्रपञ्चस्वरूपज्ञाने कामस्यैवानुदयात्तेनैव तदज्ञानसिद्धेररुच्यभावादिति। **अन्यैवे**ति प्रकारान्तरेणैव मादिकेत्यर्थः। दृगासव इत्यनेन दृशो मादकत्वे निरूपितेपि पुनरागन्तुकशक्त्या तत्सूचनस्य तात्पर्यमाहुः जगदित्यादि। तथा च, जगद्रूपेणोन्मादार्थं सेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण नेत्रनिरूपणस्य तात्पर्यमाहुः कालेत्यादि। 'चक्षुरभूत्पतङ्ग' इति

"आकाङ्क्षत्वम्" पाठभेदः।

भगवच्चक्षुष: पतङ्गताधर्मविशिष्ट (सूर्य) रूपत्वेन सूर्यस्य 'चासावादित्य एकविंश' इतिश्रुत्या तस्य कालात्मकत्वेन कालवशाज्ज्ञातो जगदन्तःपाती पदार्थः, कालाधेयो ज्ञातः समीचीनश्च भवतीति ब्रह्मणे ज्ञापितम्, न त्वित्यादिनोक्तरीत्या वा सूचितमित्यर्थः। आधार आधेयश्चेति । श्रीभगवद्गीतासु पुरुषोत्तमस्वरूपनिरूपणे 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मितिवाक्यादाधारः, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः, यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वर' इतिवाक्यादाधेयश्चेत्यर्थः । एवं भगवदवयवेत्यादि । 'वेदा यथा मूर्त्तिधरास्त्रिपृष्ठ' इतिवाक्यान्मूर्त्तवेदरूपकिरीटाधारत्वेन सत्यलोकत्वं शिरसः । योगसाङ्ख्यरूपकुण्डलाधारयोः कर्णयोः श्रीमुखान्तःपातित्वेन तपोजनमहर्लोकरूपत्वं सग्रीवस्य श्रीमुखस्य, 'योगस्तपश्च वंशश्च भगवद्भक्तिरेव चे'तिचतुर्जितलोकरूपत्वं चतुर्णां भुजानाम् श्र्याधारस्वर्लोकरूपत्वं वक्षसः । मायारूपपीताम्बराधाराणां कट्यादीनां भूरादिलोकरूपत्वम्, एवं प्रकारकास्य ये भगवदवयवभूता लोकास्ते तृतीयस्कन्धवक्ष्यमाणरीत्या प्रद्युम्नादिरूपचतुर्मूर्त्तभगवत आश्रिता इत्यर्थः ।

अध्यर्हणीयेत्यत्र । तत्सम्बन्धेन वा पूज्यमिति धर्मादीनामासने प्रवेशस्यैकादशस्कन्धे वक्ष्यमाणत्वेनेदं पक्षान्तरमुक्तम् । तथा च, धर्मादिसम्बन्धेनान्यैः
२–९–१६ पूज्यमित्यर्थः । **तेभ्य** इति धर्मादिभ्यो नवभ्यः । **तदिति** आसनम् । **तरतमभावेनेति** इदं वाराहे (नारसिंहे) कण्ठत उक्तं 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि, निरुपाधी च वर्त्तेते वासुदेवे सनातन' इति। **नित्या** इति स्वाभाविकाः । **अनेनेत्यादि** । एतेन प्रथमाध्याये 'तं सत्यमानन्दनिधिं भजेते'त्यत्र यत्फलसेव्यत्वमुक्तं तत्पुरुषशेषत्वाभावात्समर्थितं ज्ञेयम् ।

तं प्रीयमाणमित्यत्र । एतदादीनां षण्णां तात्पर्यं वदन्तः स्वतो भाषणस्याहुः यत्रेत्यादि । **अभीप्सितमिति** भगवदाशयगोचरम् । **प्रारब्धफल-**
२–९–१८ **सिद्ध्यर्थमिति** कर्त्तुमारब्धं यत्साधनं तत्फलसिद्ध्यर्थम् । **प्रोत्साहनमिति** करस्पर्शादिना हर्षजननम् । **अन्यथात्व** इति अन्यतरस्यानभीप्सितत्वे । तथा च, यद्भगवान् प्रोत्साह्य स्वयं भाषितवान्, तेन ब्रह्मापि संहितानां साधनादीनां स्वाभिलषितत्वं ज्ञापितवान् । अभिलषितदानतात्पर्यमाहुः **प्रसन्नत्वादि**त्यादि । ननु प्रेरणाभावे को दोष इत्यत आहुः **अन्यथेत्यादि** । **अन्यथेति** प्रेरणाभावे । तथा च, पदार्थान्यथाकरणापत्तिरेव दोष इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं भगवत्कृतिस्तथापि ब्रह्मा भगवद्धृत्तं प्रसन्नं पश्यन्नपि स्वाभिमतं किमिति न विज्ञापितवानित्यपेक्षायामाहुः अत

इत्यादि, अत इति, अन्यथा करणस्यानभीष्टत्वात्। अतः परं व्याकुर्वन्ति भगवतीत्यादि। ननु स्मितपदेनैव हासमान्द्यप्राप्तौ पुनरीषत्पदस्य किं प्रयोजनमत आहुः सर्वेत्यादि। तथा च, हासस्वरूपाल्पत्वं स्मितपदेनोच्यते, न तु कार्याल्पत्वमतस्तद्बोधनायैतदित्यर्थः। ननु चिदंशत्वेऽविशिष्टत्वेपि मोहस्य जीवत्वापादकत्वाद्भगवता स्मितद्वारा ब्रह्ममोहोत्पादने ईषदपि कृते सोपि जीवतुल्य एव स्यान्नत्वीश्वरकोटावित्यत आहुः यद्यपीत्यादि। यद्यपि स्मितमेवाज्ञाय पर्याप्तम्, तथापि, ब्रह्मण इच्छामात्रेणैव जगद्भविष्यत्यक्लेशेन कृते ब्रह्मणोऽत्यासक्त्यभावादज्ञानकार्यस्याल्पत्वमतो न जीवतौल्यमित्यर्थः। अन्यदपि विशेषमाहुः स्मितमित्यादि। तथा च, स्मितस्वरूपस्य माहात्म्यस्य (मायात्वस्य) ज्ञानादपि न जीवतौल्यमित्यर्थः। नन्वेवं मायात्मके तत्स्वरूपे ज्ञाते वैराग्यमेव भविष्यति, न तु सृष्टिरित्यत आहुः परमित्यादि। तथा चातः सृष्टिरित्यर्थः। ननु फलापर्यवसायित्वे स्वरूपज्ञापनस्य किं प्रयोजनमत आहुः भवत्वित्यादि। ननु इदानीं साफल्याभावे इदानीं ज्ञापनस्य किं प्रयोजनमत आहुः फलेऽपीत्यादि। शास्त्रमीति 'ये यथा मामि'ति प्रतिज्ञाशास्त्रम्। उत त्व इत्यादि, त्वशब्दोऽन्यार्थकः। अत्र श्रुतावुत्तरार्द्धानुरोधाद्भाग-प्रसादप्रयुक्त एव शब्दार्थज्ञानाभावः पूर्वार्द्धे विवक्षित इति ज्ञायते, तद्वदित्यर्थः।

त्वयाहमित्यत्र। भगवत्कार्यकरणे वेदतात्पर्यमित्यत्र गमकमाहुः अत एवे-त्यादि। तथा च, भगवत्कार्ये या यज्ञकर्तृव्यापारोक्तिः सैव गमिकेत्यर्थः।

२-९-१९ नन्वत्र पूर्वश्रुतिद्वयस्य भूतपूर्वार्थानुवादात्तृतीयस्यालौकिकार्थपरत्वाच्चो-पपत्तौ कथं तथातात्पर्यावगतिरित्यत आहुः अन्यथेत्यादि। एवं तात्पर्यानुक्तौ वेदानां लोकानधिगतार्थगन्तृत्वाभावेन प्रामाण्याभाव एव स्यादतस्तथा तदनुपपत्त्या एवमवसीयत इत्यर्थः। नन्वर्थवादानां विधेयकर्मस्तुतावेव तात्पर्यात्तेषां स्वार्थेऽप्रामाण्येऽपि नाप्रामाण्यप्रसक्तिरित्याशङ्कायामाहुः अत एवापातत इत्यादि। तथा चैवं पुराणविचारेण सिद्धौ जैमिनीयानां तदंशज्ञानाभावाद्भ्रान्तत्वमेवेत्यर्थः। तत्र हेतुः, तत्रेति चतुर्मुखे। त्रिक्षणावस्थायिन इति दर्शनान्तरानुसारेणोक्तम्। अप्रापयदिति। शत्रन्तमिदं णिजत्र स्वार्थे, यथा रामो राज्यमचीकरदित्यादौ। प्रथमतुल्य इति शुष्कतपोवत्तोषाजनक इत्यर्थः। सामर्थ्यविशेषं वेति सम्पाद-यदिति शेषः। तद्दययेति तद्देहदयया।

२-९-२० वरं वरयेत्यत्र अन्यत्रापीति। यत्रैवं वचनाभावस्तत्रेत्यर्थः।

मनीषितानुभावेत्यत्र अक्षरात्मकस्येति। 'अव्यक्तोक्षर इत्युक्त' इतिवाक्याद-व्यक्तस्य हेत्वन्तरमाहुः पराञ्चीत्यादि। तथा चायोग्यत्वात्करणकौण्ठ्याच्च

२-९-२१ भगवदिच्छाभावे कथमपि न दर्शनमतस्तथैव तथेत्यर्थः । एतदेवोपपाद-
यन्ति **बहिरित्यादि**। तथा चाकाशस्यापि तद्वस्तुस्वभावेनैव ग्रहणम्,
न चक्षुःसामर्थ्येनेत्यर्थः । नन्वयोग्यमपि कालरूपं दिव्यचक्षुषार्जुनेन दृष्टम्, तथात्र
तपःसामर्थ्येन दर्शनं भविष्यतीत्याशङ्कायामाहुः **सामर्थ्येत्यादि** ।

२-९-२२ **प्रत्यादिष्टमित्यत्र एवं सतीति**, तपसः परमत्वे सति। **कार्यात्मत्व-
मिति** कार्यव्यापकत्वम् ।

२-९-२५ **तथापीत्यत्र, परमिति** असङ्गोदासीनमेकमित्यर्थः । **त इति** उभे रूपे।
क्रीडसीत्यत्र। ननूर्णनाभिदृष्टान्तेन सृष्टिप्रकारविशिष्टो भगवान् ज्ञात एवेति
२-९-२७ स्वरूपज्ञानप्रार्थनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **कृतीत्यादि** । **अत इति**
दृष्टान्तमात्रेण स्वरूपाज्ञानात्। तद्व्युत्पादयन्ति **अन्येत्यादि** ।

भगवच्छिक्षितमित्यत्र। नन्वत्र शिक्षितकरणं तेन बन्धाभावप्रार्थनमेव च
प्रतीयते, न तु शिक्षाप्रार्थनमिति शङ्कायां तत्प्रार्थनमुपपादयन्ति
२-९-२८ **भगवतेत्यादि** । अत्र हि शिक्षितकरणवाक्यान्यथानुपपत्त्या तदाशय-
गोचरमेवं वाक्यं पूर्वं कल्पनीयम्, अन्यथेदं प्रथमत इदानीमेव भगवतो
दृष्टत्वेनेतः पूर्वशिक्षान्तरस्य वक्तुमशक्यत्वादेतद्वाक्यार्थबाधापत्तेः । सिद्धे चैवं कल्पने
निःप्रत्यूहैव प्रार्थनसिद्धिरित्यर्थः । एवं वाक्यमुपपाद्यैतदर्थं वक्तुं शिक्षादेः स्वरूपमाहुः
शिक्षेत्यादि। **कर्त्तेति** शिक्षणक्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितः। **आश्रय इति** तादृशक्रिया-
बोधकवचनेन तादृश्या क्रियया वा यत्र साऽऽधीयते स इत्यर्थः। एवं त्रयाणां स्वरूपमुक्त्वा
वाक्यार्थमाहुः **तत्रेत्यादि** । तत्र क्रियाकर्मकशिक्षाप्रार्थनवाक्यप्रयोगे शिक्षाप्रार्थनक्रियाया
एव मुख्यत्वेन कर्मभूतक्रियाया गुणभूताया अपि कर्मत्वेन विवक्षितायाः सिद्धाविति
शेषः। सिद्धौ सैव कर्मभूतक्रियैव तथा वैपरीत्यमालम्बते। तथा तदाश्रयश्च पठनादि-
क्रियादृष्टान्तेन । प्रकृते तु ब्रह्मकर्तृकप्रार्थनक्रियायां तु जगत्सृष्टिक्रियाया असिद्धत्वे-
नातथात्वात्तथेति । **तथा सतीत्यादिनोक्तरीतिक एवार्थ इत्यर्थः** । एवं शिक्षा-
वाक्यार्थमुक्त्वा शिक्षितं करवाणीत्यस्याहुः **पश्चादित्यादि** । **अग्रे शिक्षार्थमिति**
अग्रे जनिष्यमाणानां शिक्षणार्थम् ।

यावदित्यत्र। नन्वत्र करोतीत्यादिपदानामभावात्कथमेवमध्याहार्य व्याख्यायत इति
शङ्कायामाहुः **यद्यपीत्यादि** । **त इत्यस्यैव** व्याख्यानं त्वयेति ।
२-९-२९ मतान्तर व्याख्याने दोषसाम्यमाधिक्यं चाहुः **तत्रापीत्यादि** । **अयुक्तेति**
कालान्तरे पुनर्मदप्राप्त्याऽयुक्तेत्यर्थः ।

ज्ञानमित्यत्र परिकरमिति येन प्रकारेण तदभिप्रेतं तादृशप्रकारसामग्रीम् ।
ननु विज्ञानपदस्य विशिष्टज्ञानविविधज्ञानयोर्वाचकत्वान्नियन्त्रणं विना
२–९–३० कथं विविधज्ञानवाचकत्वावगम इत्याकाङ्क्षायामाहुः अस्येत्यादि ।
ब्रह्मणा यो भगवान् दृष्टः सोनुभवो विशिष्टज्ञानसमानाकारोपि वस्तुतो न सः, भगवदात्मकस्वप्रकाशभगवद्धर्मरूपत्वात्, स्वेन्द्रियादिसामर्थ्याजन्यत्वाच्च, किन्तु, केवलाखण्डानुभवरूपः, स च जात एवेति परमगुह्यत्वात् ज्ञानपदेन स उक्त एवेति शब्दान्तरसन्निधिना नियन्त्रणादुक्तरूपपतिचतुष्टयज्ञानमेव तदित्यर्थः । **किम्बहुनेत्यादि,** तथा च, एवं वैकुण्ठस्थितसर्वपदार्थविषयकज्ञानदानेन तादृक् तद्विशिष्टरूपस्य नित्यत्वे ज्ञापिते तस्यैव सर्वपूर्ववर्त्तित्वसर्वपश्चाद्वर्त्तित्वज्ञापनात् 'परावरे यथारूपे' इत्यनेन यत्प्रार्थितं तद्दत्तमिति दृष्टातिरिक्ते आद्यन्तवत्ताज्ञानं भविष्यतीतिभावः ।

यावानित्यत्र 'द्वितीयमि'ति 'यथात्ममाये'तिश्लोकद्वयप्रार्थितं क्रीडाज्ञानम् ।
यावन्ति रूपाणीति, इदं यद्रूपेत्यस्यार्थकथनं न तु विग्रहवाक्यम् ।
२–९–३१ **एतदपि पूर्ववदिति** एतद्रूपगुणकर्मज्ञानमपि पूर्ववद्यथायथं रहस्यरूप-
मङ्गरूपश्चेत्यर्थः । अत्र श्लोके प्रमाणतो यावत्त्वज्ञापनेन 'यदेकमव्यक्त-मनन्तरूपमि'तिश्रुत्युक्तसर्वरूपत्वं स्फोरितम् । परिमाणतो यावत्त्वज्ञापनेन 'अणोरणीयान्महतो महीयान्' इत्यादिश्रावितः परिमाणविरोधो विरुद्धधर्माधारत्वेन परिहृतः स्फोरितः । **यथाभाव** इति कारणरूपतया शक्त्याद्यष्टाविंशतितत्त्वरूपता श्रौतकारण-रूपता च स्फोरिता । यद्रूपगुणकर्मक इति तत्तत्कार्यरूपता बोधिता । सर्वत्रानुग्रहस्य कारणताबोधनेन 'यमेवैष वृणुत' इतिश्रुत्युक्तं समर्थितं ज्ञेयम्, तदेतदाहुः **एवं ज्ञानेत्यादि ।**

अहमेवासमित्यत्र प्रार्थितमिति । यथात्ममायायोगेनेतिद्वाभ्यां सृष्ट्यादिक्रीडा-
विषयकज्ञानपूर्वकशिक्षाकरणोक्त्या 'भगवच्छिक्षितं करवाणी'त्यनेन
२–९–३२ प्रार्थितमेतस्योत्तरश्च प्रथमश्लोकेनैव सिद्ध्यतीति शेषाणां किं प्रयोजन-
मित्याशङ्कायां तेषां तात्पर्यमाहुः अन्यथेत्यादि । इदं द्वितीयस्य ।
स्वरूपत इत्यादिकं तृतीयस्य । अनुप्रवेशको जीव इत्यात्रानुप्रवेशतो जीवरूपमिति पाठः प्रतिभाति । इति ज्ञात्वेत्यादिकं तुरीयस्य । एवं मद्रूप इत्यादिकं पञ्चमस्येति ज्ञेयम् । तज्जलानितिहेतुं विस्तरेण वदतीति छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यायां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि'ति 'शान्त उपासीते'ति श्रावितं जगतो ब्रह्मात्मकत्वहेतुं सोपपत्तिकं कथयति। श्रुत्यर्थस्तु, खलु निश्चयेन इदं दृश्यमानं सर्वं (पक्षः) ब्रह्म इदं (साध्यं) तत्र

हेतुर्जलानिति, जायत इति जं, लीयत इति लं, अनीतीत्यन्, जश्च लश्च जलं, तच्च तदन् च जलान्, तस्मिन् ब्रह्मणि जलान् तज्जलानिति हेतोः। 'शान्त उपासीत' ब्रह्मसमवेतत्वाज्जगद् ब्रह्मत्वेनानुसन्दध्यादिति, समवायश्च तादात्म्यस्यैव नामान्तरम्। अतिरिक्तपक्षेपि अनारोपितानागन्तुकरूपेणानुवृत्तिरेव, तत्स्वरूपमिति वैशेषिकप्रतिपन्नाद्भिन्न एव भगवदात्मक इति न तर्कचरणविरोधः। अत्रैवकारद्वयादहमेवासमेवेतिवाक्यद्वयमग्रपदश्चोभयत्र सम्बद्ध्यते पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वादित्याशयेन तयोः प्रथमं व्याकुर्वन्ति सृष्टेरित्यादि। "एको नारायण आसी"दित्यादिश्रुतिद्वयं शाखान्तरीयमिदानीं प्रसिद्धोपनिषत्सु "एको (वै) नारायण आसीन्न ब्रह्मा न ईशान" इति ब्रह्मो(महो)पनिषदि पाठात्। अत्र प्रथमश्रुतावग्रेदंपदयोरभावेन सृष्टिपूर्वकालस्योपादानत्वस्य चास्फुटत्वाद् द्वितीयश्रुतिप्रदर्शनं तेन तथेत्यर्थः। नन्वुक्तश्रुतावग्रपदेन कालस्योक्तत्वाद्धरितो रोहितादासीदित्यादावस्तेरुत्पत्त्यर्थकत्वस्यापि सिद्धत्वात्तदा सर्वेभ्यः प्रथममुत्पत्तेरपि शक्यवचनत्वात् सृष्टिपूर्वकाले स्वमात्रसत्ताप्रतिज्ञा नोपपद्यत इति शङ्कायामाहुः किञ्चेत्यादि। पूर्वमितीति वक्ष्यमाणप्रकारेण। तत्त्विति असत्त्वं तु। ननु तदुभयसत्तास्तु न चैवकारविरोधः, अगत्याऽयोगव्यवच्छेदकत्वस्यैव तत्रादरणीयत्वादन्यथाऽग्रपदव्याकोपादिति शङ्कायामाहुः अग्रे सृष्टेः पूर्वमिति। अयमर्थः, अत्र श्रुतौ कालसत्ताविधानाङ्गीकारे वाक्यभेदापत्तिः। अनुवादाङ्गीकारे तस्य पुरोवादसापेक्षत्वेन तत्कल्पनस्यावश्यकतया तस्य तदुक्तश्च सत्तापत्त्या वाक्यार्थबाधप्रसक्तिर्विशिष्टविधाने च गौरवापत्तिरतस्तत्र शिष्यबोधनार्थमिदानीं प्रसिद्धकालोपरञ्जनेन तस्य वाक्यस्य प्रवृत्तिरित्यवश्यमादरणीयम्। तथा सति सूक्ष्मेक्षिकायामग्रपदमपि न कालवाचकम्। 'अग्रे गच्छ' 'अग्रे नगरी'त्यादौ देशविशेषेपि तत्प्रयोगात्। अतोवधारणानुरोधेनाग्रपदे पुरःस्फूर्तिकं विशेष्यांशं विहाय विशेषणीभूतस्य पूर्वत्वस्य वृत्तिमत्त्वाय सत एव विशेष्यत्वमवधारणीयम्, सप्तमी चाधिकरणे, तथा सति सृष्टेः पूर्वमधिकरणं केवलं सदित्यर्थो भवति। न चैतद्विवरणभूत 'एकमेवाद्वितीयमि'त्यग्रिमवाक्य एकपदा'देके मुख्यान्यकेवला' इतिकोशेन तत्र मुख्यार्थताया अपि वक्तुं शक्यत्वात्समाभ्यधिकराहित्यमेव तत्र विवक्षितमिति वाच्यमद्वितीयपदवैयर्थ्यापत्तेः, इतरसत्तानिषेधातिरिक्तस्य तदुक्तिप्रयोजनस्यालाभात्। (ऐतरेये)न'चात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषदि'तिश्रुत्यन्तराद्व्यापारं कुर्वतोन्यस्य निषेधार्थमद्वितीयपदमिति वाच्यम्, तथा सति 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्यादिप्रतिज्ञाया 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेने'त्यादिदृष्टान्तस्य चोपरोधप्रसङ्गात्। न चैवं धर्माभावप्रसङ्गः, स्वरूपधर्माणां

तदात्मकत्वेन सत्त्वेप्यदोषादिति तदेतदभिसन्धायोक्तम् **अग्रे सृष्टेः पूर्वमित्यनवद्यम्।** एतेन 'तज्जलानि'ति श्रुतावुपासनाशेषत्वेनाप्युक्तो हेतुर्मानान्तराविरोधाद्वस्तुतत्त्व-समर्पक इतिबोधितम्। ननु तथापि केवलब्रह्मसत्ता नोपपद्यते, 'असद्वे'त्यादि-श्रुतिष्वसदादीनामपि तथाकथनादितिशङ्कायामाहुः **असद्वेत्यादि।** **पश्चादिति** सृष्टिदशायाम्। **पूर्वमिति** सृष्टिप्राक्काले। तथा च, तदानीमेतादृशरूपेणानवस्थितत्व-प्रतिपादने घटस्य पूर्वं मृद्रूपेणेव जगतः पूर्वं सद्रूपेणैवावस्थितिः सिद्ध्यतीति तदानीं केवलब्रह्मसत्ता सूपपन्नेत्यर्थः। ननु श्रुतिबलाल्लोकसिद्धाऽसतः सत्तैव कुतो नाङ्गी-क्रियते इत्यत्र आहुः **अन्यथेत्यादि।** लोकानुरोधेनास्य वाक्यस्यासतः सत्ताबोधकत्वे 'कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यात् कथमसतः सज्जायेते'ति श्रुतिविरोधः। कार्यस्य नियतावधिक-त्वविरोधश्चेत्यर्थः। ननु कार्यस्य नियतावधिकत्वाय तत्तत्प्रागभावस्तत्राङ्गीकार्योऽतोऽसतः सत्ताङ्गीकारेप्यदोषः। 'कुतस्त्वि'त्यादिश्रुतिस्तु केवलवैनाशिकमतनिरासार्थेति न तस्या अपि विरोध इत्यत आहुः **नासत इत्यादि।** तथा च, तदानीं सर्वसत्ता-ङ्गीकारेऽधिकरणाभावात्कार्यप्रागभावस्याशक्यनिरूपणत्वादधिकरणसत्ताङ्गीकारे च 'सदेवे'ति श्रुतिविरोधाद् ब्रह्मण्येव तत्सत्ताङ्गीकार्या, तदाप्येतद्वाक्यविरोधो दुष्परिहर इत्यर्थः। वाक्यार्थस्तु, असतः पदार्थस्य भावः सत्ता न विद्यते, सतः पदार्थस्याभावः असत्ता न विद्यते, तत्र हेतुरुभयोरप्यनयोरसद्भावसद्भावयोरन्तः परिच्छेदो निष्कर्षस्तत्त्वदर्शिभिर्वास्तवरूपद्रष्टृभिर्दृष्टः साक्षात्कृत इति। ननु भावदृत्तसूक्ते 'नासदासी'दिति श्रुत्या सृष्टिपूर्वकाले सदसतोरुभयोरप्यभावबोधनादागतैवासतः सत्तेत्यत आहुः **नासदासीदित्यादि।** तथा चात्रासच्छब्देन सूक्ष्मं कार्यं सच्छब्देन च स्थूलं कार्यमनूद्य, तदभाव उच्यत इत्येतस्यापि पूर्वतुल्यत्वात्तेनैवेदं दत्तोत्तरमित्यर्थः। विद्यारण्यैस्त्वसत्पदेनानुपाख्यं सत्पदेनात्मवन्निर्वाच्यमत्राङ्गीकृतम्। तथा च, तदभाव-बोधनादुभयविलक्षणमनिर्वाच्यमेवासीदिति तन्मतमित्यर्थः। तथापि, न कश्चिद्विशेषः, अग्रे च 'नासिद्रज' इति रजोगुणनिषेधः, नो व्योमापरो यदित्यनेन काणादादिप्रतिपन्ना-काशप्रतिषेधः, योस्याध्यक्षः परमे व्योमन्नित्यनेनाक्षरब्रह्मात्मकस्याकाशस्याग्रे वक्ष्यमा-णत्वात्, 'ततः किमावरीव' इत्यादिना प्रकृतितत्त्वनिषेधः, ततोम्भःकिमासीदित्यादिना प्रलयोदकस्य सः, तदग्रिमे मन्त्रे 'न मृत्युरासीदि'त्यादिना मृत्यु–मृतकालज्ञानानां सः। तत 'आनीदवातमि'त्यादिना तस्यैकस्य सत्तामुक्त्वा तदितरसर्वसत्तानिषेधः क्रियते इति मन्त्रद्वयार्थः।

नन्वत्राम्भोनिषेधेप्यापो वेति संहितावाक्ये तत्स द्भाव उक्त इति तस्य विरोध

इत्यत आहुः आपो वेत्यादि । नन्वस्त्वेवं तथापि सृष्ट्यादौ प्रकृत्यभावो न वक्तुं शक्यः, गीताया'मव्यक्तादीनी'त्यनेन भगवता तत्सत्ताप्रतिपादनादव्यक्तपदस्य च प्रकृतिवाचकत्वादित्याशङ्कायामाहुः अव्यक्तेत्यादि । नन्वत्राव्यक्तपदेन ब्रह्मैवोच्यत इति कथं निश्चेयमित्यत आहुः लीनेत्यादि । अत्र ह्यर्जुनविषादनिवारणाय जीवानां नित्यत्वमुच्यतेऽतोत्र भूतपदेन जीवा एवाभिप्रेताः, तेषाञ्चाव्यक्तता उत्पत्त्यनन्तरमेवोक्तरीत्या सिद्ध्यतीति विभागात्पूर्वं लीनत्वेनापि रूपेण न व्यक्ततेति तेषामव्यक्तादित्वम् । एवं सति भूतादिभूताव्यक्तत्वं न प्रकृतेः शक्यवचनम्, साङ्ख्यसिद्धान्ते प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरप्यनादित्वोपगमात् । अतस्तदाद्यव्यक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः । नन्वेवं सति 'प्रकृतिं पुरुषञ्चै'ति वाक्यान्तरस्य का गतिरित्यत आहुः अनेनेत्यादि । अनेनेति अव्यक्तपदार्थनिश्चायनेन । ननु भाववृत्तसूक्ते तृतीये मन्त्रे सृष्ट्यादौ तमःसत्तोच्यते, तच्च मायैव 'तमो वा इदमेकमेवाग्र आसीत्तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'त्यादौ तन्निर्णयादिति कथं तदानीं केवलब्रह्मसत्तासिद्धिरित्यत आहुः तम आसीदित्यादि । कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः सर्वत इत्यादि । अत्र हि पूर्वमन्त्रे आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्नपरः किञ्चनासेत्यत्र तच्छब्देन यदुक्तं तत्स्वरूपमत्रोच्यते तम इत्यादिना तस्मात्तथेत्यर्थः । नन्वेवं लक्षणापेक्षया शक्यार्थग्रहणमेव ज्याय इत्यत आहुः न प्रकृतिरित्यादि । श्रुत्यर्थस्तु किं कार्यमावरीवः आवृणुयात् कुहकस्य शर्मन् कस्य सुखार्थमिति । तथा च, प्रकृतिसत्तानिषेधस्य पूर्वमन्त्र एव निषिद्धत्वान्नात्र तमःशब्दस्य पुरःस्फूर्त्तिकोर्थो गृहीतुं शक्योतो लक्षणैव ज्यायसीत्यर्थः । न च तमसा गूढमग्रे इत्यग्रिमविरोधः शङ्क्यः । आसमन्तादिदं नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद् अग्रे सृष्टेः पूर्वमप्रकेतमप्रज्ञायमानं सलिलं कारणेनाविभक्ततमसा पूर्वोक्तरूपेण ब्रह्मणा गूढमासीदिति क्रियावृत्त्यान्वयेन तदभावादिति । एवं कतिपयानि वाक्यानि विचार्य तद्वदन्येषां गतिमाहुः एवमन्यानीत्यादि । किं तदानीं तस्मै सहोवाच न सन्नासन्नसदसदिति, 'तमो वा इदमग्र आसीत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयातीति यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिर्न सन्न चासन् शिव एव केवल' इत्यादीनि सौबालमैत्रायणीयश्वेताश्वतरीयाणि एवं जातीयकान्यन्यान्यपि सदसद्विलक्षणतमोनियामकशिवादिप्रकारेण बोधयन्ति तथा भवतीत्यर्थः । एवं वाक्यमात्रगतिमुक्त्वा सिद्धमाहुः अत एवेत्यादि । एतेनैव विशिष्टाद्वैतवादोप्यनादृत इतिबोधितम् । ननु पश्चात्प्रतीयमानानां प्रतियोगिनां बहुत्वात्प्रागभावात्यन्ताभावान्योन्याभावानां पूर्वं सत्वादितरनिषेधः कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः अभावा इत्यादि । एवं सृष्टिप्राक्काले केवलस्वसत्तां प्रतिपाद्य सृष्टिकाले

नानापदार्थसत्वेपि केवलस्यैव सत्तां प्रतिपादयतीत्याहुः किश्चेत्यादि । तथा च, भेदप्रतीतिरेवासङ्गता । पदार्थास्तु भगवद्रूपा एव सन्तीति तदानीमपि केवलसत्तेति मुख्यो ब्रह्मवादः इत्यर्थः । एवं व्याख्यानेन सर्वं ब्रह्मवादं व्युत्पाद्य स्थूणाखनन्यायेन तं दृढीकर्त्तुं पूर्वपक्षमुद्भावयन्ति **नन्वित्यादि**, "अत्र न प्रमाण"मित्यन्तेन । पश्चात्कैवल्यस्यासङ्गतत्वं बोधितम् दोषा इत्यन्तेन साक्षात्परिणामस्यासङ्गतत्वमुक्तम् । **सर्वशब्द** इति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'तिश्रुतिस्थे सर्वशब्दे हिताकरणादीतिसर्वरूपत्वेपि जीवानां क्लेशदाने हिताकरणवैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गः । **पुरुषोत्तमत्वाभाव** इति, सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनैकरूप्ये उच्चनीचभावाभावात्तथेत्यर्थः ।

अत्र कारिकाभिः समादधते, मैवं प्रत्यक्षेत्यादि, परीक्षणीयमण्यादिवत्प्रत्यक्षानिर्णीते विषये परीक्षकवाक्यसिद्धपदार्थवत्, श्रुतिबोधिताः **परस्परं विरुद्धा** विकारित्वाविकारित्वैजत्वानेजत्वादयः पदार्था एकस्मिन्नेव धर्मिणि मन्तव्याः । **हि** यतो हेतोस्ते **एकशेषं** एकशेषत्वं एकस्य मुख्यत्वेनापरस्योपचरितत्वम् अपोद्यापवादकभावं वा न भजन्ति, श्रुतिबोधितत्वान्न प्रयान्ति । तत्र हेतुः, **उभयोरित्यादि** । अत्रेति, गुणप्रधानभावे अपोद्यापवादकभावे वा कः नियामकः स्यात् ? वेदादुत्कृष्टस्य प्रमाणान्तरस्याभान्न कश्चिदपि तन्नियामकोऽतो वेदादेव ब्रह्मणो विरुद्धधर्माश्रयत्वसिद्ध्या नैकतरस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वा सुवचमित्यर्थः । नन्विदमपि बुद्ध्या विचार्यैवोच्यत इति वेदार्थविचारे विचारकबुद्धिरेव नियामिका, अतस्तयैवैकतरस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वास्त्विति चेत्तत्राहुः **विचारकाणामित्यादि** । **श्रुतेरिति** ल्यब्लोपे पञ्चमी, तथा चाऽऽस्तिकविचारकाणां बुद्धिस्तु सदा सर्वकालं श्रुतिं प्राप्योजीवव्यसहिता भवति । अतो विरुद्धार्थद्वयप्रतिपादकमपि श्रुतिद्वयं पश्यन्ती(बुद्धिः) उपजीव्यत्वस्योभयत्राप्यविशिष्टत्वात्कथमेकतरार्थस्य गौणत्वमपोद्यत्वं वा स्वतः कल्पयिष्यति, कल्पयन्ती वा उपजीव्यविरोधेन स्वस्मिन् अप्रामाणिकत्वं कुतो न धास्यति, अतः सापि न स्वतो नियामिकेति यथाश्रुतं विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननु श्रुता'वुदिते जुहोती'ति विधाय तत्प्रशंसार्थमनुदितहोमो निन्द्यते । तथा 'अनुदिते जुहोती'त्यनुदितहोमं विधायोदितहोमो निन्द्यते, तत्रैकतरबाधस्योभयकरणस्य चाशक्यत्वे प्राप्ते तत्तच्छाखीयपरत्वेन यथोभयं व्यवस्थाप्यते । तथात्रैकस्योपासनापरत्वमितरस्य ज्ञानपरत्वमिति वक्तव्यम् । तत्रापि कस्य किं परत्वमित्यपेक्षायाम् उपासनानां तत्तद्धर्मपुरस्कारेण विधानाद्धर्माणां तत्परत्वम् । ज्ञाने तु 'एकमेवाद्वयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती'ति

निन्दया निषेधस्य ज्ञानपरत्वमित्यास्थेयम् । न चैवमुभयलिङ्गत्वसिद्धिः, कल्पितधर्मैरप्युपासनायाः सिद्धेः, 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ तथानिर्णयात् । ज्ञानस्य तु न तथासिद्धेः । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते, किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणे'तिनिन्दाश्रवणात् । अतः सोपजीव्याया विचारकबुद्धेर्नियामकत्वाद्विरुद्धधर्माश्रयत्वं न साधीय इत्यत आहुः क्रियेत्यादि । क्रिया मानसी ध्यानरूपा उपासना । विद्या ज्ञानम्, धर्मतन्निषेधनिरूपकश्रुत्योः यथायथं तत्तत्परत्वे तु विकल्पे प्राप्ते नैकवाक्यता, ब्रह्मणोऽमुख्यत्वात् क्रियाविद्ययोरेव मुख्यतया प्रतिपाद्यत्वे उदितहोमानुदितहोमवाचकयोरिवार्थभेदेन विभागे साकाङ्क्षत्वाभावेन च भिन्नवाक्यत्वं स्यात् । तथा सति 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यादिश्रुतिसूत्रोक्तं सर्वासां श्रुतीनां ब्रह्मप्रतिपादकतयैकवाक्यं बाध्येतेत्यर्थः। ननु नास्माभिर्ज्ञानोपासनयोर्मुख्यतया प्रतिपाद्यमङ्गीक्रियते, अपि तु ब्रह्मणः । अतोऽध्यारोपापवादसङ्गत्या सुखेनैकवाक्यत्वसिद्धिरित्यत आहुः दुष्ट इत्यादि । अयमर्थः, उपासनार्थं धर्माणां कल्पनोपदेशत्वं वदता तेषां कचिद्वास्तवत्वमास्थेयम् । अन्यथा तेषां कल्पनाया अप्ययोगात् । आरोप्यमाणस्य धर्मस्यैकत्र सत एवान्यत्राऽऽरोपस्य मध्वादिविद्यायां निर्णयात् । एवं सत्येषां वास्तवत्वमुपाधावास्थेयं, तत्रोपाधेः सत्त्वे द्वैतापत्तिः । असत्त्वे तु धर्माणां एवाभावादारोपासम्भवेन कल्पनोपदेशत्वस्यैवासम्भव इति मुख्यतया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वे तस्याः सङ्गतेरशक्यवचनत्वाद्वाक्यभेदो दुर्वारः । अतो यथा 'ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'तिवाक्यद्वयबलाद्दृष्टदोषदुष्टोपि विकल्पाख्यः पक्ष आश्रीयते । तथात्र श्रुतिद्वयबलादेवोभयलिङ्गत्वमास्थेयम् । तथा च, यथा हस्तादयः पुरुषात् पृथक्भूता अपि पुरुषात्मकास्तथा जगद् ब्रह्मणः सकाशाद् भिन्नतया प्रतीयमानमपि तदात्मकम्, भगवान् जगद्रूपोपि तद्भिन्नः पुरुषोत्तमः । किं बहुना यथैव सर्वश्रुत्यविरोधस्तथैव सूक्ष्मेक्षिकयात्र विचारणं कर्तव्यम्, नत्वेकतरबाधेन । अतः अस्थूलादीनां अकर्ता अभोक्तेत्यादीनां धर्मनिषेधमुखेनेव 'सर्वतः पाणिपादन्तदि'त्यादिनां 'स विश्वविदात्मयोनिरि'त्यादीनां धर्मविधिमुखेनैव ब्रह्मस्वरूपबोधनायैव प्रवृत्ततया तुल्यबलत्वात् तयोरर्थबोधसौकर्यार्थं ब्रह्मणि सर्वरूपसमर्थत्वं सर्वरूपत्वं सर्वकरणसमर्थत्वं च गीयते । उभयलिङ्गाधिकरणेन व्यासचरणैः प्रतिपाद्यते । तेन श्रुतिसूत्रादिबलात् सर्वाविरोधार्थं विरुद्धधर्माश्रयत्वमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणः सर्वरूपत्वं न युक्तम्, सर्वस्मिन् देशकालभेदेनाप्रतीतेः, ब्रह्मणस्तु सच्चिदानन्दात्मकत्वेन ज्ञानैकघनत्वेन

सदैकरूपत्वात् । अतो न पूर्वोक्तोपपत्तिर्युज्यत इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । कर्त्तेति । माया, 'स्वव्यापारे हि कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारक' इतिन्यायात्कर्तृत्वं तस्याः । तथा चानेकरसत्वेप्येकरसत्वस्याबाधाद्युक्तैवोपपत्तिरित्यर्थः । ननु प्रतीतिविरूद्धस्यापि शब्दादङ्गीकरणे नियामकावाभावात्कथमाश्वास इत्यत आहुः **विरुद्धपक्षा** इत्यादि । अत्र ब्रह्मणि सर्वेषु अवतारेषु प्रतीयमानाः मत्स्यस्यान्हा योजनशतवृद्धिर्वराहस्य क्षणेन पर्वताकारत्वं, सप्तवर्षस्य गोवर्द्धनोद्धरणम्, दामोदरलीलायां स्वल्पस्यापि व्यापकत्वम्, इत्यादयो विरुद्धपक्षास्तत्कालीनैर्द्रष्टाः, इदानीमपि श्रुत्यादिप्रसिद्धाः, अतोत्रैव ब्रह्मण्येव सर्वं शोभते । तथा च, प्रत्यक्षादेरेव नियामकत्वं शङ्काढ्यमानिना त्वयादरणीयमित्यर्थः । इदं यथा तथा विद्वन्मण्डनाद्विशिष्यावधेयम् । एवं प्रपञ्चदशायां ब्रह्मकैवल्यं साधितम् । तेन भेदवादः सर्वथा नाभिमतो भगवत इति बोधितम् । अतः परं प्रलयदशायां तदाहुः य इत्यादि । एतेन पृथिव्यप्सु प्रलीयते, आपस्तेजसि विलीयन्ते, तेजो वायौ प्रलीयते, वायुराकाशे विलीयते, आकाशमिन्द्रियेष्विन्द्रियाणि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि भूतादौ विलीयन्ते, भूतादिर्महति विलीयते, महान् अव्यक्ते विलीयते, अव्यक्तमक्षरे विलीयते, अक्षरं तमसि विलीयते, तम एकीभवति परस्मिन्, परस्तान्नासन्नासन्नासदसदित्येतन्निर्वाणमनुशासनमिति वेदानुशासनमि'ति सौबालवाक्यमुपन्यस्य पृथिव्याद्यक्षरान्तानां स्वस्वकारणे लयं सर्वकारणभूतस्य तमसः परस्मिन्नामरूपविभागानर्हत्वलक्षणमेकीभावमङ्गीकुर्वन्तो विशिष्टाद्वैतवादिनोपि निवारिता इति बोधितम् । लिङ्श्लेषण इति धात्वर्थविचारणे लयस्य श्लेषरूपतया शुद्धोदके शुद्धोदकक्षेप इव नामरूपविभागानर्हत्व एव पर्यवसानादक्षरान्तानां स्वकारणेन सह तथात्वं तमस्त्वेकीभावकथनात् *सकारणस्वरूपाभेद इत्येतस्यैवार्थस्य स्फुटीभावात् । अत एवोपसंहारे 'परस्तान्न सन्नासन्न सदसदि'त्युपक्रमोक्तरूपतैव परामृष्यते । तस्मादयमेव मुख्यो ब्रह्मवाद इति सर्वं सुस्थम् ।

ऋतेर्थमित्यत्र, एवं तज्जलानित्यादि । एवं पूर्वार्द्धेन जननाधारत्वस्य
तृतीयेनाननाधारत्वस्य तुरीयेण लयाधारत्वस्य स्फुटीकरणात्तज्जला-
२-९-३३ निति हेतुं सम्यग्बोधयित्वा, तेनात्मरूपं प्रमेयं निर्द्धार्यम्, एवं सर्वस्य
ब्रह्मस्वरूपपरत्वे गुरुशिष्यभावाभावात् साधनफलभावाभावाच्च
प्रमाणवैयर्थ्यमाशङ्क्य, बुद्ध्यादिशोधनार्थं यज्ञादिनिरूपकः प्रापञ्चिकत्याजनाय

* 'स्वकारण' पाठः ।

वैराग्यनिरूपको यः प्रमाणभूतो वेदः, तस्य सर्वत्रात्मबुद्धौ बुद्धिशुद्धिवैराग्ययोः प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यमाशङ्क्य, प्रवृत्तिसङ्कोचपरत्वात् गुणदोषविषयत्वाच्च 'बहु स्यां प्रजायेये'तीच्छायाः स्वैकात्म्यस्य स्वोत्कर्षस्य च तिरोधानाज्जीवानां प्रपञ्चासक्त्या, तत्र रागतः प्रवृत्तावनिर्मोक्षे प्रसक्ते 'लोके व्यवायामिषमद्यसेवे'ति श्लोकोक्तप्रकारेण पूर्वकाण्डस्य जीवप्रवृत्तिसङ्कोचार्थत्वात्तत ईषद्वैराग्योन्मुखत्वसम्पत्तावुत्तरकाण्डस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोस्तत्फलयोश्च प्रातिलोम्येन गुणदोषविषयत्वात्। सापि मायाकृताऽऽसक्तिरपि एका वैराग्योत्पादनेन प्रमाणसार्थकीकरणार्था भगवल्लीलेतिहेतोर्मायां प्रमाणनिवर्त्यां भगवच्छक्तिमुपोद्घातेन वर्णयतीत्यर्थः। **अन्यथाप्रतिभासत** इति तद्वस्तुभिन्नवस्तुतया प्रतिभासते। ननु सा जीवशक्तिस्तस्य मुक्तौ स्वस्याभिमानिशून्यता स्यादिति तदभावार्थं जीवव्यामोहस्तस्याः कार्यमितियुक्तम्। परन्तु प्रपञ्चे भेदभ्रमस्य प्रयोजनाभावादुपकरणाभावाच्च न तस्याः कार्यमिति भेदज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात्पदार्था एवान्यथेत्यत आहुः **सा हीत्यादि**। तथा च, जगतो ब्रह्मांशत्वस्फूर्त्तौ तद्विहाय ब्रह्मार्थं जीवः प्रयतेत, तदा न व्यामुह्येतेत्यतस्तदर्थं तत्सम्बन्धिनोर्थान्मोहयति तेन तथेति पदार्था न तथेत्यर्थः। नन्वस्त्वेवमन्यथाभानम्, तथापि प्रमाणस्य कथं सार्थकत्वमत आहुः **बुद्ध्यर्थमित्यादि**। तथा च, बुद्धिनैर्मल्यार्थं प्रमाणतदर्थयोरुपयोगात्सार्थक्यमित्यर्थः। ननु प्रमाणैरेव नैर्मल्यसिद्धौ किं साधनैरित्यत आहुः **कानीत्यादि**। **बुद्धिजनकदोषनिवर्त्तकानीति**, अन्तःकरणबहिःकरणदोषनिवारकाणि। तथा च, दोषनिवृत्त्यर्थं गुणाधानार्थं च यथायथमुपयोगान्न कस्याप्यानर्थक्यमित्यर्थः। एवं तात्पर्यं सङ्गृह्य पद्यं व्याकुर्वते **माया** चेत्यादि। इतीति। उक्तप्रकारको द्विधाभ्रमो यस्मान्मायाकृतः। ननु वस्त्वेव तथास्त्विति सर्वं यदि ब्रह्म स्यादस्मद्दृग्गोचरो न स्यादत एवमतो नैवं किन्तु मायिकमेवास्त्वित्यर्थः। **वादिभिरिति**। 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'त्यादिश्रुत्यनुसारिभिर्वादिभिः कुतो न पर्यवस्यतीत्यत आहुः **प्रमाणेत्यादि**। न चोपासनार्थमेव सर्वस्य ब्रह्मत्वमत्रोच्यत इति न तद्वास्तवमितिवाच्यम्, हेतूक्तिवैयर्थ्यापत्तेः। तां विनापि विधानमात्रेणोपासनासिद्धेरप्रत्यूहत्वात्।'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति,'स वै सर्वमिदं जगत्'(स)सभूतं स भव्यमि'ति श्रुत्यन्तराच्च न 'चेन्द्रो मायाभिरि'त्यादिश्रुतिविरोधः शङ्कनीयः। आद्ये बहुत्ववैशिष्ट्येन मायापदादविद्याया गृहीतुमशक्यत्वात्पुरुरूपज्ञानकरणतयोल्लेखाच्चेन्द्रियवृत्तीनामेव तत्र ग्राह्यत्वात् मायया बहुभवनस्याशक्यवचनत्वात्। किञ्च, मायया पुरुरूपभवने

विवक्षिते ऋक्पूर्वार्द्धे एव मायापदमेकवचनान्तं वदेत् । न च समभिव्याहारलभ्योयमर्थ इति वाच्यमेतस्य पूर्वोक्तानुवादत्वेन पुरोवादवैलक्षण्यस्याशक्यवचनत्वात् । न च तदर्थनिद्धारार्थमेवायं समभिव्याहार इति वाच्यम्, विनिगमकाभावात् । किञ्चेदं वाक्यं मधुब्राह्मणस्थम्, तत्र च मैत्रेयीब्राह्मणोक्तस्यात्मनः पृथिव्यादिषु विद्यमानत्वममृतत्वं ब्रह्मत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्त्वा ततः 'पुरश्चक्रे द्विपदः' इत्यादिना पुरां करणं तासु प्रवेशं सर्वस्य तत्संवृतत्वञ्चोवाच । तेन प्राप्ते भेदे 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्व' इति च व्याप्तिकृता गौणी सर्वात्मकता भविष्यतीति शङ्कावारणाय 'रूपं रूपमि'तिमन्त्रः पठ्यते । अयं वै हर योयं वै दश च सहस्राणि च बहूनि चानतान्ति चे'ति विव्रीयते च । ततो यस्यैवं रूपतात्र विवृता, ब्राह्मणोपक्रमे चोक्ता, तस्यैव *तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमित्यनेन स्वरूपमुक्त्वाऽ'यमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरि'त्यनुशासनमुपसंहृतम् । एवञ्चात्र विचारे उपक्रमोपसंहारविवरणेषु मायां विनैवात्मनः सर्वरूपत्वाभ्यासात्, स्वरूपकथने पूर्वत्वादिनिषेधेन प्राप्त(प्रश्न)स्य शून्यवादभ्रमस्य वारणाय सर्वानुभूरिति सर्वानुभवकर्तृत्वस्वरूपोपपत्तिकथनाच्च भ्रमरहितस्यात्मनः सर्वरूपता श्रुत्यन्तरोक्तस्वेच्छाकृतैवेति विनिगमनोत्पत्तेरपि, मायापदेनेन्द्रियवृत्तिरेव तत्र ग्राह्या,'स्यान्माया शाम्बरी क्रिया(भेदो)दम्भो बुद्धिश्चे'-त्यनेकार्थकोशेन बुद्धिवृत्तौ मायापदस्य शक्तेरेव ग्रहणादतोस्मदिन्द्रियवृत्तिभिरिन्द्रो बहुरूपो ज्ञायते इत्येव तत्रार्थ इति न तद्विरोधः । एव'मनृतापिधाना' इत्यपि छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य पठितम् । 'त एते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानाम्(सता)मनृतमपिधानमिति, तत्राप्यनृतशब्दस्तावन्न मिथ्यावचनः, किन्तु, तैत्तरीये 'सोऽकामयत बहु स्यामि'ति बहुभवनमुपक्रम्य 'सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभवत्' 'यदिदं किं च तत्सत्यमित्याचक्षत' इत्युपसंहारादनृतशब्दवाच्यं भगवतोरूपान्तरं यदुक्तं तद्वचनः,(अ)पिधानाल्लिङ्गात् मिथ्याभूतेनापिधानासम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धिवृत्तेः सत्याया एव रजतरूपेणान्तराख्यानादन्तराबुद्धेरेव पिधानं न तु शुक्तेः । अन्यथा प्रतियोगिभेदेन तत्र युगपत्भ्रमप्रमानुपपत्तेः । प्रकृते तु कामपदेन 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति, तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयत' इत्यादिभिरुक्तानां काम्यानामर्थानां सङ्घात्तेषां पिधानं शरीरादिना लौकिकेनार्थेनाभिप्रेतं न त्वनिर्वचनीयेन, संस्कारप्राबल्यादेव ख्यानोपपत्तावनीर्वचनीयतत्कल्पनस्य युक्तिबाधितत्वात् । तादृशविद्यावतः ख्यानासम्भवाच्च

* तदेव ब्रह्मा पाठः

सम्भवे कामानामपि सत्यत्वासम्भवेन श्रुतेरेव व्याकोपाच्चेति न तस्यामनृतशब्देन मायिकमभिप्रेतमतो न तस्या अपि विरोधः। 'वाचारम्भणं विकार' इति वाक्यं तु व्यासचरणैरेव विचारितम् 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इति। तत्र च विकाराणां घटकुड्यशरावादीनामाकृतिविशेषदर्शनेन वाचा नाममात्रेणैवारब्धत्वाद्विकारो नामधेयम् न तु रूपमिति, रूपस्य कारणाभिन्नत्वात्, कारणभूतमृत्तिकारूपेणैव सत्यत्वमभिप्रेयते एकविज्ञानेन सर्वज्ञानार्थम्। तथासति ज्ञानेन विकल्पबुद्धेरेव बाधः सिद्ध्यतु, न तु कार्यस्वरूपस्यापि। यत्तु 'सूत्रे भेदव्यासेध एव क्रियते न त्वभेदो बोध्यते' इति भामतीकारः, तदसङ्गतमेव, प्रमाणाभावात्। व्यासेधे च भेदे अभेद एव पर्यवसानाच्चेति, तत्रापि न मायिकताभिप्रेयते इति न तस्या अपि विरोधः। 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्वेताश्वतरीयं तु मायायाः प्रकृतित्वमात्रं वदति, न तस्या न वा जगतो मायिकत्वम्। न च ब्रह्मभिन्नत्वात्तथात्वं शङ्क्यम्, 'पूर्ववद्वे'तिपूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मण एव तद्रूपेण भवने भेदस्याभावात्। 'प्रकृतिर्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः। सतोभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वह'मित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च। अतो न तस्या अपि विरोध इति। अतः सर्वत्र वेदे जगतो ब्रह्मतादात्म्येन ब्रह्माभेदस्यैवाभिप्रेतत्वाद्विचारे न पर्यवस्यतीति जगतो मायिकत्वं नाद्रियत इत्यर्थः। ननु तर्हि प्रतीतेः का गतिरित्याकाङ्क्षायां युक्त्यन्तरमाहुः ब्रह्मेत्यादि। तथेति परिणतसर्वभूतब्रह्माभेदविषया, 'तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदे'त्यादिश्रुतेः। तथा च, न प्रतीतिविरोध इत्यर्थः। ननु परप्रतीत्यपेक्षया स्वप्रतीतेरभ्यर्हितत्वात्तथा नाङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः भ्रान्तेत्यादि। तथा च, तस्या अभ्यर्हितत्वमप्रयोजकमित्यर्थः। कथं तथेत्याकाङ्क्षायां तस्या अर्थनियामकत्वे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि। ननु तस्या अर्थानियामकत्वेपि जगतो मायिकत्वसिद्धिः। तथा हि, भ्रमदृष्टिर्यद्यत्यन्ताऽसदवगाहिनी स्यात् खपुष्पमप्यवगाहेत, यदि सदवगाहिनी स्यात् पदार्था ह्यन्यथा स्युः, यतो नैवमतो नैवम्, यदि मायिकावगाहिन्यपि न स्यान्निर्विषया स्यात्, अस्ति तु सविषया, पूर्वोक्तोभयानवगाहिनी च, तस्मान्मायिकविषयैव, यस्मादेवं तस्यास्तस्माद्भ्रमविषयो मायिक इति लोकसिद्धभ्रमविषयस्य मायिकत्वसिद्धौ प्रकृतेपि श्रुतिविरुद्धावगाहिन्या अस्मद्दृष्टेर्भ्रान्तत्वात्तद्विषयस्य जगतो मायिकत्वं सेत्स्यतीत्यत आहुः अत इत्यादि। अत उक्ततर्कात्, विषये भ्रमदृष्टिविषयकोटौ, काचिद्विषयता विषयासम्बद्धोपि सम्बद्धत्वेन भासमानः कश्चित्पदार्थः स्वीकार्यः। तत्र हेतुर्यथेत्यादि। ननु दोष-

वशेनान्यथाख्यानादिसम्भवे किं विषयताङ्गीकारेणेत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । तथा च, दोषो हि ख्याने सामग्री, न तु पदार्थान्यथात्वे, यदि तत्रापि दोषस्तथा स्यात्तदा पदार्थानां वास्तवान्यथाभावाद्भ्रम एवोच्छिद्येत, अतः सावश्यकीत्यर्थः। एवं विषयतां साधयित्वा प्रकृते भ्रमसामग्रीमाहुः अतोन्यत्रेत्यादि । तथा च, दृष्टिविषययोरन्तराले विषयतासमानयनमेव भ्रमसामग्रीरित्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्याहि। एवं चाक्षुषभ्रमे सामग्रीं व्युत्पाद्य तां मानसभ्रमेप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि। तेन यत्सिद्धं तदाहुः **विषयता मायाजन्या विषयो भगवानिति**। ननु यदि व्यत्याससामग्री, तदा पदार्थस्य तत्रागतत्वाद्भ्रमस्योच्छेदस्तुल्य इत्यत आहुः **मायायामित्यादि**। तथा च, मायिकमेव समानयति न सत्यमतो न भ्रमोच्छेद इत्यर्थः। ननु तादृशेनावरणासम्भवाद्विक्षेपस्याप्यभावे कथं भ्रमसम्भव इत्यत आहुः **तदपीत्यादि**। तथा च, शक्तेरावरकत्वात् कार्यस्य च विक्षेपकत्वात्ताभ्यां बुद्धिव्यामोहे भ्रम इत्यर्थः। **चिद्विलासत्वादिति** चिद्धर्मत्वात्। तथा च, यथा लोके चाक्षुषभ्रमस्थले दृष्ट्या विषयासम्बन्धतया विषयतानुपलम्भेपि तदनुग्राहिकाया बुद्धेरदुष्टत्वात्तया भ्रमणस्यासम्बद्धत्वनिश्चयस्तथात्वबुद्धिभ्रमे तदनुग्राहकेण विचारनिर्णीतार्थेन शास्त्रेण उत्पत्तिनाशमायिकत्वादीनां प्रपञ्चासम्बद्धतया निश्चय इति न जगतो मायिकत्वमित्यर्थः। नन्वासां प्रतीतीनामग्रे बाधाभावात्कथं भ्रमत्वमित्यत आहुः **यावदित्यादि**। तथा च, ब्रह्मभावोत्तरं बाधात् भ्रमत्वनिश्चय इत्यर्थः। एवं कालविभागेपि हेतुमाहुः **सा हीत्यादि**। एवं श्रुतितो लोकतो ब्रह्मवित्प्रतीतेश्च विरुद्धत्वाद्भ्रान्तप्रतीतिमात्रेण तथाभ्रान्तस्य मायिकत्वादिना विचारे पर्यवसानाभावान्न जगतो मायिकत्वम्, किन्तु, विषयकोटिविभागेन तज्जनितं ज्ञानमेव तथेत्याहुः अत इत्यादि। इमं न्यायं विषयान्तरेप्यतिदिशन्ति **एवमित्यादि**। **विद्यमानमिति** ब्रह्मतादात्म्यम्। **अविद्यमानमिति** भेददैन्यादिकम्। अत्र भेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते **नन्वित्यादि**। समाधिं व्याकुर्वते **यस्मादित्यादि**। **तामिति** उक्तप्रकारकभ्रमहेतुम्। ननु मायाया भ्रमहेतुत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामाहुः **न हीत्यादि**। तथा च, प्रतीतिनियामकत्वेन यो दोषः स्वीक्रियते स साक्षात्परम्परया यथाकथञ्चिन्मायाजन्य इति तां विना भ्रमानिर्वाहात्तदन्यथानुपपत्तिरेव मानमित्यर्थः। ननु सार्वजनीनप्रतीतिविषयस्य भेदस्य कथं विषयतारूपत्वमित्यत आहुः **तत्रेत्यादि**। **विषयतापीति**, भेदरूपा विषयतापि। तथा च, दर्शनमात्रानुरोधेन जगतो भिन्नत्वं न कल्पयितुं शक्यमिति श्रुत्या ब्रह्मवित्प्रतीत्या च जगत आत्मनश्च ब्रह्मात्मकत्वे

निश्चिते यत्तत्र तदप्रकाशोऽविद्यमानस्य वस्तुभेदस्य च प्रकाशस्ताभ्यां लक्षणरूपाभ्यां कार्याभ्यां सैवाङ्गीक्रियतेऽतो जगतो न ब्रह्मणः सकाशात्परमार्थतो भेद इत्यर्थः । नन्वाभासविषयता मायया जन्यता इत्यसङ्गतम्, न हि आभासो मायया जन्यते, किन्त्वभिन्ने भेदबुद्धिमात्रमुत्पाद्यते इति ज्ञानस्यैव मायिकत्वम्, न तु विषयस्यापि, तस्य वस्तुत एवासत्त्वादिति शङ्कायामाहुः बुद्धिस्त्वित्यादि । अन्यथेति, बुद्धित्वेनास्या मायिकत्वे । तथा चावच्छेदेन मायिकत्वेऽनिर्मोक्षादिप्रसङ्गादेतस्या एव मायिकत्वस्य विषयद्वारैव सम्भवादुभयोस्तथात्वाङ्गीकारेऽध्यासद्वयकल्पनापत्तिगौरवात्तदभावाय विषयताया एव तथात्वं युक्तमित्यर्थः । एवं विषयतां साधयित्वा तस्याः प्रकारद्वयमाहुः सा चेत्यादि । अत्र पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्वित्यादि । तथा चोक्तप्रकारे विचारिते ज्ञानाध्यासो न वक्तुं शक्यः, मायायाः पदार्थजनकत्वस्य क्वाप्यसिद्धत्वादर्थाध्यासोपि न वक्तुं शक्यः (तथासति ख्यात्यन्तरं वा जगतो वस्तुतो भिन्नत्वं वाङ्गीकार्यमित्यर्थः) । मायायाः पदार्थजनकत्वं व्युत्पादयन्ति यथान्धकार इत्यादि । नन्वभावस्य पदार्थाधिकरणत्वं न क्वापि दृष्टमिति शङ्कायामाहुः यत्रेत्यादि । तथा स नाधिकरणत्वेनास्माभिरिष्यतेऽपि तु सहकारित्वेनातो न दोष इत्यर्थः । ननु तेजोभाववत्यधिकरणे तमो वक्तुं शक्यम्, तथा सति पेचुकबिडालादीनां तच्चाक्षुषापत्तेः । न च जायते एव तेषां तमश्चाक्षुषमिति वाच्यम्, तथा सत्यस्मदादीनामिव तेषामपि विषयान्तरचाक्षुषप्रतिबन्धापत्तेः । अतस्तेजोभावस्थले तेषां तेजःसंयोगनिरपेक्षमेव चक्षुर्वस्तुचाक्षुषं जनयतीत्येतावतैव चारितार्थ्ये तेजोभावातिरिक्तं तमो न शक्यवचनमित्याशङ्कायामाहुः इयमित्यादि । अयमर्थः, नटादयो हि यद्दृष्टिं व्यामोहयन्ति तानेव मायिकं पदार्थं दर्शयन्ति, नेतरान्, तथेयमपि यद्दृष्टिं व्यामोहयति तानेव तमः प्रदर्शयतीति तमश्चाक्षुषत्वेन तद्दृष्टिव्यामोहत्वेन कार्यकारणभावात् पेचुकादिदृष्टीनां दोषरहितत्वेन तान् प्रति तदभावेऽप्यस्मद्दृष्टिविषयतया तादृशाधिकरणे तमःसिद्धिरप्रत्यूहेत्यर्थः । न च तेजोऽभावस्यैव तमस्त्वान्न विषयानुपपत्तिरिति वाच्यम्, निलचाक्षुषबाधापत्त्या तस्मिँस्तेजोभावत्वस्याशक्यवचनत्वात् । न च भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वात् प्रकृतभ्रमस्यापि तथात्वाच्चाक्षुषत्वं युक्तं चक्षुःसंयुक्तविशेषणतारूपविशेष्यभानसामग्रीतद्विशेषणज्ञानमात्रस्यैवावश्यकत्वेन विशेषणीभूतनीलरूपाभावेपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वान्नीलरूपतेजोभावयोरसंसर्गाग्रहमात्रेणैव तादृशभ्रमोपपत्तेर्नीलचाक्षुषस्याभिमानमात्रत्वान्न तेन तमोरूपपदार्थसिद्धिरितिवाच्यम्, नीलज्ञानस्य स्मरणादिरूपतया वक्तुमशक्यत्वेन तत्र चाक्षुषेभि-

मानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु स्मरणरूपत्वे किं बाधकमितिचेद् उच्यते, अमावास्यारात्रौ सुधाधवलितगृहादौ दिनसम्बन्धिनीं वार्तां कुर्वतः सदृशादृष्टचिन्तादीनां संस्कारोद्बोधकानामभावेन तादृशस्मरणस्याशक्योदयत्वमिति जानीहि। न चादृष्टमेव तदोद्बोधकमिति वाच्यम्, दृष्टसामग्रीं विना तस्याकिञ्चित्करत्वात् । नन्नूपनीतभानरूपमेव नीलज्ञानं तत्रेति चेन्न, मानसोपनीतभानत्वे पूर्वोक्तयुक्त्या उपनायकस्य स्मरणस्य संस्कारस्य वा तदानीं वक्तुमशक्यत्वेन तद्भानापत्तेः, चाक्षुषोपनीतभानत्वं तु तादृशस्थले नीलाभावादेवासङ्गतम् । न च चक्षुर्गतं नैल्यं तत्रारोपितं प्रतीयत इति वाच्यम्, तस्यागृह्यमाणत्वात् पिङ्गाक्षस्य तादृशप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । अतो नीलभानस्य स्मरणादिरूपताया वक्तुमशक्यत्वाच्चाक्षुषत्वमेव तस्याभ्युपेयम् । ततश्च तादृशप्रतीत्यनुरोधेन तेजोभावातिरिक्तमेव तमः सिद्ध्यतीति । यदपि प्राभाकराः 'तेजोज्ञानाभाव एव तमः, सत्यपि तेजसि तदज्ञाने तमःप्रत्ययादि'त्याहुः तदपि' न, ज्ञानाभावज्ञानस्य मानसत्वेन नीलं तम इति चाक्षुषव्याघातात् । अभिमानत्वबाधकानां पूर्वमुपपादितत्वात् तेजोभावमुपलभामहे इत्यनुव्यवसायबाधापत्तेश्च । द्रव्यान्तरत्वं त्वनुपदं दूषयिष्यते । **तस्मान्नीलचाक्षुषानुरोधात्पदार्थान्तरमेव तम इति सिद्धम्** । एवं तमोरूपं पदार्थम् साधयित्वा तच्चाक्षुषादिसामग्रीं बोधयितुं पेचुकादीनां वस्तुसाक्षात्कारे आलोकनिरपेक्षमेव चक्षुः कारणमिति व्युत्पादयन्ति अत एवेत्यादि । उलूकादीनामव्यामोह्यत्वादेव तान् प्रत्यन्धकारं न जनयतीति तदभावादालोकनिरपेक्षेण चक्षुषा तेजोभावमेव ते गृह्णन्ति । तेजोभाव इत्युपलक्षणम्, वस्त्वन्तरमपि गृह्णन्ति । अन्यथा काकानपश्यन्तः कथं तान् हन्युरित्याशयेन तेषां विषयज्ञानप्रकारमाहुः तेषामित्यादि। तथा च, **विषयालोकसंयोगस्य न तत्र सहकारित्वमिति तन्निरपेक्षमेव चक्षुः कारणमित्यर्थः** । नन्वेवं सति भावचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति विषयालोकसंयोगस्य या कारणता सा तु भज्येतेति शङ्कायामाहुः अस्मदादीत्यादि । तथा च, चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति दूरत्वाद्यभावविशिष्टयोग्यताया एव कारणत्वात्तद्भङ्गेपीष्टापत्तिरित्यर्थः । न चैवं योग्यतामात्रस्य कारणत्वे गृहादौ त्रसरेणुचाक्षुषापत्तिरितिवाच्यम्, तत्र छायारूपस्य तमसः सत्त्वेन त्रसरेणूनां तदावृत्ततया व्यवधायकाभावविशिष्टयोग्यताया अभावेन तदनापत्तेः। न च गाढतेजसि तदापत्तिः (इति वाच्यम्)। तत्र गाढतेजस एव प्रतिबन्धकत्वादिति । एतेनैव तमश्चाक्षुषार्थं चक्षुरधिष्ठानकं तामसमिन्द्रियान्तरं कल्पयन्तोपि प्रत्युक्ताः । फलितमाहुः अत इत्यादि । लोकप्रतीतिरिति । दीपेन तमोनिवृत्तमिति

सार्वजनीनप्रतीतिः। तथा चोक्तयुक्तिसार्वजनीनप्रतीतिभ्यामप्यतिरिक्तं तमः सिद्धमित्यर्थः। एवमेतेन माया च तमोरूपानुभूतेरितिश्रुत्युक्तमनुभवरूपं कार्यालिङ्गकानुमानरूपश्च प्रमाणमूलभूतं मायासत्त्वे निर्दिष्टम्। एवं तमोरूपां विषयतां साधयित्वा तत्प्रतीतेः शुक्तिरजतादिप्रतीतिवदारोपितत्वाभावायाहुः सा चेत्यादि। तथा च, भ्रमणस्थले शुक्तौ चाकचक्यादिवद्घटादिषु भ्रमणसंस्कारोद्बोधकस्य वक्तुमशक्यतया तज्जन्यस्मृतेरशक्यवचनत्वेन स्मर्यमाणारोपस्य दुर्वचत्वम्। तथागृह्यमाणारोपस्यापि तदानीं किं गतं? भ्रमणं गृह्यते इति विचारे चक्षुरिन्द्रियगतमेव गृह्यत इति त्वसङ्गतम्, कामलादिदोष आदर्शादिना स्वचक्षुर्गोलकगतपीतिमवत् भ्रमणदोषे स्वेन परेण वा स्वचक्षुर्गतभ्रमणग्रहणात्, नापीन्द्रियगतं गृह्यत इति युक्तम्, जातिगुणक्रियाणां योग्यगतानामेव ग्राह्यत्वनियमाद् इन्द्रियस्यायोग्यत्वात्। अन्यथा गुणदशायामपीन्द्रियगतसंयोगक्रियादीनां ग्राह्यत्वप्रसङ्गात्। न चोत्कटे दोषे भ्रमणमपि नियमादावनुभूयत एवेति तदाऽऽरोपस्य निर्बाधत्वमिति वाच्यम्, तथाप्यनुत्कटे दोषे तद्दोषतादवस्थ्यात्, तदानीं क्वापि स्वदेहभ्रमणाननुभवात्। किञ्चात्र किमारोपकं क्रिया वा ज्ञानं वा? क्रिया चेत्, सा किं क्रियान्तरमुत्पाद्यारोपयति (स्वं) स्वरूपं वा? नाद्यः, त्वत्समवायिनोऽनिर्वाच्यत्वात्, नेतरः,तत्रालब्धसत्ताकत्वात्, लब्धसत्ताकत्वे सर्वेषां तदनुभवप्रसङ्गात्। ज्ञानपक्षेऽप्येवम्। अतः परिभ्रमणं यथा विषयाच्छिन्नतयान्तरा चक्षुषा गृह्यते तथा तमोपीति तस्य प्रतीतिर्नारोपितेत्यर्थः। नन्वेवं सति तमसोन्यत्रासिद्धत्वेन व्यत्यासाभावाद्विषयतारूपत्वमप्यशक्यवचनमित्यत आहुः **यथा** हीत्यादि। इदमेकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यम्, 'यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु तद्विधत्ते। एवं समीक्षा निपुणा सती मे हन्यात्तमिस्रं पुरुषस्य बुद्धे'रिति। तथा चेदमपि नृचक्षुषि सिद्धं तेजोभावयुक्ते देशे नीयत इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः। ननु भाट्टवद्द्रव्यान्तरमेव तमः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्यत आहुः **नन्वि**त्यादि। प्रतीयमानान्नीलरूपवत्त्वचलनक्रियावत्त्वरूपात्स्वभावादेव किञ्चिद्द्रव्यान्तरं तु तमो न भवति। ननु हेतौ विद्यमाने द्रव्यान्तरत्वं कुतो नाद्रियते इति शङ्कायामाहुः **अन्यथे**त्यादि। महदुद्भूतनीलरूपवद्द्रव्यत्वेन द्रव्यान्तरस्पार्शनप्रतिबन्धकत्वेन स्पर्शग्राह्यत्वेन च व्याप्यव्यापकभावात्तथा स्यात्, यतो नैवमतो न द्रव्यान्तरत्वमाद्रियते। तथा च, नीलरूपवत्त्वपरत्वापरत्वचलनक्रियावत्त्वैर्द्रव्यत्वसाधने द्रव्यान्तरस्पार्शनाप्रतिबन्धकत्वस्पर्शाग्राह्यत्वाभ्यां तेषां सत्प्रतिपक्षत्वाद् द्रव्यान्तरत्वानुमितिप्रतिबन्धाचलनादिप्रतीतीनाम्भःप्रचलने तीरतरुप्रचलनवत्तेजश्चलनहेतुकत्वेन तमश्चलनाद्य-

साधकत्वाच्च न द्रव्यान्तरमित्यर्थः। यदि चोक्तव्याप्त्योः पृथिवीत्वगर्भत्वं विभाव्यते, तथापि श्रौतपुराणसृष्टिप्रक्रियासु द्रव्यमध्ये तमसोनुल्लेखान्मायात्वेनोल्लेखाच्च शब्दप्रमाणविरोधादुक्तव्याप्त्योः पृथिवीत्वगर्भत्वमनादरणीयमिति द्रव्यान्तरत्वं दुर्घटमेवेति। यत्तु न्यायकन्दलीकारः नीलरूपमेव तम इत्याह तदप्यसङ्गतम्, द्रव्यासमवेतत्वात्, निलं तम इति प्रतीतिबाधापत्तेश्च। तस्मात्पदार्थान्तरमेव तम इति निश्चयः। इदं सर्वमन्धकारवादे प्रपञ्चितं मयेति विशेषविविदिषायां ततो बोध्यम्। एवं तमोरूपां विषयतां साधयित्वा विषयतान्तरमपि साधयन्ति तम इतीत्यादि। अत्र नैयायिका भामतिकारश्च दर्पणादिसन्निधानेन परावृत्तं चक्षुः स्वमुखं पश्यति, तमसि तिष्ठतस्तु परावृत्तमपि विषयालोकसंयोगाभावादेव न पश्यति, प्रतिबिम्बपक्षे तु बाधकाभावात्तचाक्षुषं स्यादतो नातिरिक्तः प्रतिबिम्बपदार्थ इत्याहुः। तन्मतं दूषयन्ति न चेत्यादि। यत्रैकस्य दर्पणस्य सम्मुखो द्वितीयो दर्पणः स्थापितस्तत्र दर्पणद्वये मुखाभासयुक्तो दर्पणो दर्पणानवस्था चोभयत्र प्रतीयते। यदि तत्रातिरिक्तः प्रतिबिम्बो न भवेत् तदा ततः परावृत्तं चक्षुरेकमेव स्वमुखं पश्येत्, तथा सति दर्पणद्वये मुखप्रतीतिर्दर्पणानवस्थाप्रतीतिश्च या जायते सा न स्यात्। अतस्तदनुरोधेन प्रतिबिम्बपदार्थोऽप्यतिरिक्त एवेत्यर्थः। ननु यथा नासा समानदेशे व्यवधायकस्य यष्ट्यादेः स्थापनेन चक्षुःकिरणविघटनान्नक्षत्रद्वयप्रतीतिस्तथा साभासदर्पणस्थले द्वयोर्दर्पणयोः चक्षुःकिरणपरावर्त्तकत्वेन किरणविघटनान्मुखद्वयप्रतीतिरिति न तथा प्रतिबिम्बोतिरिक्तः सिद्ध्यतीत्यत आहुः न चेत्यादि। प्रतिबिम्बत इति प्रतीयत इत्यर्थः। विगताविति धातोः। वस्तुतस्तु प्रतीयत इत्येव पाठः प्रतिभाति। तथा चासम्मुखदिक्स्थले वक्त्रपरावृत्तर्युक्तिविरुद्धत्वादवश्यमतिरिक्त एव प्रतिबिम्बः स्वीकार्य इत्यर्थः। न चैवमन्धकारस्थवस्तुनो दर्पणे प्रतिबिम्बप्रसङ्गः। तस्य बिम्बभूतस्य तमसाऽऽवरणेन तदभावात्। न चैवं तमःस्थिते दर्पणेपि तदभावापत्तिरिति शङ्क्यम्, आन्तरालिकतमसा बिम्बस्यानावृतत्वात्सुखेन तदुपपत्तेः। ननु तमस आन्तरालिकत्वे तुल्ये कुतोयं विवेक इति चेत्स्वभावादेवेति वदामः। ननु स्वभावकल्पनापेक्षया चक्षुःपरावृत्तिकल्पनैव लघीयसीति चेत्। पूर्वोक्ता सम्मुखादिदिक्कादिस्थले स्वभावकल्पनस्य तवाप्यावश्यकत्वात्। तस्मात्प्रतिबिम्बपदार्थोतिरिक्त एवेति युक्तम्। इदं यथा तथा प्रतिबिम्बवादे निपुणतरमुपादितमिति नात्राधिकं लिख्यते। ननु मूले प्रतिबिम्बसङ्ग्राहकपदाभावात्किमर्थमयमाग्रह इति शङ्कायामाहुः अयमेव वा आभास इति। तथा च 'स किन्नरान्

किम्पुरुषान् प्रत्यात्म्येनासृजत्प्रभुः। मानयन्नात्मनात्मानमात्माभासं विलोकयन्' 'जीवेशावाभासेन करोती'त्यादावाभासशब्दस्य प्रतिबिम्बे प्रयुक्तत्वादत्रापि तथावक्तुं शक्यत्वादयमाग्रह इत्यर्थः। एवं तमःप्रतिबिम्बौ साधयित्वा सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि। तेन सिद्धं श्लोकतात्पर्यमाहुः तत्रेत्यादि। जगद्रूपेति। जगद्रूपयति निरूपयतीति भिन्नजगत्प्रत्यायिकेत्यर्थः। ननु श्लोकद्वयव्याख्यानव्युत्पादितयुक्तिभिस्तदुपष्टम्भकप्रमाणैश्चाविर्भावतिरोभावाभ्यां जगतो ब्रह्मरूपत्वेऽवधारितेपि तस्मिन् शब्देनापरोक्षज्ञानस्याजनितत्वेन नाशोत्पत्तिभेदेष्टानिष्टशुद्धाशुद्धादिप्रतीतीनां जायमानत्वेन च विषयतासत्त्वाद् दर्शनान्तराभिमानिवद् भिन्नत्वप्रतीतेः पोषणान्न प्रतीतौ तेभ्यः कश्चिद्विशेषः। किञ्च, मनोध्यानाभावभेदा वर्त्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेप्यसन्त आद्यन्तयोरसत्वात्, यदेवं तदेवं स्वाप्निकवत्, यन्नैवं तन्नैवं स्वस्वमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवत्, विमता घटादयो मिथ्याभूता वितथसदृशत्वात्, ऐन्द्रजालिकवत् असन्तः अर्थक्रियाकारित्वात्, छायाप्रत्याह्वयप्रतिबिम्बवदित्याद्यनुमानैर्मिथ्यात्वबोधान्मायावादिभ्यः प्रतीतौ न कश्चिद्विशेष इति चेद् उच्यते। आस्तामिदानीं तथाप्रतीतिः, किमेतावता? न ह्यन्यथानिश्चयोस्ति येन पुरुषार्थहानिः। वस्तुतस्त्वस्यैव विशेषः, आप्तवाक्यप्रामाण्येन हीरकादाविव विषयबाधाया निवृत्तत्वात्। तथा च, यथा चतुरतरतक्षनिर्मितो यन्त्रेण सञ्चरन्नपि काष्ठकेसरी भुजङ्गमो वा प्रतीयमानो ज्ञाततत्त्वस्य न भयादिकं जनयितुं शक्नोति, प्रत्युत कुतुकं निर्मातृमाहात्म्यमेव च ख्यापयति। तथैतादृशप्रतीतिस्तद्विषयं च जगच्च भगवतोऽत्यलौकिकं माहात्म्यमेवाचष्टे इति। नन्वनुमानविरोधः कथं परिहियत इतिचेत्पूर्वोक्तप्रमाणैर्युक्तिभिश्च विषयताया विषयस्य च भेदे सिद्धे नियतावधिकतया श्रुत्या च सत्कार्यवादेन कार्याणां सत्त्वेवधारिते आद्यन्तयोरसत्त्वादित्यस्य स्वरूपासिद्धसिद्धत्वमर्थान्तरसाधकत्वञ्च सिद्ध्यति। तथा वितथसदृशत्वादित्यस्य च साधारणत्वम्, सत्याः वितथसदृशत्वात्, ऐन्द्रजालिकप्राकालीनगजादिवदिति प्रयोगात्। एवमर्थक्रियाकारित्वादित्यस्यापि घटादिदृष्टान्तत्वेन साधारणत्वं चावधार्य परिहरणीय इति ब्रूमः। नन्वेवं सति पूर्वोक्तानुमानबोधकानां 'त्वय्युद्धवाऽऽश्रयति' 'इक्षेत विभ्रममिमम्' 'छायाप्रत्याह्वयाभासा' इत्यादीनां पुराणवाक्यानां का गतिरितिचेद् विषयतामादाय तेषां वैराग्यार्थतैव गतिरिति जानीहि। न चात्र मानाभावः, अवान्तरप्रकरणेन तथानिश्चयात्। महाप्रकरणे तूपसंहारे 'यथा सुवर्णं सुकृतं पुरस्तात्पश्चाच्च सर्वस्य हिरण्मयस्य। तदेव मध्ये व्यवहार्यमाणं नानापदेशैरहमस्य तद्वद्' इति ब्रह्मरूपताया एव कथनात्। ननु 'पराञ्चिखानी'तिश्रुतेः ब्रह्मण

इन्द्रियाविषयत्वात्तदात्मकस्य प्रपञ्चस्य नेन्द्रियविषयकत्वं युज्यते, न चेष्टापत्तिः कर्त्तुं शक्या, जगदप्रतीतिप्रसङ्गादिति चेन्न, तस्यानावृत्तब्रह्मदर्शननिषेधपरतया प्रपञ्चस्य तथात्वाबाधकत्वात् तत्रत्येनान्तरात्मपदेन तथानिश्चयात्। ननु विषयरूपब्रह्मसाक्षात्कारमन्तरेण जगद्रूपविषयतायाः कथं साक्षात्त्वमिति चेन्न, 'यदिदं मनसा वाचा गृह्यतेन्यैरपीन्द्रियैः। अहमेव न मत्तोन्यद्' इति हंसवचनेन 'इदं सर्वं यदयमात्मेति'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणोपीन्द्रियविषयत्वस्याभिप्रेतत्वेनाज्ञानदशायामपि तस्य ग्रहणेन विषयतासाक्षात्कारे बाधकाभावात्। न च वाक्ययोः परस्परं विरोधः, आवृत्तानावृत्तब्रह्मपरत्वेन विषयभेदात्। अत एव च न मुक्त्यापत्तिः, नाप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इतिबोध्यम्। एवञ्चास्थूलादिवाक्येषु जडजीवधर्मनिषेधोपि युज्यते, नेत्रदर्पणान्तरितवर्णस्थौल्यदूरस्थसूर्यध्रुवाद्यणुत्ववत्तेषां मायिकत्वादिति। यत्तु, आरोपत्वेनाधिष्ठानज्ञानत्वेन सामान्यतः कार्यकारणभावाच्छब्दावकाशाद्यनुमितेऽप्रत्यक्षेऽप्याकाशे निलारोपवच्छब्दविषये ब्रह्मणि विचित्रजगदारोपस्य सम्भवाद्धटभ्रमदृष्टान्तेन प्रत्यक्ष एवारोपाङ्गीकारो न युक्त इति तदपि फल्गु। उक्तानुमानादिनाऽऽकाशे रूपराहित्यस्य निश्चयेन तथा वक्तुं शक्यत्वेपि शब्दैकसमधिगम्ये ब्रह्मणि उपनिषद्भिर्जिज्ञास्यमाने सर्वरूपत्वारूपत्वसर्वकर्तृत्वाकर्तृत्वनिष्कलत्वसकलत्वाद्यनेकविरुद्धधर्माधारत्वेनैव ज्ञातं भवतीति तादृश एवारोपस्य युक्तत्वेनाकाशदृष्टान्तस्यायुक्तत्वात्। तस्मादन्यप्रतीतावस्मत्प्रतीतौ च विशेषो निराबाध एव। एवञ्च, भगवन्मूर्त्तिदर्शनादावपि भक्ताभक्तयोर्यथायथं विषयविषयतयोरेव साक्षात्कार इति तैर्यथायथमनुभावानुभवादिकं तदननुभवादिकं च युज्यते। यत्पुनर्दुःखशोकादिकमनुभूयते, तद्विषयताकृतम्, सा च मायाकृता, तन्निवृत्तौ निवर्त्तते, तन्निवृतिश्च प्रपत्तेः सम्यक् सिद्धाविति प्रथमादिकक्षायां तदनिवृत्तावपि शैथिल्यस्यानुभूयमानत्वान्न कोपि क्वापि शङ्कालेश इति तदीयैरनुसन्धेयम्। प्रकृतमथानुसरामः।

यथा महान्तीत्यत्र एवमित्यादि। एवमुक्तप्रकारेण प्रमेयं सर्वं ब्रह्मेत्येवं
रूपं प्रथमश्लोकेन निरूप्य प्रमाणं वेदरूपं तन्निवर्त्यमायानिरूपणमुखेन
२-९-३४ द्वितीयश्लोके निरूप्य विषयं वेदरूपप्रमाणस्यार्थं निरूपयतीत्यर्थः।

ननु प्रमेयस्यैव प्रमाणविषयत्वात्तस्य च पूर्वमेव निरूपितत्वाद्विषयान्तराभावाच्च पुनर्विषयनिरूपणस्य किं प्रयोजनमत आहुः वेदेनेत्यादि। **पदार्था** इति प्रमेयभूतब्रह्मगता धर्माः। इदम्मिति विषयनिरूपणम्। **निरूप्यत** इति सदृष्टान्तमुच्यते। तथा च, 'रसोहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोरि'त्यादिवाक्यैर्यथा

तेषु तेषु तद्रूपेणाविरस्ति, तथा वेदे विषयरूपेण मायायां च विषयतारूपेणेति तत्र तत्र तथैव ज्ञेयः। अन्यथाज्ञाने तु 'योन्यथा सन्तमि'तिश्रुत्या दोषकथनात् सर्वनाश इति सर्ववेदप्रामाण्यसिद्धौ च यथार्थज्ञाने सत्यभ्युदयनिःश्रेयसयोः सिद्धिरिति सर्ववेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं पुनर्विषयो निरूप्यत इत्यर्थः। अत्र मूले भूतेष्विति सप्तमी, अभिव्यापकाधिकरणे सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्यादाविवेत्याशयेनाहुः कारणत्वेने-त्यादि। शेषं स्फुटम्। तथा च, यथा महाभूतानि स्वकार्येष्ववयवत्वेन प्रविष्टान्यपि कारणत्वेनाप्रविष्टानीति तस्मिन्नेवांशे रूपभेदयोः क्रियातद्राहित्ययोश्च न विरोधः, अंशान्तरेण ताटस्थ्यञ्च, तथाहं वेदे परस्परविरुद्धतत्तद्रूपतत्तद्धर्मवत्त्वेन प्रतिपाद्यमानोपि न भिन्नो नापि विरुद्ध इति सर्ववेदप्रामाण्यमव्याहतमित्यर्थः। नन्वत्रैकविधस्यापि विषयत्वमुपादानत्वानुप्रवेशाप्रवेशैरुच्यते, तत्रोपादानत्वाप्रवेशाभ्यां वानुप्रवेशाप्रवेशाभ्यां वा विषयत्वोपपत्तावुपादानत्वानुप्रवेशयोरन्यतरस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्कायां द्वयोरा-वश्यकत्वमुपपादयन्ति कारणं हीत्यादि। एवमुभयं प्रतिज्ञाय कार्यं कारणे समवेतमुत्पद्यत इत्यत्र युक्तिमाहुः अन्यथेत्यादि। अत्र तर्कद्वयं सहैव क्रमेणोच्यते। तत्र प्रथमस्यापादकत्वमन्यथेत्यनेनोच्यते। यदि कार्यं कारणे समवायसम्बन्धेना-धारभूतं न स्यादिति। पटस्येत्युपलक्षणं वैशद्यार्थम्। ननूत्पत्तेः पूर्वं पटादिप्रती-त्यभावादसदेव कार्यं निमित्तवशात्कारणे उत्पद्यत इति कारणस्याधारत्वमस्तु न तु कार्यस्य कारणे सत्त्वमपीत्यतस्तर्कान्तरमाहुः तथा सतीत्यादि। यदि कारणे कार्यं विद्यमानं न स्यात्तदा नोत्पद्येत इत्यादि। उत्पद्यमानमिति असत्त्वेप्युत्पद्यमानं उभयत्र यथायथं दृष्टान्तः यथेत्यादि। तथा च, कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्शना-त्कार्यस्य कारणे स्थितिरवश्यमङ्गीकार्या, न चावधिनियमस्य कार्यप्रागभावेनैव निर्वाहात्कार्यस्य कारणे स्थितिरयुक्तेतिवाच्यम्, कारणावस्थातिरिक्तस्य प्रागभावस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात्। न चेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मानम्, तस्याः घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्मकविशेषानव-गाहित्वात्। न च कपालं घटप्रागभाववत्, घटीयचरमसामग्रीवत्त्वात्, यो यच्चरमसामग्रीवान् स तत्प्रागभाववान्, पटीयचरमसामग्रीविशिष्टतन्तुवदित्यनुमानमपि मानम्, अनुमानप्रयोगात्पूर्वं साध्यतावच्छेदकस्य प्रागभावस्यासिद्धत्वेन तदवच्छिन्नसा-ध्याप्रसिद्ध्या हेतोराभासत्वात्। इदं यथा तथा निबन्धोक्तदिशा प्रस्थानरत्नाकरे प्रपञ्चभेदवादे च सम्यङ्मयोपपादितमिति नात्र प्रपञ्च्यते। अतः कारणा-वस्थायामेव प्रागभावाभिमानात्पूर्वं प्रतीत्यभावेपि कारणरूपेण कारणे विद्यमानमेव

कार्यमुत्पद्यत इति तत एव नियतावधिकत्वमितिनिश्चयः। एवमेवोत्पत्तिस्वरूपविचारादपि सिद्ध्यतीत्याविर्भाववादादप्यवगन्तव्यम् । ननु घटस्योत्पत्तिदर्शनात्कथं भगवत्त्वं शब्दस्य चाकाश एवोत्पद्यमानत्वात् कथं सर्वत्रोत्पत्तिरित्याकाङ्क्षायां द्वयमपि व्युत्पादयन्ति कुम्भेत्यादि । शब्दोपीत्यादि च । अत्र घटदृष्टान्त एवं बोध्यम् । प्रथमस्कन्धे तावद्वैदिकपौराणजगतोर्भगवद्रूपत्वाविशेषेपि घटितपूरितपात्रवद्भेद उक्तः । तेन वैदिकं जगदिच्छया युगपदाकाशादिक्रमेण वा घटितवदुत्पद्यते । पौराणं तु प्रकृतिपुरुषक्रियोत्पन्ने गुणमये सञ्चायके प्रविष्टं तत्प्रयुक्तमाकारं धत्ते । एवं प्रयोजकभेदेनोभयथा जायमानोप्याकारो घृतद्रवत्ववद्ब्रह्मधर्म एव तेनोभयविधेपि जगति 'इदं सर्वं यदयमात्मे'ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादीनि श्रौतानि, विश्वं वै बाह्यं तन्मात्रमि'त्यादीनि पौराणानि वाक्यानि ब्रह्मात्मकत्वं बोधयन्ति । यानि पुनर्द्वंअस्य बीजे शतमूल'इत्यादीनि पौराणानि, 'सैषाविद्या जगत्सर्वमि'त्यादीनि श्रौतानि च तानि तु द्विबीजत्वमुपक्रम्य 'मायामयं वेद स वेदवेदमित्युपसंहरन्ति, सञ्चायकस्य जगतो मायिकत्वं बोधयन्ति । एवं प्रपञ्चस्यापि चातुर्विध्यं सत्तायाश्च त्रैविध्यं भवति । तत्रायं प्रयोगः, व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः, मायिकत्वादैन्द्रजालिकप्रपञ्चवद् इति, व्यावहारिकसत्तापेक्षयोत्कृष्टा च पारमार्थिक्येव सत्तेति, वाचनिकसत्ताङ्गीकारपक्षे तु सत्ताया अपि चातुर्विध्यम्, सा च खपुष्पादीनामिति प्रातिभासिकसत्तापेक्षयापि निकृष्टा, तथा सति द्वावुत्कृष्टसत्ताकौ, एको व्यावहारिक, एकः प्रातिभासिक इति तेन घटस्य भगवद्रूपत्वं सिद्धमेव । तदेतद्धृदिकृत्योक्तं कुम्भकारेत्यादि । तथा च, व्यावहारिकस्य घटस्य यथावधित्वेन समवाय्यपेक्षा तथा पटस्यापि एवमेको दृष्टान्तः साङ्ख्यरीत्या । द्वितीयं दृष्टान्तं नैयायिकरीत्या व्याकुर्वन्ति शब्द इत्यादि । तथा च, (जिह्वाद्यभिघातं) निमित्तं समवायिभूतं प्रदेशं चातिहाय तव मते यथा शब्दो यत्र क्वचिदुत्पद्यते इति तत्प्रागभावावच्छिन्नो देशो न नियतः, तथा तन्तुराहित्ये पटः स्यादित्यर्थः । एवं कार्यान्तरेपि, तथा सति सत्कार्यवादस्य शिष्टादृतत्वात्कारणे समवेततया विद्यमानमेव कार्यमुत्पद्यत इतिसिद्धम् । कारणस्य कार्ये प्रवेशं साधयन्ति तथा सति तन्त्वित्यादि । तथा सतीति। एवं तन्तुषु पटस्य विद्यमानत्वेपि सति । न प्रविशेयुरिति अवयवतया न प्रविशेयुः । नन्वियं प्रतीतिः समवायेन तादात्म्येन वा उत्पत्स्यत इत्यनुप्रवेशो न प्रतीतितः सिद्ध्यतीत्यत आहुः शुष्केत्यादि । श्रुतौ 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि'तिश्रावणात्, 'सोनुप्रविष्टो भगवान् चेष्टारूपेण तं गणं, 'परेण विशता

स्वेन मात्रये'त्यादिपुराणवाक्याच्चानुप्रवेशो बोध्यते इति तद्विरोधिनीयुक्तिः शुष्का अप्रमाणिकी क्वापि प्रामाणिकशास्त्रे पदं प्रवेशमलभमाना तथेति, न तयानुप्रवेशबाध इत्यर्थः। सिद्धमाहुः अत इत्यादि। एवं कालभेदेनावस्थाभेदादेकस्यैव भौतिकस्यार्थस्य तन्निरूपितमाधारत्वमाधेयत्वञ्च साधयित्वा महाभूतेष्वतिदिशन्ति एवमित्यादि। **विशेषत आधेयत्वमिति** संयोगसम्बन्धेनाधेयत्वम्। तथा च, समवायेन कारणतयाऽऽधारत्वम्, परस्परसंयोगेनावयवतयाऽऽधेयत्वम्, तटस्थसंयोगेन कार्यतया विशेषत्वमाधेयत्वमिति धर्मत्रयमित्यर्थः। एवमापाततो विचारेण दृष्टान्ते धर्मत्रयसिद्धौ दार्ष्टान्तिकेपि तावदेव सेत्स्यतीति दशधर्मकत्वाभावे दशलीलाऽभावाद्भगवत्त्वं जगतो न भविष्यतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। **न तेष्विति।** पुनः पञ्चधेति। महाभूतानां केनचिदेवांशेन कारणत्वात्पञ्चावस्थाकत्वमेव, भगवतस्तु अन्यदेव, 'तद्विदितादथो अविदितादि'तिश्रुत्या विदिताविदितविलक्षणवद् अप्राकृतेन सच्चिदानन्दरूपेण प्रविष्टाप्रविष्टविलक्षणत्वात् पुनः पञ्चधेत्यर्थः। तेन सिद्धमाहुः **तथा सतीत्यादि।** तथा च जगति भगवतः प्राकृतकारणरूपत्वेन पञ्चधास्थित्या प्राकृताप्राकृतवस्तुनो विषयताविषयरूपाभ्यां भगवत्त्वाज्जगति दशधा भगवज्ज्ञापनेन वेदानामंशतोऽप्रामाण्यनिरासार्थं विषयनिरूपणमित्यर्थः।

एतावदेवेत्यत्र। ननूक्तविषयवदवान्तरविषयाणां बहूनां सत्त्वात्कथं निरूप्यान्तराभाव इत्यत आहुः **निरूपणं त्वित्यादि। प्रमेयं ज्ञानमित्यादि।**
२-९-३८ अत्रायमर्थः, भगवता नृणां श्रेयोविधित्सया ज्ञानकर्मभक्तयो मयोक्ता इति वक्ष्यते, तथासत्यात्मनस्त्रयमेवोपयोगाय। तत्र प्रमेयं स्वरूपं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानविषयत्वाज्ज्ञानरूपत्वाच्चोपयुज्यते। एवं प्रमाणं वेदः कर्मप्रतिपादकः परोक्षवादेन वैराग्ये पर्यवस्यतीति वैराग्यादुपयुज्यते। तथा विषयो विरुद्धधर्माधारत्वं भक्तौ पर्यवस्यतीति भक्तिरूपत्वादुपयुज्यते। 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'त्यत्र साधनकथनांशस्य तत्र पर्यवसानाच्च। तथा च, ज्ञानत्वाद् वैराग्यत्वाद् भक्तित्वाच्च त्रयमेव तथा इत्येतावदेव ज्ञातुमिष्टत्वाद्विचार्यं नान्यदित्यर्थः। **उपपत्तिमिति** भगवदात्मकत्वबोधिकां युक्तिम्। **यत् स्यादित्यस्याग्रे** सर्वत्रेत्यादिपदादत्रापि विभक्तिविपरिणामेन सर्वपदमेव विवक्षितमित्याशयेनोक्तस्वारस्येन च विवृण्वन्ति **तत्र सर्वमित्यादि। एकस्येत्यादि।** सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणः अन्वयः, अनु एति इत्यन्वयः, अनुगताकारत्वमित्यर्थः। तत्र युक्तिः **अन्यथेत्यादि।** तथा च, यदि सच्चिदात्मकं सर्वं न स्यात्सर्वत्र सदादिपदानुवृत्तिः सदादिप्रतीत्यनुवृत्तिश्च न स्यात्। यस्मादेवं तस्मादेव-

मित्यर्थः । अत्र 'महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहेषु कौशिक' इति कोशान्महेन्द्रादिषु कौशिकशब्दानुवृत्तिवन्न तदन्वय इत्यत उक्तं प्रतीतीत्यादि । तथा चैकप्रतीत्यनुगम एव मुख्योन्वय इत्यर्थः । नन्वेवमन्वय उपपद्यते परं व्यतिरेकस्य यद्भावे यद्भावात्मकत्वाद्भगवतो व्यापकत्वेन तदभावस्य काप्यभावात् स कथमुत्पत्स्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमन्यदाहुः **विशेषेणे**त्यादि । न चैवं ब्रह्मापि ब्रह्मणो न व्यतिरिच्यत इत्यव्यतिरेकः शङ्क्यः, सर्वस्य पक्षत्वेन ततो व्यतिरेकस्यैवात्र विवक्षितत्वेनादोषात् । ननु व्यतिरेक एव साधकोस्तु किमन्वयेनेत्याकाङ्क्षायामाहुः **खपुष्पे**त्यादि । कारणस्येति परमाणुप्रकृत्यादेः । अत इति अन्वयव्यतिरेकयोरन्यतरस्यैकस्यासाधकत्वात् । ननु प्रीत्यप्रीतिविषादैः कारणस्यान्वयदर्शनाज्जगद्व्यतिरेकस्यापि दर्शनाच्च कथं भगवतः सर्वत्वनिर्णय इति शङ्कायामाहुः **कि**श्चेत्यादि । वाशब्द एवकारार्थौ वाक्यालङ्कारे । परिच्छेदकौ व्यापकौ । तत्रापीति परिच्छेदकत्वेपि । तथा च, प्रीत्यप्रीतिविषादेष्वपि सदन्वया'दव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते, तमः परे देवे एकीभवती'ति परदेवस्य व्यतिरेकश्रावणाच्च कारणस्यापि परदेवः कालश्च परिच्छेदकः, परमाणूनां तु देशोपि, अतस्तदात्मकं न सर्वं किन्तु सदात्मकमित्यर्थः । ननु परिच्छेदकत्वे उभयोः किं प्रयोजनमेकेनान्वयेनैव देशकालयोः परिच्छेदसम्भवात् । सती माया सन् काल इत्येकप्रतीत्यनुगमदर्शनादिति शङ्कायामाहुः **माया** हीत्यादि । अन्वय इति भिन्नं पदम्, नेति भिन्नम्, तथा च, मायायाः सदन्वयंपरिच्छेद्यत्वेपि तत्कार्यस्य तदपरिच्छेद्यत्वात्सद्व्यतिरेकस्य विद्यमानत्वाच्च कार्यांशेऽन्वयापरिच्छेद्येत्युभयमावश्यकमित्यर्थः । ननु तर्हि व्यतिरेक एव परिच्छेदकोस्तु किमन्वयेनेत्यत आहुः **भगवा**नित्यादि । तथा चान्वयस्य विद्यमानत्वात्सोप्यदण्डवारित इत्यर्थः । एतदेव कालेतिदिशन्ति **एवं काल** इत्यादि । तथा च, कालः सन्निति प्रतीत्यनुगमात्सतो मायादावपि वर्त्तमानत्वेन कालव्यतिरिक्तत्वाच्च कालः सत्परिच्छेद्य एव, न तु परिच्छेदक इत्यर्थः । एवं मानानुगमात्सर्वत्र भातिपरिच्छेद्यतापि । न च प्रियत्वाननुगमः शङ्क्यः, सर्वप्रियत्वस्याभावेपि यत्किञ्चित्प्रियत्वस्य सर्वत्रानुगमात् । न चाभासे व्यभिचारः, आश्चर्यजनकत्वेन तत्राप्यनुगमात् । वस्तुतस्तु तस्यासत्त्वाद्भातिगतमेव तत्रयं तत्र भासते इत्यननुगमेप्यदोष इति तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वं ब्रह्मेत्यनुभवसिद्धम् । नन्वेवं सर्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्ध्यति न तु भगवत्त्वं दशलीलायुक्तत्वाभावादित्याशङ्कायां भगवत्त्वाय दशलीलायोगं व्युत्पादयन्ति **विषय** इत्यादि । अतिरिक्ततेति अधिकाकारता, तां व्युत्पादयन्ति न हीत्यादि । तथा सत्त्वेप्यतिरिक्तता नाम तद्रूपत्वेपि तदतिरिक्ताकारतेत्यर्थः ।

व्यतिरिच्यत इति व्यावृत्ताकारो भवति। तत्र हेतुद्वयमाहुः आविर्भावात्तिरोभावाच्चेति। नन्वेतयोर्हेतुत्वेन प्रवेशात्तत्कार्यरूपो व्यतिरेकस्त्रिधैव सिद्धयतीति कथं पञ्चधेत्याकाङ्क्षायामाहुः घटस्याविर्भावस्तिरोभावश्चेति। तथा च, तौ व्यावृत्तिरूपत्वादेव व्यावर्त्तकौ व्यावृत्तिरेक इति ताभ्यां स एवातिरिच्यते इति पञ्चप्रकारकत्वमुपपन्नमेवेत्यर्थः। न चाविर्भावस्येतरेभ्यो व्यावर्त्तकत्वाद्व्यावृत्तत्वाच्च पृथक्त्वापरपर्यायत्वेनास्तु व्यतिरेकत्वं तिरोभावस्य त्वभावरूपत्वान्न व्यतिरेकत्वमिति वाच्यम्, घटप्रतियोगिकतिरोभावे इतरव्यावर्त्तकत्वस्य स्पष्टत्वेन व्यतिरेकत्वस्य स्फुटत्वात्। न चाविर्भावेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ तिरोभावस्यानावश्यकत्वादप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, आविर्भावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनान्यत्र तत्तिरोभावाभ्युपगमात्, प्रकृतेपि घटः पटो नेति समानाधिकरणप्रतीत्युपपत्त्यर्थमावश्यकत्वात्। न चेतरतिरोभाव एव घटाविर्भाव इति वाच्यम्, तस्य व्याप्यवृत्तित्वे घटाप्रतीतिप्रसङ्गात्। अव्याप्यवृत्तित्वे च तिरोभावप्रतियोगिकतिरोभावकल्पनाया आवश्यकत्वे कल्पनातौल्याद्भावप्रतीतेश्चाविर्भावाभ्युपगमस्यैवौचित्यमिति नान्यतरेण निर्वाह इति दिक्। फलितमाहुः अत इत्यादि। यत उभयोरप्यावश्यकत्वं यत आविर्भावस्य पञ्चधान्वयप्रत्यायकत्वं तिरोभावस्य च त्रिविधव्यतिरेकप्रत्यायकत्वमुभयोर्व्यतिरेकरूपत्वञ्च,अत एकस्मिन् घटे आविर्भावतिरोभावाभ्यां कारणतोपहिताभ्यां स्वरूपसङ्ख्यां चाभ्यां दशधा भगवान् अस्ति सद्रूपः प्रतीयत इत्यर्थः। एवमेकत्र व्युत्पाद्यान्यत्राप्यतिदिशन्ति एवमित्यादि। तथा च, भगवत्यनन्ते द्वितीयपुरुषे तृतीयस्कन्धोक्तप्रकारेण प्रथमपुरुष एवं वर्त्तमाना तदंशेष्वेवं भवतीति सर्वत्रैवं दशलीलात्मकत्वं निश्चेयमित्यर्थः। एवं श्लोकार्थं विविच्य निर्गलितमर्थमाहुः अनेनेत्यादि जिज्ञास्यमित्यन्तम्। अनेनेतिश्लोकत्रये उपपत्तिपूर्वकं त्रितयपदार्थोपदेशेन। कालप्रतीतिस्तु लीलयेति, उत्पत्त्यादिसम्बन्धघटकभूतादिकालप्रतीतिस्तु क्रमिकाविर्भावात्मकलीलया। नन्वत्र सर्वं भगवानिति सिद्धान्तितम्, पूर्वाध्यायेषु तु कर्तृवादोपि प्रत्यायित इति कथमनयोरविरोध इत्यत आहुः इदमेवेत्यादि। इदमेव श्लोकत्रयोक्तं सर्वं भगवानिति प्रमेयमेव उपपत्त्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विचारितम्। उत्पत्त्या जननादित्रितयरूपया। पुरुषेत्यादि। पद्येषु इति। एवं विरुद्धधर्माश्रयत्वेन उद्देशे च न यत इत्यादिषु, तेनैव धर्मेणेदं विचारितमतो न विरोध इत्यर्थः। चतुर्णां फलितार्थमाहुः एवमित्यादि। अथ पूर्वाध्यायस्थाशङ्कितदध्यायस्थोत्तरयोः सम्यग्बोधार्थमुभयार्थः सङ्गृह्यते। तत्र शङ्का, 'तस्माद्भारते'त्यत्र यत्सर्वात्मकत्वमुक्तं तन्मुख्यवृत्त्या गौण्या वा? नाद्यः, स्वस्मिन्

स्वप्रसादानुपपत्त्या स्वाभिन्ने ब्रह्मणि प्रसादस्यासङ्गत्यापत्तेः, भेदमन्तरेणोत्पत्तेरशक्यवचनतया उत्पन्नपद्मस्य देहाद्भिन्नत्वेन जगतश्च पद्माधेयत्वेन ततोपि भिन्नतया देहे सर्वात्मकत्वस्य दूरापास्तत्वाच्च। नान्त्यः, औपचारिकस्य सर्वात्मकत्वस्य मनोराज्यतुल्यत्वेनोद्यतकामानिवर्त्तकत्वात्। एवमुभयथापि सर्वात्मकस्यासङ्गतत्वात्तदतिरिक्ताकाराप्रसिद्ध्या साकारब्रह्मत्वे विघटिते भगवद्देहस्य पद्मोत्पत्त्यतिरिक्तप्रयोजनाभावात्। तेन च सर्वात्मकत्वानिर्वाहाज्जीवतुल्यत्वापादकः सर्वात्मकत्वविघटको देहसम्बन्धः किमर्थ इति पूर्वपक्षसङ्ग्रहः। तत्रोत्तरं 'चात्मतत्त्वे'ति पद्येन भगवद्वाक्योपक्षेपं प्रतिज्ञाय चतुःश्लोक्या शुकेनोच्यते। तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवति सर्वात्मकत्वस्य निःप्रत्यूहत्वेन सर्वात्मपदस्य मुख्यवृत्त्या बोधकत्वादन्यथाप्रतीतेर्मायिकत्वेन हिताकरणादिदोषाणां जीवबुद्धिभ्रमकल्पितत्वेन तत्राभावात्। उत्पत्त्यादिघटकभूतादिकालप्रतीतेर्लीलाजन्यत्वेनोपस्थितहान्यकृताभ्यागमानवकाशादेभ्य एव भगवत्त्वोपपत्तेश्चेश्वरत्वोपपत्त्या च जीवतुल्यतापरिहारादिच्छया लीलार्थं देहसम्बन्धः स्वतन्त्रत्वेनादुष्ट इति पूर्वोक्तमनवद्यमिति समाधनसङ्ग्रहः। 'अतस्तस्मै स्वलोकमि'त्यारभ्य 'स्व एव धामन् रममाणमीश्वरमि'त्यन्तग्रन्थस्य 'मत्स्थानि सर्वभूतानी'त्येतत्पद्यविस्तारत्वं ज्ञेयम्। तत्र 'पश्ये'ति मध्यमपुरुषप्रयोगेण विरुद्धधर्माधारत्वप्रदर्शनादत्रापि ब्रह्मणे तत्प्रदर्शनावगमात्।

अन्तर्हितेन्द्रियेत्यत्र। एवं सतीति भगवत्प्रत्यक्षेण इन्द्रियादीनां मोक्षे
सतीत्यर्थः। एतेन हरित्वमप्युपपादितं ज्ञेयम्। **विहितत्वा-**
२–९–३८ **दिति** भगवत्कृतत्वेन निषेधानर्हत्वादित्यर्थः। **तदिति** भगवदाज्ञा-
प्रादुर्भूतमित्यर्थः। **अत एवेति** भगवदुक्तानुसन्धानादेवेत्यर्थः।
पूर्ववदितिपदं संयोगपृथक्त्वेन योज्यमित्याशयेनाहुः पूर्वेत्यादि।

प्रजापतिरित्यत्र। तत्र विहित इति पुत्रोत्पत्तौ विहित इत्यर्थः। **तत्र**
२–९–३९ **गच्छेदिति** धर्मस्तत्र गच्छेदित्यर्थः।

तन्नारद इत्यत्र। **जीवभावं दूरीकरोतीति** नरस्येदं नारं, जीवभावः
२–९–४० प्राणधारणप्रयत्न इति यावत्। तं भगवत्स्वरूपज्ञापनेन निवर्त्तयतीत्यर्थः।
सम्पादयतीति नरो जलपिता, तत्सम्बन्धिज्ञानं नारं तद्दानेन
सम्पादयतीत्यर्थः।

मायामित्यत्र स हीति। नारदो हि **व्यवहारस्त्वति** ज्ञातृज्ञेयादिरूप
इत्यर्थः। **त्रितयपरिच्छेदरहितस्येति** देशकालवस्तुपरिच्छेद-
२–९–४१ रहितस्य। अत्रेदं बोध्यम्। 'परास्य शक्तिर'त्यत्र स्वाभाविकी
शक्तिर्ज्ञानबलक्रियारूपेण त्रिविधा विविधा श्राविता, तत्र बलरूपा

आनन्दस्य, ज्ञानरूपा ज्ञानस्य, क्रियारूपा सदंशस्य, एतस्या विविधत्वं च त्रिगुणाया एतदंशत्वेनाविद्यानिद्रादीनां चैतदंशत्वेनेति, अतः सर्वं सूपपन्नमिति।

तस्मा इदमित्यत्र अर्थत्रयमिति ज्ञानं वैराग्यं विचारश्चेत्यर्थत्रयमित्यर्थः।
२–९–४३ तृतीयमिति 'यथामहान्ति भूतानि' (२–९–३४)। इति
पद्यप्रतिपाद्यं भक्तिरूपमित्यर्थः। अथ पूर्वपक्षसङ्ग्रहः। तत्र ब्रह्मणा नोदितः २–८–१ इतिसार्धपद्यस्थेन केषाञ्चिदधिकारः केषाञ्चिन्नेतिपक्षासम्भवनागर्भेण सर्वेधिकारिण इति वाक्यविरोधगर्भेण च राजप्रश्नेन 'श्रोतव्यादि'–पद्यचतुष्कस्थं साधारणाधिकारनिवारणपूर्वकाभयेच्छूपायकथनरूपं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं 'नारदः प्राह मुनय' इतिपद्येन शुकैरुक्तम्। तेन नानाप्रकारककथनोपदेशोपि तादृगधिकारिणं प्रत्येवेति फलति। अन्यथा नारदेन सर्वेभ्य उक्तं स्यात्। किञ्च, 'सर्वेधिकारिण' इति वाक्ये विष्णुभक्त्यधिकारीतिदिष्टः। स च देवोसुरो मनुष्यो वे'ति वाक्येन सात्विकराजसयोर्मिश्रेषु च नियम्यते इति ज्ञायते। अन्यथा तामसा अप्युक्ताः स्युः। एवं सति तामसातिरिक्तेषु सत्यप्यधिकारे भजनादर्शनाल्लौकिकरागादेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तच्च फलप्रत्यनीकत्वादधिकाराभाव एव पर्यवस्यति। तस्मान्न शुकब्रह्मवाक्ययोर्विरोध इति। एवं स्वार्थं मनोनिवेशनोपायप्रश्ननिरूपकचतुष्टयश्लोकमध्ये 'हरेरद्भुतवीर्यस्ये'ति सार्द्धपद्यस्थेन 'तस्माद्भारते'त्युपक्रम्याध्यायद्वयेन स्थूलसूक्ष्माख्यरूपद्वयनिरूपणे अन्तरा 'अथोनन्तस्य मुखानलेने'त्यनेन प्रलय उक्तः। स चोत्पन्नस्यैव सम्भवति 'जातस्य ही'तिवाक्यात्। अतस्तत्कर्त्ता भगवान्, सर्वात्मकत्वं त्वौपचारिकमिति भगवद्वीर्यमेव श्रोतव्यमित्याशयेनोत्पत्त्यादिकर्तृत्वे पृष्टे श्रीशुकैः नारदब्रह्मसंवादमुखेन सर्वात्मकत्वं मुख्यवृत्त्या *सर्वकर्तृत्वञ्च माययेत्युक्तम्। एवं द्वैते सति यदप्युक्तमि'त्यारभ्य'जन्मान्तरे त्वन्यदि'त्यन्तया सुबोधिन्युक्तदिशा भगवतः केवलत्वानुपपत्तिगर्भेण राजप्रश्नेनाद्याध्यायद्वयस्थं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं नारदब्रह्मणोर्ब्रह्मभगवतोः संवादमुखेन पूर्वोक्तसमर्थनाय दुर्ज्ञेयत्वज्ञापनाय च चतुःश्लोक्या ×मायावीर्यादीनां भगवत्त्वप्रतिपादनादुक्तमिति दिक्। 'शृण्वत' इत्यादिश्लोकत्रयस्थया भगवत्कर्तृकबहुकर्त्तव्यरूपया प्रक्रियया 'किं प्रमत्तस्ये'ति पद्यत्रयस्थं प्रमेयमाक्षिप्तम्। तत्रोत्तरं 'यर्हि वाव महिम्नि स्वे' इतिपदेनोच्यते। यदैव रमते भगवति तदैव मायां त्यक्त्वा उदास्ते इति न कालविलम्बो जीवकृतः, किन्तु भगवदिच्छैव तथेति भगवति रतेर्जातत्वान्न दोष इति दिक्।

इति श्रीद्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे नवमाध्यायविवरणम्।

---

*"सर्वाकर्तृत्वं च" पाठभेदः। ×"मायादीनां" पाठभेदः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

अथ दशमाध्यायस्थश्रीसुबोधिनीप्रकाशः ।

अथ दशमाध्यायविवरणं चिकीर्षवः पूर्वाध्यायसङ्गतिं वक्तुं तदर्थमनुवदन्तः प्रस्तुतार्थमाहुः इतीत्यादि । इति प्रकारे, इहास्मिन्नध्याये विस्तारेणोदितौ । तथा च, पूर्वोत्तरयोः सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । तं विशेषमेव स्फुटमाहुः दशधेत्यादि । यत्पूर्वाध्याये 'यथा महान्ती'त्येनेन सूत्रेणेव हरे रूपं निरूपितम्, तद्गुणतो दशधा, तत्र हेतुः, ज्ञायते इति उद्देशलक्षणाभ्यां यतस्तथा ज्ञायतेऽतस्तथेत्यर्थः । अन्यजूजीवशरीरमाध्यात्मिकादिभेदेन कर्मतस्त्रिधेत्यर्थः ।

अत्र सर्ग इत्यत्र । उद्देशाध्यायेऽदीनत्वादिभिः 'यथा महान्ती'त्यत्र प्रवेशा-
प्रवेशातिरेकैः परामृष्टा या दशलीलाः प्रत्येकपदार्थे सत्कारणमित्या-
२–१०–१ दिभिः परिचायितास्ता एव सर्गादिरूपेणात्रोद्देशपूर्वकं लक्ष्यत इति
ज्ञापयितुं सामान्यतस्तत्स्वरूपं वदन्तः आहुः एतेषामित्यादि ।
तत्र नवसु लीलासु गुणसम्बन्धादेकैकस्मिन् त्रिके यथाक्रमं उत्पादकत्वस्थापकत्वप्रलापकत्वानामग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । पूर्वञ्च त्रेधाप्रवेशद्वेधाप्रवेशतदुभयव्यतिरेकैर्दशविधत्वस्योक्तत्वादन्तरायेण तदनुसन्धानराहित्ये बोधदौर्घट्याद्यापत्तौ वैशद्यार्थं व्याकुर्वते तत्रेत्यादि । निर्वाहकश्चेत्याद्यन्तम् । तदर्थस्त्वेवं तद्वयया प्रतिभाति । सर्गो हि भगवतः अदीनत्वरूपो धर्मः । अदीनत्वञ्च यथा सुखं वस्तुरूपेण स्वप्रादुर्भावात् । एवं सति तादृशसामर्थ्यमेवादीनत्वमिति फलति । प्रकृते चाशरीरस्य विष्णोर्नित्यव्यापकस्य पुरुषोत्तमस्य पुरुषशरीरस्वीकारः स्वक्रीडार्थमनित्याव्यापकस्वरूपग्रहणयुक्तसामर्थ्यात्मकं भवति, 'विशुद्धं सत्त्वमूर्जितमि'ति वाक्यात् । सदंशात्मकस्य तस्य शक्तिभूतक्रियायाः पुरुषोत्तमे गतत्वेनाव्यक्ततापन्नत्वात् । अत एव 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्यय'मिति वाक्याज्जगद्बीजत्वम्, न हि बीजे सन्नपि तरुः प्रतीयते, एवं सति प्रत्येकपदार्थे घटादिरूपे कारणत्वेनाव्यक्तसद्रूपेण या भगवत्स्थितिः सा सर्गो भवति । अस्याश्च *स्वसमवायरूपत्वादुत्पत्तिरूपत्वमप्रवेशरूपत्वञ्च स्पष्टम् । अयञ्च परिणामः स्वभावकार्यम्, एवं विसर्गोपि लीला अनायासेन क्रियमाणं कर्म, स च पुरुषाद्ब्रह्माद्युत्पत्तिः स्पष्टैव, इदमेव सृष्टिप्रक्रियायां पश्चादित्यारभ्याभिव्यज्यत इत्यन्तेनोक्तम् । इदञ्च जीवानां देहसम्बन्धरूपं

* स्वसत्तासमवायरूपत्वात्वेशरूपत्वं स्पष्टम् । इति पाठः ॥

जन्मकर्मणः कार्यम्, एवं सति प्रत्येकपदार्थे कार्यत्वेन पूर्वमेव विद्यमानत्वं फलानुमेयकार्यरूपतया विद्यमानत्वं तच्च विशिष्टसर्गरूपत्वाद्विसर्गो भवति। तत्र दृष्टान्तः पट इत्यादि। पटे कार्ये तन्तुषु पटत्वेनाव्यक्तेषु सिद्धे आतानदशायामीषद्व्यक्ते यतो हेतोस्तन्तवोऽवयवरूपतया पटे प्रतीयन्ते व्यक्ता भवन्तीतीषद्व्यक्तत्वदशा विसर्ग इत्यर्थः। तथा च, त एव तदाकारेण परिणमन्तीत्यप्रवेशान्तररूपत्वमाद्यक्षणसम्बन्धादुत्पत्तिरूपत्वञ्च स्पष्टम्। चेतनदेहेषु त्वस्यामेव दशायां जीवसमागम इति जडव्यक्तिचेतनसमागमयोरन्यतरं क्वचित्समुदायोऽपि विसर्ग इति फलति। एवं तत्तन्मर्यादया पालनरूपस्य स्थानस्य हसितत्वम्, 'अदीनलीलाहसिते'त्यस्य विमर्षे परमार्थरूपे का मर्यादेत्यन्तेन स्वयमेव स्पष्टीकृतम्। प्रत्येकपदार्थे च सर्ववस्तुषु घटादिषु वस्तुस्वरूपेण मूलरूपेण वस्तुस्वरूपात्मकमेव यन्मूलरूपं कारणप्राग्रूपम् तेन या तत्तन्मर्यादा वस्तुस्वरूपमर्यादा, यथा कार्पासः पट इति सा **स्थानम्**। अत्रोत्पत्तेश्चिरकालस्थायित्वात्पालनमप्यभिप्रेतमेव। इयञ्चाप्रवेशरूपा स्पष्टैव, नहि मूलरूपमर्यादा बहिष्ठ आयाति, नैसर्गिकत्वात्। एतस्य स्थितिरूपत्वेऽप्युत्पत्तिरूपत्वं मूलरूपोत्पन्नतास्मारकत्वात्। एवं स्थित्यभिवृद्धिरूपस्य पोषणस्येक्षणरूपत्वं प्रागेव स्फुटीकृतम्। प्रत्येकपदार्थे तु कार्यसिद्ध्यर्थं जलाहरणप्रावरणादिसिद्ध्यर्थं सर्वसमर्थस्य तत्र योऽवयवरूपेण तन्तूनामिव प्रवेशः स कार्याकृतिदृढीकरणरूपः कयाचिदानुपूर्व्याभिवृद्धं कारणमेव हि कार्यरूपं भवतीति **पोषणरूपत्वम्**। अस्य च कारणप्रवेशरूपत्वं कारणावस्थातोऽतिरिक्तरूपत्वञ्चानित्यस्य पोषणेनैव स्थितिरिति स्थापकत्वञ्च स्फुटमेव। एवं भ्रूरूपायास्तदुल्लासरूपाया वा ऊतेराचाररूपत्वं पूर्वमेव स्फुटीकृतम्। प्रत्येकपदार्थे च ब्रह्मज्ञानिनः प्रतीतिसिद्ध्यर्थं घटरूपो भगवानेवेत्यादिप्रतीतिसिद्ध्यर्थम्, तत्र च घटादौ तादृशमेव लीलाप्रदर्शनं भगवत्त्वावबोधकघटीयकार्यप्रत्यायनमूतिः। तयैव चावयविनि घटादिशब्दप्रयोगस्तेषां तादृशलीलाप्रदर्शनाभावे ब्रह्मविदां घटपटादिप्रयोगो *बाध्येतात एव 'न सूरयो ही'तिवाक्ये एतमितिपदेनाविद्वद्व्यवहारस्यैवाप्रामाणिकत्वमुक्तं ज्ञेयम्। एवं विविच्यान्वयलीलामुपसहरन्ति एवमित्यादि। व्यतिरेकप्रकारानाहुः व्यतीत्यादि। तत्र भङ्गरूपस्य भ्रूरूपस्य वा सद्धर्मस्य मन्वन्तराख्यस्य जगदुत्तम्भकत्वात्स्थापकत्वं स्पष्टम्। प्रत्येकपदार्थे च कारणान्मृदादेर्भिन्नरूपं यत् 'पुरुषावयवैरेतैरि'तिवाक्यात्पुरुषावयवरूपम्, तेन रूपेण यो घटरूपधर्मभावः घटादिरूपत्वं तेन रूपेण सतां वैदिकानां धर्महेतुः। संस्कारद्वारेणादृष्टजनकः पूज्यदेवताप्रीतिजनको वा प्रापश्चिकोऽपि घटादिः विधिविषयो

* बोध्येत पाठः नूतनपुस्तके

द्रोणकलशादिविधिगोचरो भवतीति स्वरूपात् प्रापञ्चिकाद्व्यतिरिक्तो वैदिकरूपो **मन्वन्तराणि**। एवमुल्लासरूपाया भङ्गरूपाया वा ईशानुकथाया मर्यादाभक्तिरूपत्वेन संसारनाशकत्वात् प्रलयरूपत्वम्। प्रत्येकपदार्थे च स एव लौकिक एव घटादिः पुनः वैदिकरूपो वा सन् भक्तिविषयत्वेनेत्यादि स्पष्टम्। एवं संसूचनरूपस्य निरोधस्य प्रपञ्चाभावरूपत्वेन सङ्घातप्रलयरूपत्वं स्पष्टम्। अत एवान्तर्गृहगतानां सङ्घातत्यागो रासमण्डलमण्डनानामन्येषाञ्च वह्न्ययोगोलकवत्प्रपञ्चकथनमपि सङ्गच्छते। प्रत्येकपदार्थे च स एव पूर्वोक्तो घटादिः पुनः प्रकारान्तरेण लौकिकवैदिकभक्तानां स्वरूपेच्छूनां भगवद्दर्शनेच्छूनां भगवदेकनिष्ठानां वा **परित्यागरूपेण**-परित्यज्यते योसौ परित्यागः त्यागविषय इतियावत्। तेन रूपेण **पूर्वोक्तान्** लौकिकवैदिकभगवदीयत्वरूपान् **धर्मान्** **निरुणद्धि** नितरामावृणोति विस्मारयतीति **निरोधरूपः** आवरकरूपो **भवतीति**। एवं भूरिरूपाया **मुक्तेः** स्वरूपलाभरूपमुक्तत्वं स्वस्याध्यात्मिकादिभावातिरिक्तस्य 'प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकत्वेन तदुद्भव' इत्याकारकस्य लीलाक्षमान्तरङ्गरूपस्य यो लाभः प्राप्तिः तद्रूपत्वं स्पष्टम्, प्रत्येकपदार्थे च तादृशोपि पूर्वोक्तरूपत्रयावरकरूपोपि सन् आत्मानं आवरकरूपं **परित्याजयित्वा तानपि** विस्मृतप्रपञ्चानपि तादृशस्तस्माद् विस्मारकरूपात् स्वस्मात्**परित्याजनरूपो** भवति, अतिरिक्तत्यागरूपो भवति, इति हेतो**र्मुक्तिरूपो भवति**। अत्र स्वरूपलाभरूपो मदीयमिदमितिरूपो भवति इति इदं मुक्तिरूपमित्यर्थः। तथा च, भगवल्लीलोपयोगि सत्त्वमिदं पूर्वस्मादतिरिक्तमिति-ध्येयम्। एतदेव मुक्तिरूपं **ममोत्तमेत्यत्र श्रीप्रभुचरणैः प्रपञ्चितम्**, पुष्टिस्तु तद्विपरीतेत्यनेन व्याख्यानेनेति दिक्। नन्विदं पुष्टिमार्गीयमुक्तिलक्षणमर्यादायाम-नुपपन्नमित्यतस्तदप्याहुः **घटादिष्वित्यादि**। तथा चोभयधर्मसत्त्वान्न दोष इति भावः। **आश्रयरूपं** तु सर्वत्र साधारणमेवेति न विविच्यते। नन्वस्मिन् शास्त्रे किमित्येवं निरूपणं तत्राहुः **एतदज्ञान** इत्यादि। एतदज्ञाने उक्तप्रकारकस्वरूपा-ज्ञाने **व्याकुलानि** परस्परविरोधप्रतिसन्धानेन बाधितविषयत्वज्ञानविषयाणि। तथा च, सर्वशास्त्रस्थापनायैवं निरूपणमित्यर्थः। सिद्धमाहुः **अत** इत्यादि। अतः सर्वत्र भगवदात्मकत्वतरतमत्वयोर्मुख्यवृत्त्या तत्सङ्कोचेन च यथायथं बोधनात्।

दशमस्येत्यत्र वर्णयन्तीति। तथा चाप्तवाक्यमत्र प्रमाणमित्यर्थः। इतीति एवं प्रकारकं ज्ञानम्। तथा च, श्रुत्यविरुद्धवादित्वात्ते आप्ता
२-१०-२ इत्यर्थः। नन्वनया श्रुत्या सर्वेषां वेदानां भगवद्बोधकत्वमात्रमुच्यते तावता विवक्षितप्रकारेणाश्रय एवं बोध्यत इति कथं निश्चेयमित्या-

काङ्क्षायां श्रुत्यन्तरमाहुः शतमित्यादि । शतमानन्त्यवाचकम्, अनन्तानि शुक्राणि बीजानि (चेतजानि) यत्र ब्रह्मण्येकं भवन्ति—अभेदं प्राप्नुवन्ति । वेदा वेदा ज्ञानानि वा, होतारो जीवाः । अस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाहुः अनुग्राहकेत्यादि । तथा चैतच्छ्रुतौ पर्यवसाने सर्वेषां ब्रह्मणैक्यबोधनात् सर्वाभेदो यत्रेत्यनेनाश्रयत्वञ्च ब्रह्मणो बोध्यतेऽतस्तथा निश्चयमित्यर्थः । ननु श्रुतौ तु त्रयाणामेकीभावो निरू-प्यतेऽतो नवानामनिरूपणात् कथं तेषां वेदाविरुद्धवादित्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः एते त्रय इत्यादि । तथा च, यथा त्रयो गुणाः अन्योन्यप्रवेशान्नव, तथैतेपीति त्रयाणां नवसु प्रवेशेनैकार्थ्याद् दशमस्य चोक्तत्वाद्वेदाविरुद्धवादित्वमित्यर्थः । तदेव विशदयन्ति तत्रेत्यादि । कारणप्राधान्यादिति शुक्रपदोक्तबीजप्राधान्यात् । प्रमाणमिति लक्षणमित्यनुवर्त्तते, वेदशब्दोक्तज्ञानप्राधान्यादितिविशेषोऽर्थाज्ज्ञेयः । ज्योतींषीति अत्रापि लक्षणमित्यनुवर्तते, होतृपदोक्तानुग्राहकप्राधान्यादिति च शेषः । एतेषामेतेषु प्राधान्ये बीजमाहुः अर्थादित्यादि । 'तज्जलानि'ति 'यतो वा इमानी''तिश्रुतेर्जन्मादि'सूत्राच्च प्रपञ्चस्योत्पत्त्यादित्रयं भगवत उपादानत्वकर्तृ-त्वयोर्बोधकं कार्यलक्षणमत एते सर्गादयस्तथा भवन्तीति तेषां शुक्रादीनि त्रीण्येवैवं प्रकारेण लक्षणानीति तत्र तत्र तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । कथमेकैकस्य त्रैविध्यं कथञ्च तेषु तेषां प्राधान्यमत आहुः उत्पत्तिरित्यादि । कारणतो मृत्पिण्डादेः सकाशादुत्पत्तिः, कारणसमवायरूपात्कार्यत उत्पत्तिः स्वसत्तासमवायरूपा, आधारो मूलकारणं मृदादि, तस्मादुत्पत्तिरवस्थाभिव्यक्तिरूपा, एवं सर्वत्र प्रकृतेः भूतादिभ्यः कारणेभ्यः कार्येभ्यो गुणेभ्यो भगवतश्चेति तत्त्रेधा उत्पत्तिः । न च *भगवत उत्पत्तिलक्ष्यत्वादुत्पत्तिलक्षणत्वमयुक्तमिति शङ्क्यम् कार्पासन्यायेन व्यापाराविष्टस्य लक्षणतया व्यापारशून्यस्य लक्ष्यतया चावस्थाभेदेनैकस्यैवोभयरूपतयाऽविरुद्धत्वा-दिति । एवञ्च गुणसम्बन्धविचार एता लीला राजसतामसराजसराजसराजस-सात्विक्यः प्रतिभान्ति । स्थितौ प्रमाणस्य कथं +प्राधान्यं येन तस्य स्थितिलक्षण-तेत्याकाङ्क्षायामाहुः स्थितिरित्यादि । अयमर्थः, पोषणं नामानुग्रहो वरणाख्यः, स च, स्वीकाररूपत्वादीक्षणत्वाच्च वेदोक्तज्ञानात्मको भवति, तस्य स्थितिहेतुत्वं प्राधान्यं भगवल्लक्षणत्वं च 'यदनुग्रहतः सन्ती'ति वाक्यादेव सिद्धम् । हेतोः

* (भगवदुत्पत्तिः ।) पाठः +प्रामाण्यम् पाठः ।

कार्यलक्षणत्वं चात्यभ्रस्य वृष्टिलक्षणत्ववद् वृष्टेः सुभिक्षलक्षणत्ववदुपपन्नम्। न च ज्ञानस्य प्रमात्वात्कथं प्रमाणत्वमितिशङ्क्यम्, 'अत्र प्रमाणं भगवानि'त्यत्र प्रमाणशब्दस्य ज्ञानवाचकताया *विचारितत्वात्। एवं विलासस्य वासनारूपत्वात्तस्याश्च ज्ञानजन्यत्वेन स्मृतिपूर्वावस्थारूपतया च ज्ञानत्वं प्रमाणत्वञ्च। तया च, स्थितिर्देहविष्टम्भात्मक-प्राणनरूपा 'यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः, प्राणिनः सा स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रिति मृत्युलक्षणान्यथानुपपत्तिसिद्धत्वाच्च तस्याः प्राधान्यमप्युपपन्नम्। विलासस्य भगवद्धर्मत्वेन स्थितेस्तज्जन्यत्वात् भगवल्लक्षणत्वमप्यव्याहतमेव। एवं धर्मतो या स्थितिः सा 'स्थाने त्वधर्ममखमन्वमरावनीशा' इति वाक्येन तस्य जगदुत्तम्भकत्वादायुर्वर्द्धकत्वाच्च धर्मश्चोदनालक्षणोतो वैदिकस्य ज्ञानस्य तत्रापि प्राधान्यमतः प्रमाणस्य स्थितिलक्षणत्वं स्थितस्याधारः स्थितिकर्त्ता च भगवानिति तस्या भगवल्लक्षणत्वञ्चोपपन्नमित्यर्थः। ज्योतिषां प्रलयलक्षणत्वं दुरूहमिति तत्स्वयं विवेचयन्ति **प्रलय** इत्यादि। संसारस्य लयोऽवतारादिचरित्रेणाभीक्ष्णं श्रुतेन कीर्तितेन स्मृतेन येषां जीवानां भवति ते जीवा मोक्ष्यन्तीतिज्ञायते। तथा सत्यध्यासलयस्य जीवनिष्ठत्वाज्ज्योतिरूपास्त एव लक्षणम्, स च कार्यतया जीवद्वारा च भगवल्लक्षणम्। **सङ्घातस्येत्यादि**। एवं सङ्घातोपि जीवभोगार्थ इति तस्य लयेपि त एव लक्षणभूता देवदत्तो मृत इति शुकदध्यङ्ङादयो विस्मृतप्रपञ्चा इति भानात्। घटादेर्लयो भोग्यादृष्टनाशेनेति तत्रापि त एव लक्षणं बोद्धॄणां सोपि कार्यतयाऽध्येयतया च निरोधत्वेनैव रूपेण भगवल्लक्षणं न तु मुक्तजीवानां भगवति प्रवेशलक्षणया मुक्त्या लक्षणमित्यर्थः। मुक्तेस्तु स्वरूपलाभरूपत्वात्तल्लक्षणत्वं ज्योतिषां तस्याश्च भगवल्लक्षणत्वं स्पष्टमेवेति तदत्र न विवृतम्। तेन सिद्धमाहुः **तस्मादित्यादि**।

भूतमात्रेत्यत्र गुणत्वेनाविर्भावादिति बन्धकत्वेनाविर्भावात्। **विषमा** इति क्षुब्धाः, **प्रत्येकं समुदायेन** चेति महदाद्युत्पत्तिरूपः प्रत्येकं
२-१०-३ अण्डसर्गः समुदायेनेत्येवं द्विविध इत्यर्थः। **प्रत्येकं विषमा** इत्यादि। 'ततो भवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदिता'दि'त्यादिना विकुर्वाणादिशब्दबोधिताः प्रत्येकं विषमाः 'चुक्षोभान्योन्यमासाद्ये'त्यनेनोक्ताः समुदायेन तथेत्यर्थः। अत्र भिन्नो वा इति वाशब्देनास्य प्रकारस्य न सङ्ख्या-प्रयोजनकत्वमिति ज्ञापितम्। लोकत्रयभेदेनेति लोकत्रयस्य भेदेन।

*विचारत्वात् पाठः।

स्थितिरित्यत्र वैकुण्ठस्येत्यादि। भगवतः सर्वकारणादिकारणत्वरूप उत्कर्षो यस्यां क्रियायां ज्ञायते सा मर्यादा पालनक्रिया स्थितिपद-
२-१०-४ वाच्येत्यर्थः। एतेन स्थानशब्दः करणव्युत्पन्न इति बोधितम्। स्थिति-शब्दश्च भावव्युत्पन्न इति तेन तत्तन्मर्यादास्थापनं प्रति कारणभूता भगवतः स्थितिक्रिया सा स्थानमिति फलति। तां विभजन्ति प्राकृतेत्यादि। ब्रह्म-पदेनाक्षरम्, योयमनुग्रह इति यत्स्वीकरणरूपं ज्ञानं तत्पोषणमित्यर्थः। ननु पोषणस्य स्थितिवृद्धिरूपत्वादभिवृद्धौ पूर्वरूपनाशेन स्थितिमर्यादानाशे सा वृथैव स्यादिति शङ्कां वारयितुं पोषणं विभजन्ति तेष्वित्यादि, पूर्वोक्तेषु षड्विंशतिषु। शिष्टेष्विति ऊनविंशतिषु। के ते सप्त इत्यत आहुः महाभूतेष्वित्यादि। तथा च, सप्तसु तस्य स्थापितत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः। वासनाधर्मरूपत्वादिति, अत्र वासना च धर्मश्चेति द्वन्द्वो बोध्यः। इन्द्रियोपलक्षकत्वादिति स्वयं दशेन्द्रियैः, कार्योऽन्यस्मै च तथा कार्यत्वेनोपदेष्टव्य इति कार्यत्वे वाच्यत्वे चेन्द्रियोपलक्ष-कत्वादित्यर्थः। चिन्तयतीत्यादि, एतैर्बुद्धिमनोहङ्कारचित्तक्रमेण धर्मो निर्दिष्टो बोध्यः। पायूपस्थयोर्धर्मकरणं न सम्यक्तया प्रतिभातीति तदर्थमाहुः रेत इत्यादि तयोरिति उपस्थपाय्वोः। नन्वेवं तयोर्धर्महेतुत्वं गृहस्थव्यतिरिक्तेषु भवति, न तु गृहस्थ इति शङ्कायां दशेन्द्रियकार्यैस्तं स्फुटीकुर्वन्ति आश्रयेत्यादि, अत्र तृप्तिर्वा-गिन्द्रियकार्यं सद्वाक्येन तृप्तेरनुभवसाक्षिकत्वात्, जाड्यादिदूरीकरणं पायोः, विसर्गस्य तत्कार्यत्वात्, दूरीकरणस्य च विसर्गरूपत्वादिति चकाराद् ग्रहणेन। कर्मजनिता वासना इति। 'वेञ् तन्तुसन्ताने' उयन्ते कर्मभिः सन्तन्यन्ते इत्यूतयः, वृद्धयर्थात् संश्लेषार्थाद् वयतेरिदं रूपम्, तथा सति वर्द्धन्ते संश्लिष्यन्ते इति वा ऊतयः, इति योगात्तथेति।

२-१०-५ अनवतारेत्यत्र द्वितीयस्येति चरित्रस्य, तत्रेशस्येति ईशकथांश-भूतस्येशस्य।

निरोध इत्यत्र मूलस्थस्यास्येति पदस्यात्मबोधकत्वे आत्मपदस्यार्थमाहुः आत्मनो देहस्येति, आत्मत्वेन प्रकाशमानादभिन्नस्य देहस्येत्यर्थः।
२-१०-६ उभयत्रेति द्विविधशक्तिषु शयने उभयोः शक्तीनां सहभावो विवक्षित इत्यत्र गमकमाहुः देहेत्यादि। द्वासप्ततिभेदाः प्रश्नोपनिषदि प्रसिद्धाः, द्वासप्ततिप्रतिशाखानाडीसहस्राणीति। तथा च, तासु मुख्यानां

ग्रहणात्तथेत्यर्थः । तेनोभयविधशक्तिसहभावेऽध्यायसङ्ख्यैव गमिकेति भावः । **सामान्यविशेषभेदनेति** सामान्यावस्था दैवीसम्पद्रूपा, विशेषावस्था मर्यादारूपा पुष्टिरूपा च तेनेत्यर्थः । **उभयत्र लक्षणं मिलितमिति** अवस्थाद्वये मुक्तिलक्षणमविशिष्टमित्यर्थः । ननु विशेषावस्थायामहन्तादिसद्भावस्येव दर्शनात्कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आहुः **तत्रापीत्यादि** । तत्रापीति पुष्टयवस्थायाम् । **इदं यथातथा ममोत्तमेतिश्लोकेत्यत्र विवृतमाचार्यैः। तन्मत्कृततट्टिप्पणीतोवगन्तव्यम्।** पञ्चविंशतितत्त्वपक्षेऽध्यायसङ्ख्या न युज्यत इत्यतः सङ्ख्यान्तरमाहुः **तत्त्वानीत्यादि** ।

आभासश्चेत्यत्र । नन्वाश्रयस्य कुतो लक्षणद्वयमित्याकाङ्क्षायामाहुः

आश्रय इत्यादि । शास्त्रे भगवत्प्रापकं भक्तिज्ञानरूपं मार्गद्वयम् ।

२–१०–७ आश्रयशब्दश्चात्र कर्मव्युत्पन्नः, 'यथा सर्वासामपां समुद्रमेकायनमि'त्यादि-

श्रुतिसिद्धाधिकरणत्वबोधकः, "तत्र भक्तिमार्गे प्रपत्त्याऽऽश्रयो भवति ज्ञानमार्गे सायुज्येनेति प्रकारद्वैविध्याल्लक्षणद्वयमित्यर्थः । एवं सति तृतीयमार्गिणां जडानां चाश्रयो न स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **उत्पत्तीत्यादि** । तथा च, प्रपत्त्या सायुज्येन वा ज्ञानद्वारा आश्रीयते, उत्पत्त्यादिभिश्च स्वोत्पादनक्रियाद्वारा आश्रीयतेऽतो लक्षणद्वयमित्यर्थः। अध्यायविभागमाहुः **क्रिययेत्यादि** । ननु मनसोपि कर्मेन्द्रियत्वात् कथं पञ्चधेत्यत आहुः **मनस इत्यादि** । **सम्बन्ध इति**, अनुग्राहकतया सम्बन्धः । तथा च, तत्क्रियायाम*मुख्यत्वात्पञ्चधेत्यर्थः । ननु तथाप्यन्तःकरणस्य चतुर्विधत्वात् ज्ञानेन नवधा वक्तव्य इत्यत आहुः **अन्तरित्यादि** । निरोधशब्दस्य प्रलये प्रसिद्धत्वात् तत्समभिव्याहृतं आभासशब्द उत्पत्तिबोधनाय किमिति प्रयुक्तः, उत्पत्तिपदमेव कुतो नोक्तमित्यकाङ्क्षायामाहुः **आभासशब्देनेत्यादि** । **विषयताया आश्रयत्वमिति** विषयताद्वयाधारत्वम्। **तयोरिति**, जगद्रूपतमोरूपयोः विषयतयोः, उत्पत्त्यादिभिः स्वजनक्रियाधारत्वेनाश्रीयते, न तु स्वाश्रयत्वेनेतीममर्थं स्फुटीकुर्वन्ति **इदमित्यादि** । **आश्रयत्वमिति**, स्वस्वरूपलाभार्थकोपजीव्यत्वम् । उत्पत्त्यादय स्वस्वरूपलाभाय यमुपजीवन्ति स जगज्जन्मस्थितिभङ्गकर्ता आश्रय इत्यर्थः । **निरोधश्चेति** चकारस्यार्थमाहुः**आभासनिरोधावित्यादि**। **वृद्ध्यादिभिरिति** वृद्धिविपरिणामापक्षयैः । तर्हि चतुर्मुखात् को विशेषः इत्यत आहुः **अध्यवसीयत इत्यादि** अत इति प्रकाशनात् स्वभावसम्पादनाच्च । **त्रयमिति**, विषयतागतं त्रयम् । **एतदेवेति**, अस्तिभातिप्रियत्वसम्पादकत्वमेव । तथा च, मूले

---

* आमुख्यत्वात् पाठः

यत इत्यनेन उत्पत्त्यादिजनकं प्रकाशकं हेतुमुद्दिश्य तस्मिन्नाश्रयत्वविधानाद्विषयतोपरञ्जकस्थित्या आश्रयत्वं विवक्षितमिति प्रकृतिपुरुषजन्यायां जगद्रूपायां विषयतासञ्ज्ञायकरूपायां प्रविश्य तत्तदाकाररूपायास्तस्या अस्त्यादिरूपत्वं यत्सम्पाद्यते तदेवाविष्टत्वमधिष्ठानत्वमित्यर्थः। शास्त्रान्तरेप्येवमेव सम्मतमिति मूलाशयं स्फुटीकुर्वन्ति अयमित्यादि। **सर्वसमन्वयार्थमिति** सर्वेषां प्रमाणानामेकार्थत्वार्थम्, एवं चैतेन पद्येनैतादृशस्य प्रपत्त्या आश्रयणीयत्वं बोधितप्रायम्। **स्मृताविति** गीतायाम्। **जीवव्युदासार्थमिति** मुक्तजीवव्युदासार्थम्।

योध्यात्मिक इत्यत्र। नन्वनुप्रविष्टस्यैकस्य जीवान्तर्यामिभावकथने 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदि'ति श्रुतिविरोधाभावेपि 'द्वासुपर्णे'ति–श्रुतिर्विरुद्ध्यत
२-१०-८ इत्यत आहुः **अत एवेत्यादि**। **अन्तर्यामिण** इति पञ्चमी। यत उभयप्रवेशपक्षेपि 'ऋतं पिबन्तावि'ति–श्रुत्यन्तरे जीवात्मा छायारूपत्वादप्रयोजक उक्तः। अत एव हेतोरस्य देवाधिष्ठानसामर्थ्यमन्तर्यामिणः सकाशादेवेति, स एतस्यापि पूज्यत्वेन श्रुत्यन्तरे निरूप्यते। तथा चोद्देश्यविधेयभावस्य तद्बोधनार्थतया कथनान्न तद्विरोध इत्यर्थः। मूले, **उभयविच्छेद** इत्यत्र उभयोर्विच्छेदो यस्मादिति व्यधिकरणपदं बहुव्रीहिं ज्ञापयितुमाहुः **उभयविच्छेदकर्त्रे**ति।

नन्वन्तर्यामिणः प्रकाशस्वभावत्वात् तस्य स्वव्यतिरेकेण त्रितयज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्कायामुद्देश्यविधेयभावसूचितं तात्पर्यमाहुः **अन्तर्यामीत्यादि**।
२-१०-९ **त्रितयमिति** स्वव्यतिरिक्तं त्रितयम्। **ज्ञेयमिति** त्रितयान्तःप्रविष्टत्वादनुमेयम्। **आत्मेति**, तस्य नाम योगरूढमिति ज्ञापनायाहुः **अततीत्यादि**। **अत एवेति** त्रितयव्यापकत्वादेव। **इदमिति** द्वितीयाश्रयलक्षणेन लक्षितम्, अग्रे स्वाश्रयाश्रयपदात्तदनुरोधेन प्रक्षान्तरमाहुः **भगवानेव वेति**। स्वाश्रयाश्रयपदे षष्ठीतत्पुरुष इत्येतत्पदमक्षरव्यावर्त्तकत्वेनापि शक्यवचनम्। तथा चाश्रयस्य लीलात्वे इदमक्षरलक्षणं पुरुषोत्तमत्वे मूललक्षणमुभयोरविच्छेदज्ञापनायैवमुक्तमित्यर्थः। प्रथमपक्षे स्वाश्रयाश्रयपदप्रयोजनं वक्तुमाहुः **नन्वित्यादि**। एवञ्चैताभ्यां श्लोकाभ्यां चैतस्य सायुज्यत्वेन आश्रयत्वं विवृतं ज्ञेयम्। तथा सति, भक्तिमार्गे भगवान् जगन्निमित्तोपादानभूतः प्रपत्त्याश्रयणीयः। ज्ञानमार्गे तु स्वप्रकाशरूपो विभूत्यात्मकः स्वयं वा यथाधिकारं सायुज्येनाश्रयणीय इति बोधनायात्र लक्षणद्वयमुक्तमिति फलति।

पुरुष इत्यत्र **दशलक्षणानीति** पुराणस्य दशलक्षणानि। **पृथक्कृत्येति**

स्वस्वरूपं पृथक्कृत्य 'कण्ठं भित्वा विनिःक्रान्तावि'त्यादौ
२-१०-१० तथादर्शनात्तथेत्यर्थः। ननु पञ्चमाध्याये विशेषस्तु 'विकुर्वाणादम्भसो
गन्धवानभूदि'त्यादिनाण्डसृष्टिमुक्त्वा 'स एव पुरुषस्तस्मादण्डं निर्भिद्य निर्गत' इत्यनेन यः पुरुष उक्तः स एवात्र विमृष्यते इति स्वस्थित्यर्थं जलस्रष्टृत्वं तस्यैव वक्तव्यम्, यदा पुनर्नारिकेलकगोलकवत्स्वकार्यसमर्थत्वरूपस्तस्य निर्गमोङ्गीक्रियते, तदाण्डरूपस्य स्थानस्य सत्त्वा'दात्मनोयनमन्विच्छन्' इति कथनं विरुद्धयत इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। अस्मिन्नपि पक्षे दोषमाहुः तदेत्यादि। तदाण्डभेदनपक्षेण्डनिवृत्त्या, तत्र न जलाद्यावरणव्यवस्था। तथा च, तदनङ्गीकारे 'आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाषत्कोटिविस्तृतः। दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवदि'त्यादिवाक्यविरोधस्तुल्य इत्यर्थः। एवं दोषसाम्येपि प्रथमव्याख्यानं यदुक्तं तत्र बीजमाहुः परमित्यादि। अत्र तु द्वितीयपक्ष एवाभिप्रेत इत्याहुः वस्तुत इत्यादि। तथा च, तत्पक्षोपष्टम्भकानि वाक्यानि कल्पान्तराभिप्रायाणीत्यर्थः।

तास्ववात्सीदित्यत्र तूष्णींभावेनेति, सुप्तवत्क्रियान्तरराहित्येन। अत्र
स्वसृष्टासु वासकथनादेवं ज्ञायते। अण्डभेदानावरणजलस्याविलत्वेना-
२-१०-११ यनान्विच्छयापां सृष्टिस्तेन विराजोऽयनं स्वसृष्टा आपस्तदयनं भूतरूपं
जलं तस्यायनं तेज इति। तथा पूर्वमण्डस्य सहस्राब्दं स्थितेरुक्तत्वादत्र च नारायणस्थितेस्तात्कालिकत्वेन कथनात् सहस्रद्वयवर्षोत्तरं सृष्टिरिति 'योगतल्पात्समुत्थित' इतिवक्ष्यमाणलिङ्गात् पक्षान्तरमाहुः शयनार्थं वेति।

द्रव्यमित्यत्र हेतुरिति सहकारी। एवञ्चैतैस्त्रिभिः पद्यैरलौकिकसामर्थ्य-
बोधनेन प्राकृततुल्यावयवत्वकृतं प्राकृततौल्यं लोकन्यायेनापि निरस्तम्।
२-१०-१२ तुल्यावयवकयोरपि राजरङ्क्योः सामर्थ्यतदभावाभ्यामुत्कर्षापकर्षस्याध्य-
क्षसिद्धत्वात् फलानुपपत्तिशङ्काप्येतेनैव निरस्ता। मूलसामर्थ्यस्यास्मिन् विद्यमानत्वेनैतद्रूपधारणायामप्यभयरूपस्य फलस्य सुखेन सम्भवादिति। अपि च, बाह्याद्यनियतत्वं यदाक्षिप्तम्, तदपि लोके पुरुषकृतस्वावयवविवरणावरणवदिच्छाधीनतया तृतीयश्लोकेन समाहितमित्याहुः। अनेन इत्यादि।

एक इत्यत्र तस्य वासुदेवस्येत्यादि। अत्र 'द्रव्यं कर्म चे'त्यस्योत्तरार्द्धे
पूर्वं वासुदेवात् परो ब्रह्मन्न चान्योर्थोस्ति तत्वत' इति पठितमत्र च
२-१०-१३ 'यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'ति पठित्वाग्रे तस्मात्सृष्टिरुच्यत
इति तत्रोक्तो वासुदेवोयमेवेत्याशयेनोक्तम्। तथा सति, दशमस्कन्धे

'वासुदेवकलानन्त' इत्यत्र यो वासुदेवो वक्ष्यते 'सात्विकेषु तु कल्पेष्वि'त्येनेन विवरिष्यते च सोयमिति बोध्यम्। सन्निधिमात्रेणेति तां सश्चायकप्रतिकृतिरूपां कृत्वा।

२–१०–१४ अधिदैवमित्यत्र अन्येपीति अन्यत्रोक्तात्रानुक्ता अपि।

अन्तःशरीर इत्यत्र अधिकरणेपीति स्वसृष्टजले। अत्र चेष्टाकरणेनेन्द्रियादिसामर्थ्योत्पत्तिकथनाच्चेष्टाजनकं स्वसामर्थ्यं तस्मान्यदेवेति
२–१०–१५ ज्ञापनायाहुः इदं तु तस्यैव शक्यमिति।

अनुप्राणन्तीत्यत्र एते त्वाध्यात्मिकरूपा इति। एतेन "प्राण ओजो
२–१०–१६ सहो बलम्" इति पद्योक्तानां नभस्त उत्पन्नानां भौतिकत्वं बोधितम्। सर्वत्रेति व्यष्टौ।

प्राणेनेत्यत्र प्राक् पूर्वभाग इत्यादि। एतेन 'यथा कालोनुमीयत' इति प्रश्ने 'सूर्येण हि विभज्यन्ते दिशः' 'यत्रोदेति सा प्राची'
२–१०–१७ 'सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित' इत्यादिवाक्येभ्यो दिग्बहुत्व (त्वा) व्यवस्थितत्वाभ्यां कर्णदिशोः संख्याव्यवस्थाविरोधो य आक्षिप्तः स्थितः स समाहित इत्यादिज्ञापितम्। एवं सति सूर्यकृतदिक्सङ्ख्याव्यवस्थयोः पूज्यपूजकमध्यप्राचीवद्व्यवहारार्थत्वान्न कश्चिद्दोष इति सिद्ध्यति।

मुखत इत्यत्र उपर्यधो देवा इति, वरुण उदानादिवायुदेवताश्च। तत्रेति विराट्शरीरे। अन्नादीनामिति षष्ठाध्यायोक्तानां तेषाम्।
२–१०–१८ नन्वन्तरेवं नानारसोत्पत्तिपक्षे मुखनिर्माणवैयर्थ्यमायातीति स पक्षो न सङ्गत इत्याकाङ्क्षायां तत्पक्षेपि तत्सङ्गतिं व्युत्पादयन्ति अन्तरित्यादि। षष्ठाध्याये क्षेत्रमित्यधिकृत्य 'हव्यकव्यामृतान्नानां जिह्वा सर्वरसस्य चे'ति कथनाज्जिह्वायामेव रसादिस्थितिरिति तत्पक्षेपि क्षुत्पिपासापाकरणस्योदरेऽन्नादिप्रवेशे सति भवनात्तस्य च ताल्वव्यापाराधीनत्वाद्व्यापारस्य च विवराधीनत्वाद्विवरात्मकं मुखं ताल्वव्यापारेणैव तालुद्वारा क्षुदादिशामकं भवतीति मुखनिर्माणं युक्तमित्यर्थः। अन्तर्निर्माणे दृष्टान्तमाहुः उपदीकेत्यादि, उपदीका कीटविशेषः उदेहीति प्रसिद्धः।

विवक्षोरित्यत्र आकाशरूपस्येति सद्रूपस्य व्यापकत्वेपि साधारणत्वेन
२–१०–१९ शब्दोत्पत्तिजनकत्वाभावादेवं व्याख्यातं ज्ञेयम्।

नासिके निरभिद्येतामित्यत्र निमित्तत्वमिति नासानिर्भेदनिमित्तत्वम् । दोधूयति नभस्वतीत्युक्त्वा पुनर्वायुकथनात्पक्षान्तरं सम्भवती-
२-१०-२० त्यतस्तमाहुः **अथवेत्यादि** । **चलनात्मक** इति दोधूयतीत्यनेन सूचितः । अत्राश्विनोर्न देवत्वमितिज्ञापनायाहुः **वायुर्देवतेति** । पक्षद्वयमुपष्टम्भन्ति **नसीत्यादिना** । तथा च, नभस्वतो गोलकत्वानङ्गीकारे नसूपदमनतिप्रयोजनं स्यादतः स वायुर्गोलकस्तद्गोलकं नासेत्यवगन्तव्यमित्यर्थः ।

यदात्मनीत्यत्र 'आत्मानञ्च दिदृक्षत' इत्यनेन चक्षुषो द्रव्यग्राहकत्वं तथा बोध्यते, तेन गुणग्राहकत्वं तथात्वं न दुष्टम् । **मायाकृतप्रति-**
२-१०-२१ **बन्ध** इति तमःकृतप्रतिबन्धः ।

वस्तुन इत्यत्र । ननु लघुशब्दस्य धर्मत्वे अस्मिन् वस्तुनि लाघवं दृश्यत इत्यादिप्रयोगो बाधितः स्यादित्याशङ्कायामाहुः **धर्मिणमपीत्यादि** ।
२-१०-२३ प्रचुरप्रयोगादेव धर्मिणं बोधयति इत्यत्र गमकमाहुः **अत एवेत्यादि** । **अत एवेति** धर्मिणि प्रयोगप्राचुर्यादेव । **चातुर्यादाविति** चातुर्य-सौष्ठवादीर्घदर्शित्वोत्तालत्वादिधर्मेषु । तथा चात्र शास्त्रे वस्तुधर्मे लघ्वादिशब्द-प्रयोगेपि चातुर्यादौ लाघवादिपदप्रयोगात् लघ्वादिशब्दानां धर्मिण्यपि प्रचुरप्रयोग उभयसामञ्जस्यायादरणीय इत्यर्थः । ननु शास्त्रान्तरे गुरुत्वस्य गुणमध्ये गणना-त्तदभावे लाघवपदं प्रयुज्यत इति कथं तस्य वस्तुधर्मत्वमित्याशङ्कायामाहुः **अत्रे**त्यादि । एतद्दार्ढ्यायोदाहरणमाहुः **यथेत्यादि** । तथा च, नहि तत्र गुरुत्वाभाव-ग्रहः, अपि तु सूक्ष्मस्पर्शस्यैव ग्रह इति न तस्य गुरुत्वाभावरूपत्वमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं तथापि मृदुत्वस्य चक्षुषापि ग्रहणात्तज्जिघृक्षया त्वङ्निर्भेदकथनमत्र न युक्तमित्यत आहुः **मृदुत्वमित्यादि** । तथा च, तत्र चाक्षुषं तूपनीतभानम्, न तु लौकिकमित्यर्थः । अत एव गुल्मनवरङ्गाख्ये कुसुमे रूपकृतमृदुत्वभ्रमोपि युज्यते । ननु स्पर्शस्य गमकत्वमसङ्गतमक्लृप्तत्वेन गौरवादित्यत आहुः **सर्वत्रेत्यादि** । सर्वत्र लघ्वादिषु गमत्वेकनात्र स्पर्शस्य विधाने लघुस्पर्श एव कर्णादिष्विन्द्रियान्तरेषु द्रव्यग्रहणव्यापारत्वेन विधीयते । अत्र शास्त्रेऽतः स्पर्शेनैव सर्वत्र व्यापारनिर्वाहान्न गौरवम्, किन्तु लाघवमेवेत्यर्थः । न च श्रोत्रेण शब्दग्रहणे स्पर्शस्य व्यापार-त्वमसङ्गतमिति वाच्यं, शब्दवाहकेन वायुना श्रोत्रपर्यन्तमानीतस्य शब्दस्य श्रोत्रा-वच्छिन्नत्वचा सह वाहकवायुस्पर्शे तमेव संयोगाख्यं स्पर्शं व्यापारीकृत्य शब्द-

ग्रहणस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । न च नाभसे श्रोत्रेन्द्रिये स्पर्शाभावात् स्पर्शस्य तज्जन्यत्वाभावात् व्यापारत्वमसङ्गतमिति वाच्यम्, अवान्तरद्वारत्वमात्रस्यैव व्यापारलक्षणत्वेनाङ्गीकारात् । इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितं मयेति ततोवधेयम् । एवं चाक्षुषघ्राणरासनेष्वपि व्यापारत्वं लघुस्पर्शस्यैव सौकर्यादभ्युपेयम् । त्वचि गाढस्पर्शस्यापीति विशेषः । न चैवं चक्षुर्व्यापारीभूतस्य स्पर्शस्य चक्षुषा त्वचा वा ग्रहणापत्तिः, शब्दगन्धभास्वररूपातिरिक्तभौतिकगुणप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कारणताभ्युपगमात् । नापि सर्वत्र स्पार्शनव्यवहारत्वस्य करणनिबन्धनत्वेनात्र स्पर्शस्य तथात्वाभावेन तदप्रसङ्गादिति । काठिन्यादीनां स्वरूपमाहुः **काठिन्यमित्यादि** । ननु लघुत्वस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे पिच्छिलत्वादीनामन्येषामपि धर्माणां विद्यमानत्वात्तेषामप्यतिरिक्तत्वापत्तिरित्यत आहुः **पिच्छिलतापीत्यादि** । एतेन स्नेहस्यापि त्वग्ग्राह्यत्वात् स्पर्श एवान्तर्भाव इति बोधितम् । न च सङ्ग्रहनिमित्तत्वेन मृजानाश्यत्वेन सोतिरिक्त एवाङ्गीकार्य इतिवाच्यम्, स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारेपि बाधकाभावात् । एवं द्रवत्वस्यापि स्पर्शभेदत्वमेव ज्ञेयम्, युक्तेस्तौल्यात् । नन्वाद्यपतनासमवायित्वादतीन्द्रियत्वादवनमनोन्नेयत्वाच्च न स्पर्शविशेषो गुरुत्वमित्याशङ्कायामाहुः **यद्यपीत्यादि । स्पर्शसहितेनेति** त्वाचस्पर्शसहितेन । तथा च, त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वात् स्पर्शविशेष एव स इत्यर्थः । अत एव पाणौ फलकुसुमयोः स्थापने पाणिनमनाभावेपि फलगुरुत्वानुभवो युज्यतेऽतीन्द्रियत्वाङ्गीकारस्तु भ्रमादेव वस्तुविष्टम्भेन तद्गुरुत्वस्याध्यक्षत्वात् । ननु केवलस्पर्शेनानवगमात् स्पर्शरहितेन केवलतोलनेन चावगमाद्गुरुत्वमतिरिक्तमतीन्द्रियमेव ऐन्द्रियकत्वाङ्गीकार एव भ्रमादिति चेत्तत्राहुः **स्पर्शरहितमित्यादि** । तथा च, तत्र तुलादिनमनादिदमस्माद्गुर्वित्यापेक्षिकं गुरुत्वं सिद्ध्यति, तच्च, कल्पितमेवातो(ना)नुमानस्यार्थान्तरत्वेन तदसाधकत्वान्न तेन तत्सिद्धिरित्यर्थः । ननु पृथक्त्वादिवदापेक्षिकमेव गुरुत्वमस्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः **अन्यथेत्यादि** । **अन्यथेति** आपेक्षिकत्वाङ्गीकारे । तथा च, पृथक्त्वस्य कारणे नित्यत्वात् कार्ये च विभागजन्यत्वाद्वास्तवमेव तदपेक्षाबुद्ध्या ज्ञायत एव न तु जन्यते । प्रकृते तु परमाणोः सर्वतो लघुत्वेन कारणे तस्याभावात् कार्ये तस्योत्पत्तिः केन स्यादतस्तन्निमित्तस्याशक्यवचनत्वात्तत्रापेक्षिकतदङ्गीकारो न युक्त इत्यर्थः । न चैवं सति लघुत्वमेवातिरिक्तमङ्गीकार्यमिति युक्तम्, तस्याप्यापेक्षिकत्वेन कार्यसिद्धेः पूर्वमशक्यवचनत्वात् । तस्य कारणनिष्ठत्वेन तज्जनकगुणान्तरस्य तत्रासत्त्वेनापेक्षिकस्य तस्य पश्चादपि तत्र वक्तुमशक्यत्वाच्चात् उभयमपि

स्पर्शविशेषरूपं त्वग्ग्राह्यमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः । नन्वस्ति नित्यमतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणुमात्रवृत्ति, तेन सङ्ख्यया सङ्ख्यान्तरमिव गुरुत्वान्तरं तु न जन्यते, यदि जन्येत तदा (तो)लोकतोलकमितावयवारब्धेऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सहास्य तोलकचतुष्टयमितं गुरुत्वं स्यात् । तच्च न दृश्यते इति परमाणुमात्रवृत्ति नित्यं निरपेक्षमेव तत् तद्बहुत्वादेवावयविनि गुरुत्वाधिक्यप्रतीतिरिति बहुत्वबोध्यमेव तदिति चेत्तत्राहुः बहुत्वं त्वित्यादि । तथा च, बहुत्वस्य गुरुत्वे लघुतूलपुञ्जलघुपाषाणयोः पातने पाषाणस्य प्रथमतः पातो न स्यात्, पाषाणे बहुत्वबोधितस्य गुरुत्वस्याभावात् । तस्मान्न गुरुत्वबोधकं किन्तु महत्त्वबोधकमेवेति नैवमपि तत्सिद्धिरित्यर्थः । न च गुरुत्वस्य स्पर्शविशेषत्वे वायावपि तदापत्तिरिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । न च प्रत्यक्षबाधः, वायुपूरितदृतितोलनशीघ्रपतनाभ्यां तत्र तन्निश्चयात् । न च बहिर्वायौ तदापत्तिः, प्रचितस्यैव तस्य गुरुत्वारम्भकत्वात् । एवञ्च सुवर्णादिनिष्ठमपि गुरुत्वं तैजसमेव, बाधकाभावात् । न च तेजोन्तरे तदापत्तिः, उक्तयुक्तेः । मास्तु वा तत्र तत्, तथा न दोषः, वायावुष्णस्येव तेजसि शीतस्येव तत्र गुरुत्वाख्यस्पर्शाभावेपि तस्मिन् स्पर्शरूपत्वस्याबाधादिति । गुरुत्वसाधकं मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति केचित्त्वित्यादि । एतन्मते परमाणुषु न गुरुत्वम् । यद्यप्यत्र न पूर्वो दोषः, तूलस्य शिथिलावयवयुक्तत्वेन गुरुत्वाभावात्, तत्प्रथमपातस्य सम्भवात्, तथापि शिथिलावयवश्लिष्टावयवौ द्वावपि यत्र सन्निहितौ तत्र तोलनेन शिथिलावयवे गुरुत्वसिद्धिः, द्वितीये च प्रथमपातेन गुरुत्वसिद्धिः, तत्रापेक्षाबुद्धेरुभयत्र तौल्येनापेक्षिकस्य गुरुत्वस्यैकत्र निश्चेतुमशक्यत्वात् । एवं बृहत्काष्ठस्वल्पपाषाणतरणमज्जनयोर्हेतौ पृष्टे लोको मज्जने पाषाणस्य गुरुत्वं वक्ति, तोलने तु तद्वैपरीत्येन काष्ठे तद्वक्तीति ताभ्यां प्रथमपाततोलनाभ्यां वा गुरुत्वस्यैकत्र निश्चय इति नात्रानुमानं प्रमाणं, सत्प्रतिपक्षत्वात् साध्याप्रसिद्धेश्च, अतोऽतीन्द्रियातिरिक्तगुरुत्वाङ्गीकारः प्रशस्तपादभाष्यविश्वासादेवेति दिक् । प्रकारान्तरेण दूषयन्ति तदप्यसङ्गतमिति अपि गर्हायाम्, गर्हा चोक्तयुक्तिभिर्दूषणेपि पुनरुत्थानात् । एवं सति गर्हामुखेनैता युक्तयः सङ्गृहीता ज्ञेयाः । दूषणे हेतुमाहुः स्पर्शेत्यादि । तथा च, तज्जनकसंयोगासिद्ध्या सुतरां तदसिद्धिरित्यर्थः । ननु संयोगस्य चाक्षुषत्वात्कथं तदसिद्धिरित्यत आहुः स्पृष्टमित्यादि । अयमर्थः, स्पर्शत्वं हि रूपव्यापकगुणत्वं वा, शब्दव्याप्यगुणत्वं वा, वाय्वादिचतुष्टयगुणत्वं वा, तद्व्यङ्ग्यजातिरूपं (त्वं) वाङ्गीकार्यम्, तच्च लक्षणं संयोगेपि तुल्यमिति लोके प्रयोगोपि तथेति संयोगो

न गुणान्तरमिति। ननु लोकोक्तिमात्रेण संयोगस्य स्पर्शभेदत्वं न वक्तुं शक्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः अन्यथेत्यादि। अन्यथेति लोकोक्तेर्भ्रान्तित्वे। तथा च, प्रायश्चित्तद्वयास्मरणात् मन्वादीनामप्ययमेवाशय इति न सा भ्रान्तेत्यर्थः। न च संयोगस्य व्यासज्यवृत्तिमात्रवृत्तित्वेन स्पर्शस्य च व्यासज्याव्यासज्यवृत्तित्वेन भेद इति वाच्यम्, पाकजमृदुत्वादिवत्तदानीमेव संयोगस्य जननेन तत्प्रतीत्या तस्याः स्पर्शभेदानापादकत्वात्। इदं यथा तथा प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यम्। फलितमाहुः तस्मादित्यादि। तस्मात् प्रत्यक्षतो निश्चितत्वात्। संयोगस्य श्लेषरूपत्वं दूषयितुं प्रसङ्गाच्छ्लेषस्वरूपमाहुः श्लेषस्त्विति। ननु विभागाभाव एव संयोगोस्तु, किं बाधकमिति चेत्तत्राहुः अनेनापीत्यादि। नातिरिच्यते स्पर्शातिरिक्तो न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुः संयुक्तेत्यादि। न तथा, न भेदप्रतीतिः, तस्माद् अभेदप्रतीति(अ)जनकत्वात्। न च संयोगस्य स्पर्शरूपत्वे आत्ममनसोस्तद्रहितत्वात् स्पर्शाभावे ज्ञानानुदयप्रसङ्गः। 'अन्नमयं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेरन्नविकारत्वेन वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वपक्षेप्यन्नपोषितत्वेन मनसि तत्सत्वात्। एवञ्च 'देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वे'ति च सङ्गच्छते तन्नित्यत्वादिकन्तु प्रस्थानरत्नाकरे दूषितमिति ज्ञेयं सुज्ञैः। ननु मनसः स्पर्शवत्त्वेपि 'यन्न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासव' इतिवाक्यादात्मस्पर्शाभावाज्ज्ञानोदयस्तथापि दुर्घट इति चेन्न मैवं, स्वाभभिन्नजन्यज्ञानस्य मनोधर्मत्वात् 'ह्रीर्धीः सर्वं मन एवे'तिश्रुतेः जीवात्मा त्वध्यासेन मनआदि धारयन् प्रयोजको भवतीत्यन्तःकरणादिभिरेव तदुदयस्य सुघटत्वात्। (जीव शरीरत्वं यस्मिन् कल्पे) न च देहविष्टम्भानुपपत्तिः आत्माध्यस्तबुद्धिवृत्तिविशेषेण प्राणेन वा तत्सम्भवात्, 'यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः। प्राणिनः स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरि'तिमृत्युलक्षणेन तथावधारणात्। ब्रह्माण्डस्य जीवशरीरत्वं यस्मिन् कल्पे तत्रायमेव कल्पः। यत्र ब्रह्मशरीरत्वं तत्र तु, तत्सामर्थ्येन तत्सम्भवः, 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इतिवाक्यादिति दिक्। लघ्वादिशब्दानां धर्मिवाचकत्वमभ्युपगम्य पक्षान्तरमाहुः। अथवेत्यादि। अतः शक्यतावच्छेदकरूपत्वात्, जातेः खण्डनादननुमानाच्चात्रास्वरसं हृदिकृत्य भगवतः सर्वशब्दवाच्यत्वञ्च पत्रावलम्बनोक्तरीत्या हृदिकृत्य तत्त्वमाहुः सर्वत्रेत्यादि। महाभाष्यवाक्यपदीयप्रभृतिष्वयमेव सिद्धान्त इति नात्र कश्चित्सन्देह इत्यर्थः। ननु भावशब्दस्य सत्तावाचकत्वेऽभावपदात्त्वतलाद्यनुपपत्तिरित्यत आहुः अभावेत्यादि। 'भावान्तरमभावोन्यो न कश्चिदनिरूपणा'दित्यभियुक्तोक्तेस्तत्रापि एकतरनिषेधपूर्वकं भावान्तरमेव भेदस्थले प्रतीयते, संसर्गाभावस्थले ध्वंसप्रागभावयोः

कारणावस्था वा तन्निरूप्यो निषेधपूर्वकः प्रतियोगी वा प्रतीयते। एवं अत्यन्ताभावस्थलेपि घटो नास्ति घटाभाव इत्यादिप्रत्ययान्निषेधपूर्वकः प्रतियोग्येव प्रतीयत इति तस्य भावरूपत्वात्ततः सुखेन त्वतलाद्युपपत्तिरित्यर्थः। एतदुपष्टम्भाय तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि। अभावो यदि भावरूपो न स्यात् खपुष्पादिवन्निःस्वभावः स्यात्तथा सति न प्रतीयेतातो योग्यानुपपत्ति(लब्धि)ग्राह्यस्य तत्स्वभावस्यैवानुमापकत्वात्तस्य निषेधपूर्वकभावरूपत्वमनुमानसिद्धमित्यर्थः। तथा च प्रयोगः, अभावः भावरूपः, अस्तीत्यबाधितप्रतीतिविषयत्वात्, घटवत्, यन्नैवं तन्नैवं खपुष्पवदिति। अग्रे समानप्रकरणे 'त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः। अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यत' इति कण्डूनामकस्पर्शसुखग्रहणार्थं त्वङ्निर्भेदो वक्ष्यते, सोत्रापि तस्यां रोमेत्यादिकथनादभिप्रेत इति ज्ञापयितुमाहुः अत्रेत्यादि। अत्रेति शास्त्रे। ननु त्वचः कण्डूग्राहकत्वे उक्तनियमभङ्गाल्लघ्वादिषु स्पर्शत्वसाधनप्रयासो व्यर्थ एवेत्यत आहुः बहिरित्यादि। बहिः स्पर्शे जायमाने यत्सुखमुत्पद्यते सैव कण्डूः। अन्तर्जायमाना तुल्यस्पर्शरूपा स्पर्शजन्यापि, तथा च, तस्याः स्पर्शाभिन्नत्वान्न तेषु स्पर्शत्वसाधनप्रयासवैयर्थ्यमित्यर्थः। नन्वेवं कण्डूवापि स्पर्शरूपत्वे किमिति त्वग्द्वयकल्पनेत्यत आहुः स चेत्यादि। तथा चेन्द्रियान्तर इवात्रापि देवताभेदाद्भेद इति न कल्पनेत्यर्थः। ननु तर्हीन्द्रियान्तरत्वमेवास्तु न तु त्वग्भेदत्वमत आहुः अधिष्ठानमित्यादि। तथा च, गोलकाभेदात् समानप्रकारणे अंशत्वकथनाच्चेन्द्रियाभेद इत्यर्थः।

तत्र चेत्यत्र पूर्वदेवताया इति पञ्चम्यन्तमिदं महीरुहेभ्य इत्यर्थः। न च मुखे वाग्रसनयोरुभयोरपि सत्त्वादधिष्ठानाभेदो नेन्द्रियाभेद-
२–१०–२४ प्रयोजक इति वाच्यम्, तत्रापि ताल्वाकाशभेदेनाधिष्ठानभेदादिति।

देवताप्राधान्ये गमकमाहुः अन्यथेत्यादि। वायुरूपदेवताया यदि प्राधान्यं स्पर्शग्रहणेन स्यात्तदा प्राणजये वायुग्रहणेन बहिःस्पर्शज्ञानं निरुद्धं न स्यात्, त्वचो विद्यमानत्वात्। तथा चैतदेव देवताप्राधान्यगमकमित्यर्थः। तथा चैवं मूलयोजना, तत्र लोमसु चकारात् तदन्तराले अस्थ्यादिषु च अन्तर्बहिर्महीरुहेभ्योऽधिकस्थानो वायुर्देवता त्वचा लब्धगुणः त्वगिन्द्रियेण गृहीतः स्पर्शो येन तादृशः वृतः त्वगिन्द्रियावेष्टितो जात इति। जात इति क्रिया तु नसि जिघृक्षत इत्यत्राध्याहारस्य निर्णीतत्वादध्याहार्या।

गतिं जिगीषत इत्यत्र। स्वयमिति विष्णुरिति। स्वसमाननामरूपः स्वांशः, उक्तक्रामनायां पादद्वयरोहे बीजमाहुः अपदानामित्यादि।

२-१०-२५ तथा च, 'द्विपादोभीष्टगतिजेतारो भवन्त्वि'तीच्छाहेतुका पादद्वय-
कामनेत्यर्थः। यज्ञपदेनैव विष्णुप्राप्तौ स्वयं पदमनतिप्रयोजनमित्याशङ्क्य स्वयं हव्यमिति समभिव्याहारसूचितमर्थमाहुः हव्यस्येत्यादि। कर्मभिस्तद्धव्यं क्रियत इति। तल्लौकिकं पुरोडाशादि द्रव्यं कर्मभिः प्रोक्षणादिभिर्वैदिकैः हव्यं होमसाधनं क्रियतेऽतो विराडवयवत्वाद्भगवत्त्वमित्यर्थः। एवं हव्यस्य भगवत्त्वं व्युत्पाद्य पादप्रयोजनमाहुः तद्देवेत्यादि। ननु जीवकर्मणैव लोकान्तरगमनसम्भवान्न पादापेक्षेत्यत आहुः अन्यथेत्यादि। विराजः पादाभावे स्वत एव लोकान्तरे जीवगतिः पुरोडाशादीनां यागान्तःपातित्वेन कर्मरूपतया वा लोकान्तरगमनसाधनत्वमवश्यं वक्तव्यम्, तत्र कर्मणो जडत्वादिष्टदेशगमनं प्रति जीवस्यैव स्वातन्त्र्यं वक्तव्यम्, तथा सति जीवस्य तृष्णकृतया कर्मणो गहनत्वेन यत्र क्वचिद्गमनं स्यात्ततश्च स्वर्गादितारतम्यव्यवस्था भज्येतातस्तद्व्यवस्थार्थं चेतनस्य विराज एव पादावङ्गीकार्यावित्यर्थः। नन्वेवं सति यज्ञस्य विष्णुत्वेन तत एव लोकान्तरप्रापणव्यवस्थानिर्वाहान्न विराजः पादापेक्षेत्यत आहुः न चेत्यादि। अस्येति विराजः। तत्रेति यज्ञे। तथा च, स्वयंपदस्य यज्ञहव्ययोर्मध्ये पाठादुभयोर्भगवत्त्वं विवक्षितमतो रूपान्तराभावाद्विराज एव पादावङ्गीकार्यावित्यर्थः। नन्वधिष्ठातृदेवतयापि निर्वाहे गोलोकभूतौ पादौ नावश्यकावित्यत आहुः न वेत्यादि। अत्र स्वयं पदोक्त्या देवान्तरानुक्त्या च सा नेत्यर्थः। ननु स्वयमित्यनेन विलक्षणाकारस्यैव निषेधो न देवतायाः, यज्ञपदेनैव तस्या उक्तत्वादित्याकाङ्क्षायां (तदापि गोलकसद्भावे हेतूनाहुः भावे वा इत्यादि। अत्र 'स्वयं'पदोक्त्या यदि सा देवता वर्तते तदापि तस्या अधिकरणाकाङ्क्षायां) विराज एवाधिकरणत्वं वक्तव्यम्, तत्र देवान्तराणां तत्र तत्र निवेशस्योक्तत्वेन परिशेषात्पादयोरेव तथात्वं वक्तव्यमिति तस्याः पादैकनिष्ठत्वात् सिद्धावेव तावित्यर्थः। किञ्च, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवाक्येभ्यो यज्ञादेव स्वर्गबोधनाद्यज्ञपदेनाप्यत्र स्वसम्बन्धी स्वर्गो बोधनीय इति क्रियाया जडत्वेन तस्यामपि पूर्वोक्तन्यायेनाधिष्ठात्रपेक्षया तथेत्यर्थः। स्फुटमग्रिमम्। स्वर्गादिगतिरिति पादाभावे स्थितिमत्वासम्भवात्, स्थानरूपा सापि न स्यादित्यर्थः। अत इति विरुद्धधर्माश्रयत्वात्।

निरभिद्यतेत्यत्र तस्य रूपान्तराभावादिति विराजः स्त्रीलक्षणरूपान्तराभावात्। लोके प्रजानन्दस्य बहुधादर्शनान्मूले तत्सत्ताबोधनाय
२-१०-२६ बहुधा तदर्थमाहुः प्रजेत्यादिना। अत्र पक्षचतुष्टयम्। तत्र प्रथम-
पक्षद्वये उत्तरपदलोपिघटितः प्रजानन्देनामृतमिति तृतीयासमासः।

तृतीये द्वन्द्वघटितः सः। अमृतं वेति केवलो द्वन्द्व एव। एतेषु चतुर्षु प्रथमपक्षत्रये आनन्दस्य लौकिकसुखात्मकत्वादमृतपदेन प्रकृष्टं यज्जननमौरसपुत्रपौत्रादिरूपेण तदेव परामृश्यत इति बोधयितुमाहुः **प्रजामन्वित्यादि**। तुरीयेऽमृतपदार्थमन्यमाहुः **अमृतमित्यादि**। नन्वेवं सति नैष्ठिकब्रह्मचर्यादिविधायकवाक्यानां का गतिरित्यपेक्षायामाहुः **अष्टाशीतीत्यादि**। ननु फलाभावे प्रशंसापि व्यर्थैवेत्यत आहुः **त्रैविद्येत्यादि**। केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानां दक्षादितुल्यानां पूर्वकाण्डमेव प्रमाजनकमतः स्तावन्मात्रविश्वासजाड्यात्ते तथा वदन्ति, न तावतान्यवाक्यवैयर्थ्यमित्यर्थः। एतेन केवलप्रवृत्तिमार्गनिष्ठानामभयं क्षेममृतमि'तिवाक्योक्तसत्यलोकस्थामृतप्राप्तिरेव सहस्राश्वमेधयाजिनामिव न तु मुख्यामृतप्राप्तिरितिबोधितम्। 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न च पुनरावर्त्तत, इति गृहिणोपसंहारश्रुत्यनुसारेण पक्षान्तरमाहुः **अतो मोक्षो वामृतमिति** अस्मिन् पञ्चमीतत्पुरुषो बोध्यः। अस्मिन् पक्षे निर्भिद्यतासीदिति क्रियाद्वयस्यानतिप्रयोजनत्वम्। कामस्येन्द्रियाभिमानित्वाभावे प्रत्यक्षविरोधश्चेत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः **अथवेत्यादि**। अत्र देवताद्वयकथनादुपस्थेन्द्रियस्य यत्कार्यत्रयं तन्मध्ये प्रजाऽमृतश्च कस्य कार्यं आनन्दः कामस्य कार्यं तानि त्रीण्यपि स्त्रियं विनानुपपद्यमानानि तदा स्त्रीसृष्टिमपि ज्ञापयन्ति, नानारस इवान्नादिसृष्टिमित्यप्याशयो बोध्यः।

उत्सिसृक्षोरित्यत्र। ननु तेन द्वारेणान्नमलस्याप्युत्सर्गदर्शनाद्धातुपदमनर्थकमित्याशङ्कायां विराज्यन्नमलाभावेन धातुपदस्यार्थवत्त्वमुपपादयन्ति

२-१०-२७ **धातव इत्यादि**। 'नन्वन्नमशितं त्रेधा भवति, तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषमि'ति श्रुत्याऽन्नांशे धातुत्वबोधनादन्ने सुतरां धातुत्वमितीयं परिसङ्ख्यानुपपन्नेत्याशङ्कायामाहुः **अन्नादिति**। तथा च, धारणपोषणाभ्यामेव धातुत्वसिद्धे'र्मलायत्तं बलं पुंसां' इति वैद्यकवाक्याच्चान्नांश एव धातुत्वसम्भवात्केवलेन पोषणेन नान्नस्य धातुत्वमित्यर्थः। नन्वस्त्वेवं तथापि पाककथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः **अत इत्यादि**। पाकेन क्षये सम्भवति तत्पोषणस्यावश्यकत्वात्। **तन्मलमिति** 'कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखलोम च, कर्णविड्दूषिका चेति धातूनां क्रमशो मला' इति वैद्यकोक्तं त्वगादिपोषकरसादिधातुमलमित्यर्थः। **अत इति** हव्यकव्यादिरूपेऽलौकिकेऽन्नेऽसारांशाभावात्। तथा च, धातुपदं सार्थकमेवेत्यर्थः। इदं च मलं विराट्पुरुषेण गुदद्वारा त्यज्यते न तु कर्णादिद्वारा 'तद्गात्रं

वस्तुसाराणां सौभगस्य च भाजनमि'ति तद्गात्रस्य सौभगभाजनत्वकथनान्मल-सम्बन्धे च सौभगापायात्। अतः 'पराभूतेरधर्मस्य निरयस्य गुदः स्मृत' इति वाक्येन तद्वारैव तत्त्यागाच्चेति ज्ञेयम्।

आसिसृक्षोरीत्यत्र **त्रयाणामि**ति त्वक्करचरणानाम्। **उभयमि**ति वाग्रसना चेतिद्वयम्। **त्रयाणामि**ति दृग्घ्राणश्रोत्राणाम्। परि-
२–१०–२८ शिष्टयोः पायूपस्थयोरेकैकमर्थाज्ज्ञेयम्। **मारक** इति प्राणव्रतानां चरणाद्दशेन्द्रियविलक्षणः। **तच्छरीरमि**ति लिङ्गशरीरम्।

आदित्सोरित्यत्र। पूर्वं पिपासतो जक्षतश्चेतिकथनात्तयोरेव चान्नपानाऽऽदि-त्सारूपत्वादत्र पुनरन्नपानादित्सुत्वकथनं किमर्थमित्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपं
२–१०–२९ वक्तुमुपपादयन्ति **यथे**त्यादि। **तस्ये**ति लिङ्गशरीरस्य। **इती**ति हेतौ। स्थूलशरीरपोषार्थम्। **पानार्थमि**ति पानस्थापनार्थम्। **अत एव चकार उभयार्थ** इति इन्द्रियभेदादेव समुद्राश्चेति चकारः पृथकार्यकृत्त्वज्ञापनार्थ इत्यर्थः। **तुष्टिराप्यायनमि**ति पानस्येति शेषः।

निदिध्यासोरित्यत्र **निदिध्यासनमि**ति विचारेण विशिष्टज्ञानम्। नन्वग्रे 'यत्सङ्कल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भव' इत्यनेन सङ्कल्पस्य
२–१०–३० कार्यं **काम** इति वक्तव्यम्। तत्कथमत्रोभयं समतया निर्दिश्यत इत्यत आहुः **अत एवे**त्यादि। तथा च, सङ्कल्पस्य व्यापारत्वादेवात्रावधारण-मुक्तमित्यर्थः। **इन्द्रियानुरोध** इति बहिरिन्द्रियानुरोधः।
२–१०–३१ **त्वक्चर्मे**त्यत्र **त्रिरूपा एव वे**ति। छान्दोग्ये त्रिवृत्करणस्यैवोक्तत्वा-त्तथेत्यर्थः। तथा सति पञ्चीकरणपक्षः कल्पान्तराभिप्रायः।

गुणात्मकानीत्यत्र **भूतादिप्रभवा गुणा** इत्यनेन गुणा भूतादि-प्रभवा इत्येवं गुणोद्देश्यकत्रैविध्यविधाने गुणानां पुरुषपूर्वभावित्वा-
२–१०–३२ द्यथैकं पौरुषं त्रिधा भज्यतेति प्रतिज्ञाविरोध इति नात्र तद्विवक्षितम्, किन्तु, भूतादिपदस्याहङ्कारे प्रसिद्धत्वात्तत्त्रैविध्यमेवात्र विवक्षितमित्या-शयेनाहुः **अहङ्कारे**त्यादि। तथा **सति** बहुवचनानुपपत्तिरित्याशङ्क्याहुः **भूता-दीनामि**त्यादि। भूतेन्द्रियमनसां प्रभावो येषु गुणेषु ते आहङ्कारिका गुणास्त्रिविधा इति तत्कारणभूतस्य तस्य त्रैविध्यमित्यर्थः। द्वितीयपक्षेप्येवम्। एवं व्याख्यानस्य प्रामाणिकत्वायाहुः **अहङ्कारस्ये**त्यादि। द्वितीयपक्षोपष्टम्भायाहुः **भूतादी**त्यादि। **अहङ्कार** इति मूलाहङ्कारः।

एतद्भगवतो रूपमित्यत्र। ते व्याहृतमित्युक्तितात्पर्यमाहुः **त्रिगुण-
त्वेनेत्यादि।** अत्रायमाशयः, यदि राज्ञा कीदृशः पुरुषोत्तमः कथमा-
२-१०-३३ श्रयणीयः कथं भजनीय इति फलस्वरूपादिजिज्ञासया प्रश्नः कृतः
स्यात्तदा श्रीशुकैर्मुख्या गुणातीता मूलरूपलीलैव निरूपिता
स्यात्। राज्ञा तु सर्वात्मना किङ्कर्त्तव्यं म्रियमाणैश्च किङ्कर्त्तव्यमिति पृष्टम्। तत्राद्यः
प्रश्नो मुख्यफलसाधकतया यद्विहितं साधनं तद्विषयकत्वेन श्रीशुकैः निश्चितः।
द्वितीयस्तु संसारभीत्या शीघ्रमभयेच्छया कृत इति निश्चितः। एवं सत्यभयमेवास्य
मुख्यं फलमिति निश्चित्य तदुक्तया मुख्यलीलाश्रवणानधिकारं वासुदेवलीला-
श्रवणाधिकारं चावगत्य स्वलीलासहितवासुदेवस्य विहितभक्तिरूपं यच्छ्रवणादि-
त्रयं तदेव कर्त्तव्यत्वेनोपदिश्य तादृशाधिकारे श्रवणादिविषयत्वेन वासुदेवस्य लीला-
तत्स्वरूपश्च निरूपितमिति। ननु राज्ञस्तादृशाधिकारेपि श्रीशुकै'रहमेवासमेवे'-
त्युक्तप्रकारेण कृपया मुख्यलीलैव कुतो नोक्तेत्यत आहुः **भगवतो हीत्यादि।**
तथा च, तत्कथनेपि राज्ञोधिकाराभावाद् बोधो न भविष्यतीत्यतो नोक्तेत्यर्थः।

अतः परमित्यत्र मह्यादिसप्तावरणसहितादिति। मह्यादि-
भूतानि उपरिष्ठानि यानि सप्तावरणानि तत्सहितादित्यर्थः। ननु
२-१०-३४ पूर्वं सप्तावरणसंयुत इति कथनादिदानीं चाष्टावरणकथनाद्विरोध इति
चेन्न, पूर्वं विशेषस्य सप्तावरणान्युक्तानि, अत्र तु वैशेषिकानां
निरूपणाद्विशेषमप्यन्तर्भाव्य तथोक्तिरित्यविरोधात्। **आदिमध्यावसानरहित-
मिति** इयत्तारहितम्। **एवं स्थूलसदृशमिति** अव्यक्तपदे व्यक्तपर्युदासाद् व्यक्त-
सादृश्यं लभ्यत इति तथेत्यर्थः।

अमुनीत्यत्र। नन्वादिमध्यनिधनत्वे कथं न मायासृष्टत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः
मायाया इत्यादि। तथा चाकारस्य तद्रूपप्रतिकृतिनिमित्तकत्वात्त-
२-१०-३५ त्सृष्टत्वम्, स्वरूपस्य तु पूर्वोक्तधर्मवत्त्वमित्युभयमप्यविरुद्धमित्यर्थः। नन्वेवं
भगवद्रूपत्वेन तस्य वास्तवत्वे युष्मदादिभिरिदं कुतो न गृह्यते
इत्यतो विपश्चित्पदार्थमाहुः **साक्षादित्यादि।** तथा च, मुख्याधिकारिणां तस्यानु-
पयोगात्ते न गृह्णन्ति। न त्ववास्तवत्वं तत्राप्यरोप्य न गृह्णन्तीत्यर्थः।

स वाच्यवाचकतयेत्यत्र। ननु तर्हीत्यादि। साक्षात्स्वतःसर्वरूपत्वे सति
मायाप्रतिकृतिद्वारा केन प्रकारेण करोतीत्याशङ्क्य तत्र प्रकारमाहेत्यर्थः।
२-१०-३६ वाच्यवाचकत्वमित्यस्य विवरणमनामरूपात्मनि नामरूपे इति। तथा

चानामरूपेऽक्षरे मायासम्बन्धेन नामरूपे पूर्वोक्तरीत्या विधाय तत्तद्गुणावतारादिरूपो भूत्वा तथा तथा तत्तत्करोतीत्येवं परार्थसृष्टौ प्रकार इत्यर्थः ।

२-१०-३९ **द्विविधा** इत्यत्र तथापीति द्वैविध्ये चातुर्विध्ये च ।

ततः कालाग्नीत्यत्र संस्कारं सर्वमेव नाशयतीति । एतेनावान्तर-
२-१०-४३ कल्पीयप्रलयो यः कालद्रव्याभ्यां जायते स संस्कारनाशपर्यन्त-
मिति ज्ञापितम् ।

२-१०-४४ **इत्थंभावेनेत्यत्र तथा कथनेपीत्यादि** । एतेन ब्रह्मवादिसम्मतत्वे युक्तिरुक्ता ।

नाऽस्येत्यत्र मूलमेवं युज्यते । अस्य प्रपञ्चस्य जन्मादौ जन्मस्थिति-
भङ्गेषु परस्य मायानियन्तुः कर्माणि तदनुकूलाः क्रियाः कर्तृत्वप्रति-
२-१०-४५ षेधार्थम्, तत्र हेतुः, **हि** यतो हेतोः तत्कर्तृत्वं माययाऽऽरोपितम्, तत्रापि
हेतुः, **नानुविधीयत** इति, परेण कर्तृत्वादिभिरनुकरणं न क्रियते 'तमेव भान्तमि'ति श्रुत्या परानुविधायित्वमन्यस्योच्यते, न तु परस्यान्यानुविधायित्वम्, अतो मायाद्वारकं कर्तृत्वं नास्तीति तादृशं तन्मायया रोपितम्, यस्यादेवं तस्मात्तानि कर्माणि मायारोपितकर्तृत्वनिषेधपराणीति, तदेतदभिसन्धायाहुः **पर** इत्यादि । तदेतद्विशदीकुर्वन्ति **जगदित्यादि** । अत्र मूलं 'ऋतेर्थमि'ति वाक्यम् । **नास्तीति** ब्रह्मविदां नास्ति । **प्रतीतमिति** अनुविधायितया प्रतीतम् । तत्र हेतुः, **भगवानित्यादि** । तर्हि स्थूलसूक्ष्मरूपनिरूपणं श्रुतौ पुराणे च किमर्थमित्यत आहुः **बुद्धीत्यादि** । 'अत्र मायया करोती'ति 'स्वयमेव जात' इति पक्षद्वयं यथासम्भवं पुराणे श्रुतौ च ज्ञेयम्, न तु यथाक्रमम्, एतेन पूर्ववद्वेत्यधिकरणोक्तपक्षस्यैकदेशीयमतीयत्वे बीजमप्युक्तं ज्ञेयम् । नन्वेवं सति 'तज्जलानि'ति श्रुतिव्याकोप इत्यत आहुः **तज्जेत्यादि** । तथा च, तत्र सप्तमीतत्पुरुषो बुद्धिसौकर्यार्थः । वस्तुतस्तु मयूरव्यंसकादिसमास एव तात्पर्यगोचर इति न तद्व्याकोप इत्यर्थः । तेनोभयव्यपदेशसूत्रमेव सिद्धान्तसूत्रं व्यासचरणानां तथैव तात्पर्यादिति बोधितम् । फलितमाहुः **तस्मादित्यादि** । **तस्मादिति** अखण्डब्रह्मवादस्यैव श्रुतितात्पर्यगोचरत्वात् उत्पत्त्यादिकल्पनाहीनं 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि'ति वैष्णववाक्याज्जगदंशेपि तत्कल्पनाहीनं तथेत्यर्थः ।

२-१०-४६ **अयमित्यत्र कस्मिन् कल्प** इति साम्प्रतमानन्दमयनित्यसृष्टेरप्रतीयमानत्वात् कस्मिन् कल्प इत्यर्थः ।

यदाहेत्यत्र । यद्वा, 'स भगवानि'त्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् पुनरुक्तिरायातीत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथ वेत्यादि । एवमपि तस्मा इत्यध्याहारो
२-१०-४८ व्याख्यानक्लेशश्चेत्यरुच्या पाठान्तरमाहुः यदाह नो भवान् इत्यादि ।

सूतेत्यादि । प्रथमपाठे यच्छब्दार्थस्य सामान्यतया विशेषस्यास्फुटत्वादुक्ताकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुं सूतेति सम्बोधनमाहेत्यर्थः । तमेव प्रष्टव्यं विशेषं स्फुटीकुर्वन्ति क्षत्तेत्यादिना । नन्वेवं विशेषप्रष्टव्ये अग्रिमवाक्ये यत्रेतिपदं वदेन्न तु कुत्रेतिपदमितिशङ्कायां तदाशयमाहुः यत्रेत्यादि । कुत्रेति पृच्छतीति कस्मिन् भगवद्वाक्य इति पृच्छतीत्यर्थः । द्वितीयपाठानुसारेण कुत्रेतिपदस्य तात्पर्यमाहुः देशेत्यादि । त्वया कथितेपीति त्वया कथनानन्तरमपीत्यर्थः । पाठान्तर इति यदाह नो भवानिति पाठे । अस्मिन् पाठे देशोपदेशौ द्वितीयप्रश्नविषयौ, विदुरचरित्रं प्रथमप्रश्नविषय इत्याहुः तदेत्यादि । स्फुटमग्रिमम् ।

इतिश्रीमद्वल्लभनन्दनचरणरजःपूरितहृदयस्य श्रीपीताम्बरात्मजस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ द्वितीयस्कन्धसुबोधिनीप्रकाशे दशमाध्यायविवरणं सम्पूर्णम् ।

